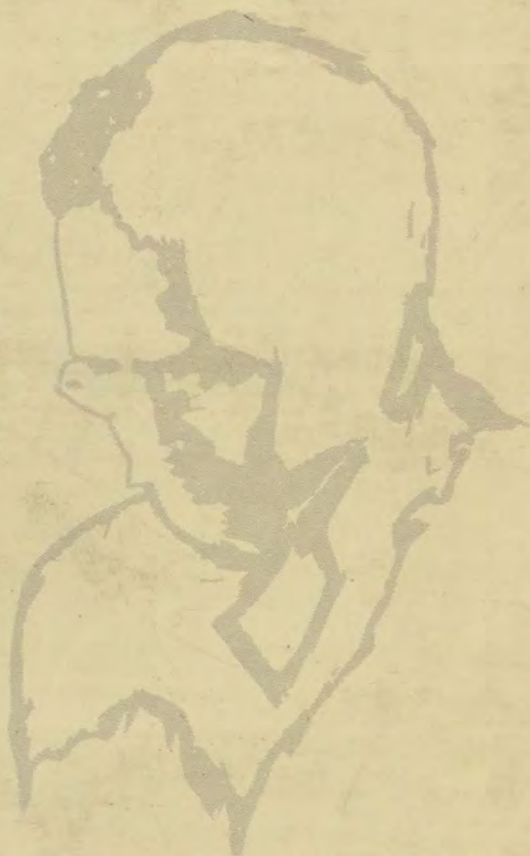

ИҚБОЛНОМА

(мачмӯаи мақолаҳо)

Мураттиб ва муҳаррир :
Алии Мухаммадии Хуросонӣ

Бо муқаддима ва зери назари
Қурбон Восеъ

تاجک

АКСИ (СУРАТИ) ИҚБОЛ

Сафорати Ҷумҳурии Исломии Покистон,
Душанбе
Анҷумани Иқбол

ИҚБОЛНОМА

(мачмӯаи мақолаҳо)

Мураттиб ва муҳаррир:
Алии Муҳаммадии Хуросонӣ

Бо муқаддима ва зери назари
Қурбон Восеъ

Хуруфчиёни компютер:

Абдурашид Қурбонов
ва

Парвина Муҳаммадхочаева

IQBAL ACADEMY PAKISTAN

IQBAL NAMA

(Collected Articles)

Compiler &
Editor:

Alii Muhammadii
Khorosoni

Language:

Tajik/Cyrillic

Publisher

Muhammad Suheyl Umar

Director

Iqbal Academy Pakistan

6th Floor, Academy Block

Aiwan-i-Iqbal Complex

Egerton Road, Lahore

Pakistan

Tel: 92-42-6314510

Fax: 92-42-6314496

E-Mail: iqbalacd@lhr.comsats.net.pk

Website: www.allamaiqbal.com

First Edition:

1999

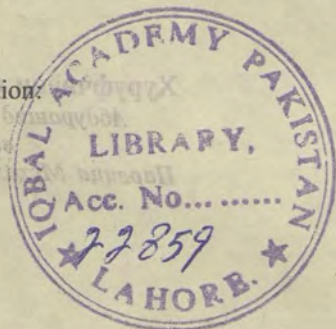
Quantity:

500

Price:

Rs.100

US\$4.00

Printer:

M/s. Tayyab Iqbal Printers,

МУҚАДДИМА

Нолаи чонсӯзи ошиқонае, ки аз назми ноби Мавлавӣ андар миёни асрхӯву қарнхӯ дар синаҳои мардуми ориф бо ҳама шукӯху шаҳомати рӯхонӣ садо мезад, дар лафзи шахдбору пурғановати аллома Иқболи Лоҳурӣ аз осмони ҳаёлхӯ ба воқеияти заминӣ бархӯрд.

Нубуғи хирад ва бузургдошти онро, ки Ҳаким Фирдавсӣ то бад-ин ҷониб дар сафҳа-сафҳа чакидаҳои ҳаёли завқангези қаламкашон сайри маонии ҳешро дар танӯри синаҳои суҳанварон макони ваҳӣ дошт, андар шеърӣ рӯхпарвару ҷовидонаи аллома Иқбол парвоз ба сӯи воқеияти олами розхӯву ниёзҳои табиӣ инсон овард.

Аллома бо меҳри саршору муҳаббати бардавом ҳамхелону ҳамгавҳаронро аз дамидани субҳи мурод, субҳе, ки аз рӯзи хилқати ҳеш башарият ба сӯи шафақи муродбахш субҳхезон бар интизорияш чашм нигаронанд, даъват медиҳад, то андар шиноҳти худ кӯшише дошта, забонаҳои оташи фурӯ ҳамидаи обоиро бар қудрату азамати худшиносиву ҳамхелписандӣ шарарбор гардонад.

Он розе, ки ҷони беолоиши Мавлавиро сӯзиш меод ва аз дому дад малулу аз ҳамрахони сустбунёди бегона дилнигаронӣ дошта, Шерӣ Худову Рустаи Дастонро орзу мекард ва ин орзуро дар танӯри синаи розпарвари ҳеш ҷой дода, Хуросонзаминро тарк гуфта дар Қунӣ ба олами қудсӣ пайваст, пас аз гузашти қарнхӯ аллома Иқбол қазру алами ворид намудаи бегонагонро эҳсос намуда, ҳушдор дод:

Эй басо шоир, ки баъд аз марг зод,

Чашми худ барбасту чашми мо кушод.

Аллома Иқбол ба мардуми фарҳангдӯсту тамаддунпарвари кишвари мо - тоҷикон шахсияти бегона нест. Ин чехраи зинданоми тамаддунпарвари диёри ҳаммазҳаби мо - Покистон, агарчи хиндиرو дар узубат шаккар медонист, вале тарзи гуфтори дариро ширинтар дармеефт. Биноан, номи мубораки ӯ ханӯз солҳои охири панҷоҳӯми асри кунунӣ тавассути сафари шоир Мирсаид Миршакар, ки ба Ҳинду Покистон сурат гирифтӣ осори алломаро оварда, тахти унвони "Муҳаммад Иқбол" дар маҷаллаи "Шарқи Сурх" №8.1958 пешгуфтореро бо зиёда аз дусад абаёти аллома ба нашр расонид, суруш аз олами қудсии роздони қарни муосир ба мардумони мо овард. Худи ҳамон сол шодравон Миршакар тахти унвони "Шеърҳо" баргузидаи ашъори алломаро дастраси мардумони мо гардонид. "Паёми Машрик" бошад, маҷмӯаи нисбатан мукаммалест, ки соли 1966 ба таъъ расид. Баъдтар осори аллома бо номи "Муҳаммад Иқбол" с. 1973, "Назми дӯстӣ" с. 1978 ва "Муҳаммад Иқбол" с. 1977 ба қўшиши шодравон А. Ғаффоров дастрас гардид. Дар арафаи садумин солгарди аллома с. 1977, ки бо қарори ЮНЕСКО соли Иқбол эълон гардид, ашъори форсии шоир тахти унвони "Садои Машрик" бо қўшиши А. Ғаффоров с. 1978 дастраси тоҷикон гардид. "Паёми Шарқ" бошад, маҷмӯаи нисбатан такмилёфтаест, ки ҳамин муҳаққиқ соли 1987 ба муҳлиси шеърӣ аллома пешкаш намуд.

Баробари таъсис гардидани "Анҷумани Иқбол", ки саҳми Иттифоқи нависандагони Тоҷикистону Сафоратхонаи Ҷумҳурии Ислонии Покистон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле бузург аст, ба хоҷири 120 солагии аллома соли 1997 тахти назари Р. Ҳодизода дар таҳияи Ш. Пўлодова, А. Муҳаммадӣ, Қ. Додалишоев, А. Байзоев ва М. Муҳаммадӣ "Қуллиёти форсии аллома Иқбол" ба таъъ расид.

Дар баробари дастрас гардидани осори аллома муҳаққиқони ватанӣ ба омўзиши тарафҳои гуногуни ин осори пурзиё пардохта, силсилаи тадқиқотхоро аз қабилӣ рисолаҳои А. Ғаффоров "Муҳаммад Иқбол" с. 1978, тарҷумаи рисолаи Сайид Абдулвоҳид "Иқбол" аз қониби Мунира Шаҳидӣ с. 1978, Маҷмӯаи мақолаҳои "Эҷодиёти Муҳаммад Иқбол" бо саҳму қўшиши иқболшиносии рус Пригарина Н.И. ба забони

руся дар Москва с.1982 ва рисолаи илмӣи И. Зиёев “Масъалаи инсон дар фалсафаи Иқбол” ба таъб расиданд. Ҳамчунин мақолаҳои “Муҳаммад Иқбол - шоир ва мутафаккир”, “Ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Муҳаммад Иқбол”, Иқбол ва адабии барӯманди мо”, “Дар роҳи таъмири инсон”, “Муносибати истиқлол”, Ташаккули шахсияти маънавии аллома Муҳаммад Иқбол” қайҳост, ки дастраси мардумонамон гардидаанд. Ҳамин заҳамоту маҳбубият аст, ки аллома Иқбол дар ҳар ҳонадони шахру деҳоти тоҷик бо шахомату шӯҳрати яздони хеш ворид гардид.

Чуноне ки мебинем мардумони фарҳангдӯсту тамаддунпарвари мо дар паҳлӯи Куръону Девони Ҳофиз Девони форсии алломаро зер болини кӯдакон мегузоранд. Фарзонагони ин сарзамини зиёҳез ба навазодони хеш номи ўро мениханд, ки банд аз ҷумлаи эшонам ва бисту панҷ сол қабл писари нахустинамро Муҳаммад Иқбол ном ниҳода будам. Бошандагони ноҳияи Мастҷох масҷиди ҷомеаи ноҳиявиро ба номи ин бузургмарди даҳр гузоштанишон худ гувоҳи сидқу ихлоси мардумони мо нисбати ин чеҳраи тамаддунпарвари сайёраи ҷовидона аст.

Ҷовидонагиву маҳбубияти Муҳаммад Иқбол воқеан аз рози даруни парда оғаҳии комил доштани ўст. Ў ба ифшои олами розҳои иҷтимоиву рӯҳонии башарият, ҳоса машриқзамин оғаҳона мерафту хештанро андар миёна дармеёфт. Мардумро даъват меод, то ҳалқа дар гирди симои нурониву ҷавҳари ҷони покаш бизананд, то аз ифшои олами розҳое, ки аллома пайдо кардааст, воқиф бошанд. Бе вачҳ набуда, ки ў меғуфт:

Ҳеч кас розе, ки ман гӯям нағуфт,
Ҳамчу фикри ман дур(р)и маънӣ насуфт.
Баҳри инсон ҷашми ман шабҳо гирифт,
То даридам пардаи асрори зист.

Албатта ин ҳама меҳру муҳаббат ва самимияти ҳалалнопазири мардумони мо мутаалиқ ба шахсияти аллома ва эҷодиёти ҳолиқуллодаи ў дорад, зеро девони форсии аллома гувоҳи зинданомии ў буда, саропо меҳру муҳаббат аст, ростиву дӯстӣ аст, розу ниёз ва дар роҳи худшиносии

гудозиши чавҳари чони азизон аст, рафоқату ваҳдат ва пирӯзии умеди
ИНСОН аст.

Инак, маҷмӯаи дар даст доштаи Шумо идомаи Иқболшиноса дар
Тоҷикистон буда, ният бар он мебандем, ки рӯҳи ҷовидонаи аллома
халқҳои моро дар роҳи худшиносиву ваҳдати бардавом хидоят намояд.
Дар таҳияву нашри ин маҷмӯа саҳми Сафорати Ҷумҳурии Ислонии
Покистон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус сафири он Халид Амир
Хон, назаррас аст ва “Анҷумани Иқбол дар Тоҷикистон” барои ин
саҳмгирӣ ба ишон изҳори ташаккур иброз менамояд.

Қурбон Восеъ,
Академики улуми педагогӣ - иҷтимоӣ,
Раиси анҷумани Иқбол

Холид Амир Хон -
сафири Ҷумҳурии Исломии Покистон
дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

ФАРЗАНДИ НОМБАРДОРҶ ХОВАРЗАМИН

Ба номи Худованди бахшандаву меҳрубон. Имрӯз бисёр хуш ва хурсандам, ки ба сифати як фарди ҳамдиёри аллома Муҳаммад Иқбол дар ихотаи мухлисону муштокони тоҷикистонию суханвари доно ва абармарди тавонҳои Лоҳурӣ мебошам. Тачлили зодрузи файласуф, ҳуқуқдон ва шоири тамоми мардуми Шарқ, минҷумла Покистону Тоҷикистон, дар кишвари шумо низ ба ҳукми анъана даромадааст, ки ин як василаест дар таҳкими дӯстиву ҳамкориҳои имрӯзу фардои ду кишвари ҳамҷавор. Банда пеш аз ҳама аз номи худ ва аз номи ҳамаи кормандони Сафорати Ҷумҳурии Исломии Покистон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ихлосмандони сухани номи аллома Иқбол дар ин кишвар арзи сипос менамоям.

Бояд арзёби кард, ки бо он ҳама шукӯҳу шон феълан макбараи Иқбол дар шаҳри Лоҳур, дар сояи масҷиди ҷомеаи шохӣ хоксорона ҷой дошта, дар пахлуи қабри он кас марқади бобои ман, ки яке аз фарзандони миллатпараст буд, воқеъ аст. Ҳамчунон хонаводаи ҳудро хеле хушбахт меҳисобам, ки бо хонаводаи Муҳаммад Иқбол унсияти наздику махсусе дошт ва дорад. Умед аст, ки ин алоқамандии оилавӣ ба минбаъд низ идома хоҳад ёфт.

Макбараи Муҳаммад Иқбол, тавре гуфтам, сода ва оддист, вале ҳавасмандону алоқамандон ва ошиқони сухани баландпарвози аллома он чоро азизу покиза нигоҳ медоранд ва пайваста аз дуру наздик ба зиёраташ мефасанд. Оромгоҳашро бо эҳтироми махсус “зиёратгоҳи аҳли дил” номидаанд.

Шояд суоле ба миён ояд, ки чаро Мухаммад Иқбол бад-ин пояи баланде дар Шарқ ва ҳатто то андозае дар Ғарб маҳбубият дорад? Барои ҷавоб ба ин суол бояд ба эҷодиёти гуногунпахлӯву гуногунмӯҳтавои адиб ва мутафаккир нигоҳи амиқ намуд, мақсаду мароми ўро дарк кард ва дар равиши зиндагиву беҳбуди ҳаёти фардӣ ва ҷамъиятӣ аз он мувофиқи тобу тавон судҳо бардошт. Мухаммад Иқбол аз он ки се забон - забони модарӣ (урду), форсӣ ва англисиро ҳамаҷониба фаро гирифта буд, осори илмиву адабии ба мо мерос мондаи худро ба ин забонҳо иншо намудааст. Бар замми ин забони арабиرو хеле хуб медонист ва ҷанде устоди забони арабӣ дар донишгоҳи Лондон буда. Ҳамин забондониву ба воситаи ҷаҳонгардӣ сарҳади озод доштани андешаҳои қиматнокаш барои аҳли башар маҳбубияти вайро тавониста, ки дар Шарқу Ғарб таъмин намоёнд ва ў дар радифи мутафаккирону адибони шинохтаи ҷаҳон ҷой дошта бошад.

Мухаммад Иқбол баробари доктори илми фалсафа будан, агарчи худро шоир намехонд, вале ҷиддан ба шеърғӯӣ машғул мешавад. Шеърҳои Иқбол асосан ба забонҳои урду ва форсии тоҷикӣ гуфта шудаанд. Ў ба адабиёти нави урду поя гузошта буд, аммо тавре аз осори манзумаш бармеояд, қисми бештари ашъорашро ба забони форсии тоҷикӣ рӯи қоғаз овардааст. Ба ин маънӣ, Мухаммад Иқбол дар мактубе, ки 26 августи соли 1932 ба номи адабиётшиноси эронӣ Саъид Нафисӣ навишта, мегӯяд: “Ягона маҳсули зарранамои вучудро сухани форсӣ медонам”.

Ин фарзанди номбардори як хиттаи бузурги Замин боварии комил дошт, ки тавассути осораш мардуми Шарқро бо афкори худ ошно гардонида, барои дар вучуди онҳо бедор кардани мафкураи миллатпарастӣ озодиҳоҳӣ ва истиклолиятталабӣ қўмаке мерасонад:

Ачам аз нағмаам оташ ба ҷон аст,

Суруди ман дарои қорвон аст.

Худоро тезтар хонам ҷу Урфия,

Ки раҳ хобидаву маҳмил гарон аст.

Адиби ватанпарвару инсондӯст аз оғози фаъолиятш кӯшиш менамояд, ки назми худро овози хақиқи халқ, ифодакунандаи фикру хиссиёти вай гардонад, роҳу равиши ҳақиқатро барояшон нишон диҳад. Ё баъди ҷаҳонгардиву ҷаҳонбинӣ ва ҷаҳоншиносии нисбат ба аҳли муслиминини замони худ рӯ оварда гуфта буд:

Ғофилтаре зи марди мусалмон надидаам,

Дил дар миёни синаву бегонаи дил аст.

Ҳамаи орзуву умеди ӯ навҷавонони миллат буданд. Шоир бовар дошт, ки ҷавонон имрӯзу ояндаанд ва хитобаҳои зиёди ӯ барои ҷавонон, баҳусус ҷавонони Шарк, дар ашъораш аз боварии комил ба ишон аст:

Чун ҷароғи лола сӯзам дар хиёбони шумо,

Эй ҷавонони Аҷам, чони ману чони шумо.

Ғутаҳо зад дар замири зиндагӣ андешаам,

То ба даст овардаам афкори пинҳони шумо...

Ҷавонон барои Муҳаммад Иқбол оғози баҳор, дамидани субҳ, умеди фардо, шохини баландпарвозанд. Ё аз ҷавонони Аҷам наҷмед намешавад ва бо боварии комил фардои рӯшанро ба дасти онҳо месупорад, ки ин андешаҳо дар мағз андар мағзи эҷодиёти аллома Иқбол решаи амиқ давонидаанд.

Гуфтаниҳо зиёданд, аммо банда суханро кӯтоҳ менамоям. Мо пайвасти ёдбуди аллома Муҳаммад Иқболро таҷлил менамоем. Иқбол фарзанди барӯманди мардуми Шарк монади Рӯдакӣ, Сино, Фирдавӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Дониш ва дигарон мебошад. Банда аминам, ки нигоштаҳои ӯ имрӯз ҳам барои мо муфиданд, бар дарди мо меҳӯранд, мо мардуми Ховарзаминро ба рафокату дӯстӣ ва ҳамдигарфаҳмиву ҳамкориҳои манфиатбахш даъват менамоянд, то парчами сулҳу осоиштагӣ дар кишварҳои мову шумо ҳамеша боло бошад. Ба уммеи расидан ба ин орзуи нек дар кулли мамолики Шарк дасти дуё мебардорам!

Расул Ходизода

ИҚБОЛ ВА ҶАҲОНИ ИМРӢЗ

Дар рӯзҳои мотами Муҳаммад Иқбол дарду алам ва сӯзу гудози ҷаҳониён ва бузургони олами тамаддун ниҳоят пурзӯр буд. Яке аз симоҳои бузурги қарни мо нависандаи номвари Ҳиндустон Робиндранат Такур гуфта буд: “Ҳиндустон дарду алами марги ин шоирро, ки назмаш арзиши умумибашари дорад, муддатҳои дароз эҳсос хоҳад кард.” Бале, дар воқеъ ҳам ин талафи бебозгашт дарду алами саҳт буд.

Қариб шаст сол аст, ки ҷои Иқбол дар ҷаҳон ҳоли аст. Аммо ин фазои холиро осори ҷовидонаи Иқбол пур кардааст. Ҷои дарду алами моро қувваи бузурги маънави ва рӯҳи неруи тафаккури андешаҳои ӯ, илҳому сурури қомғири аз шеър сурудҳои ӯ бадал қарданд. Ва дар воқеъ шоир гӯе ин рӯзхоро пеш аз марғаш ҳис мекард, ки гуфта буд:

Ба саводи дидаи ту назар офаридаам ман,

Ба замири ту ҷаҳоне диғар офаридаам ман,

Ҳама Ховарон ба ҳобе, ки ниҳон зи ҷашми анҷум,

Ба суруди зиндагонӣ саҳар офаридаам ман.

Имрӯз суруди зиндагонии Иқбол, ҷаҳони навофаридаи ӯ, нурҳои ба дидаи мо равшани овардаи ӯ, шеъри ӯ, андешаву орои ӯ, фалсафаи ӯ ба дилу хиради бисёр халқҳои Осиёву Аврупо, Африқову Амрико наздику қариб аст, саҳме дар ганҷинаи тамаддуни ҷаҳон гаштааст.

Муҳаммад Иқбол шоири миллии Покистон, ифтихор ва рамзи маънавии Покистон, яке аз меъморони Ҷумҳурии Исломии Покистон аст. Ва баробари ҳамин Иқбол имрӯз ба тамоми инсонияти мутамаддини ҷаҳон мутааллиқ аст, вай мутафаккир ва файласуфи умумбашарист. Дар айни замон Муҳаммад Иқбол шоир ва мутафаккири мардуми

форсизабони машрикзамин, халқҳои Тоҷикистону Эрону Афғонистон мебошад. Ин на танҳо барои он аст, ки Иқбол қисми зиёди мероси манзуми худ, яъне шохкорҳои эҷодиёташро ба забони форсӣ офаридааст. Муҳаммад Иқбол дар осори форсии худ бисёр масъалаҳои муҳим ва рӯзмарраи ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ ва маънавию фарҳангии халқҳои форсинажодро акс кунонидааст. Гузашта аз ин Иқбол дар осори форсӣ суннат ва анъанаҳои назми ҳазорсолаи порсӣ, роҳи эҷодии намояндагони баргузидаи адабиёти форсизабони сарзамини Ҳиндустонро бо муваффақият давом дод.

Мо хуб медонем, ки гузаштагони Муҳаммад Иқбол дар ривочи адабиёти форсӣ нақши бузург гузошта буданд. Доираи адабии назми форсиро, ки дар қарни XI-XII дар Лохур раванқу ривоч дошт, ба хотир биёрем. Эҷодиёти Масъуди Саъди Салмон, Усмон Мухтори Ғазнавӣ, Абулфараҷи Рунӣ, Алӣ ибн Усмони Ҳувариҷ ба қараёни тараққиёти назми форсӣ нақши носутурдани гузошта буд. Асоси заминаҳои сабки нави назми форсӣ, ки дертар ба номи сабки ироқӣ машҳур гашт, на дар Ироқи аҷамо араб, балки дар ҳамин доираи адабии Лохур гузошта буд.

Эҷодиёти Амир Хусравӣ Дехлавӣ дар назми форсӣ марҳилаву давраи махсусе буд. Мазмуну мундариҷа ва сабку услуби ин шоири бузург ба эҷодиёти бисёр шоирони қарнҳои баъдӣ мисли Ҷомиву Навоӣ манбаи илҳом ва мавзӯҳои тоза гашта буд. Абдулқодири Бедил низ дар назми форсӣ мактаби бузургеро бунён ниҳод. Гуфтан метавон, ки адабиёти баъдӣ асри XVIII то ибтидои қарни XIX дар Афғонистону Мовароуннаҳр дар зами таъсир ва номи ҳамин нобиғаи Шибхқорраи Ҳинд раванқу ривоч ёфт.

Муҳаммад Иқбол низ дар ривочу раванқи адабиёти форсизабон суннату роҳи гузаштагони худро давом дод. Вай ҳам мисли он бузургон қараёни таъриҳии адабиёти форсизабони машрикзаминро як воқеаи тоҷ ва муштарақ медонист ва дар эҷодиёти худ на танҳо давомдихандаи анъанаҳои Хусраву Бедил, Калиму Ғолиб буд, балки он ҳама бехтарин ганҷҳое, ки адабиёти форсӣ дар давоми зиёда аз ҳазор сол дар ҳазинаи таърих ғирд оварда буд, маншаъ ва ҷашмаи ҷонбахши эҷодии худ қарор

дод. Аз ин сабаб фахр мекард, ки ӯ ғаввоси хамин баҳри бузурги шеъри Ачам аст. Ва дар ин баҳри бузурги назми форсӣ ҳеҷ заминӣ, ҳеҷ кишварӣ, ҳеҷ шаҳрӣ ба ӯ бегона нест:

Ба ҳар замона ба услуби тоза меғӯяд

Ҳикояти ғами Фарҳоду ишрати Парвиз.

Агарчи зодаи Ҳиндам, фурӯғи чашми ман аст

Зи хоки поки Бухорову Кобулу Табриз.

Вале Иқбол дар ин баҳр ғаввоя намуда ба ройгон дурру гуҳар ба даст наовардааст. Иқбол аз паси наҳангони бузурги ин баҳр кишти ронд, усули ғаввоя, балки ҳунару услуби шиноварии наҳангоноро омӯхт ва ҳеле ҳуб ҳам омӯхт:

Ачам баҳрест нопайдоканоре,

Ки дар вай ғавҳари алмосранг аст,

Валекин ман наҳангони киштии хеш

Ба дарёе, ки мавҷаш бе наҳанг аст.

Максуд ва ҳадифи зиндагии ӯ танҳо киштиронии ин баҳр набуд, балки дар ин “баҳри нопайдоканор” қазираҳои нави ҷавохирот, роҳҳои тайношудаву ноошноро кашф кардан ва ба ҷаҳониён намудор сохтан буд. Дар воқеъ ҳам Иқбол шеъри Аҷамро дар тарзу услуби навини худ нафаси тоза бахшид, ба он ҳусну таровати нав овард, ин назмро бо андешаву тафаккуроти навин, бо фалсафа ва назарҳои бориқбини худ ғани гардонид, маъниву мазомини онро ба аъмоқи зеҳну фикри инсонӣ ва ба олами лохутӣ ҳайрату ҳайронӣ расонид. Бубинем, ки ҳуди Иқбол ҷи меғӯяд:

Ачам аз нағмаҳои ман ҷавон шуд,

Зи савдоям матои ӯ гарон шуд.

Ҳуҷуме буд раҳ гумкарда дар дашт,

Зи овози дароям корвон шуд.

Зи ҷони бекарор оташ кушодам,

Диле дар синаи Машрик ниҳодам.

Гили ӯ шӯълазор аз нолаи ман,

Чу барк надар ниҳоди ӯ фитодам.

* * *

Шароби майкадаи ман на ёдгори Ҷам аст,
Фушурдаи чигари ман ба шишаи Аҷам аст.

* * *

Сухани тоза задам кас ба сухан вонарасид,
Ҷилва хун гашту нигоҳе ба тамошо нарасид.

Оре, Мухаммад Иқбол пас аз гузаштагони бузург мисли Ҷалолиддин Румиву Хусрав, Абдурахмони Ҷомиву Абдулқодири Бедил дар адабиёти форсу тоҷик сухани тоза ворид намуд. Ин сухани тозаӣ ӯ на барои қувваозмояӣ ё ҷилва додани маҳорати шоирӣ буд, балки сухани тоза ба тақозои замони нав, ба талаботи ҷомеаи нави башарият, ба манзури баён намудани андешаҳои нав, афқору ақидаи наво буд ва онро инсонӣ қарни XX интизорӣ дошт, онро ҷустуҷӯӣ мекард, то ки сухани тоза ҷавобгӯи ниёзҳои маънавӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ӯ бошад. Ва Мухаммад Иқбол бо назми неруманду пуробурангии худ ба ин ниёзмандиҳои қарни худ ҷавоб гуфта тавонист.

Солиёни дароз аст, ки ҳам дар Аврупою Русия, ҳам дар Хинду Покистон, ҳам дар Эрону Афғонистону Тоҷикистон назми пурбори форсии Иқбол, шеърӣ урдуӣ ӯ, осори фалсафии забони англисии ӯро меомӯзанд, таҳқиқ мекунанд. Ва ҳар қадар ки дар ин боб ковишу пажӯҳишҳо тавсия гирад, ба ҳамон андоза умқи баҳри беканори эҷодиёти ӯ барои мо наздиктар ва қаринтар мегардад, пахлуҳои нав, нуктаҳои тозаӣ фикру андешаҳои шоир ба мо ошкортару фахмотар мегардад.

Бузургон умри ҷовидонӣ доранд. Зеро мероси онҳо дар ҳар асру ҳар давр дорои ҳар наслу авлод, ҳулас дар ҳар замону макон, зинда аст. Мо аз осори Арастуви Сино, Ҳомеру Фирдавси, Румиву Ғӯте барои ҷаҳони имрӯза суду манфиъатҳо мебардорем, ба суолу муаммоҳои асри худ ҷавобҳо меёбем. “Ҳар кучо мушқил ҷавоб он ҷо равад”. Ба ҳамин қиёс Мухаммад Иқбол низ барои замони мо, барои ҷаҳони имрӯзаӣ мо аз зиндатарин зиндаҳост. Ва он андешаҳои пурарҷ, он фикру ақидаи пурарзиш, ки Иқбол барои аҳли башар арза дошта буд, имрӯз ҳам ҷун

хикмату хақиқати замони мо сало медиҳад. Ин хикмату хақиқат ба қавли ҳуди Иқбол як баҳри нопайдоканорест. Ва ман агар қудрати онро дошта бошам, чанд дурру гуҳари ин баҳро чун ситораҳои дурахшон пеши назари хонандаи мӯхтарам чилвагар созам.

Мавзӯи инсон дар адабиёти ҷаҳон аз мавзӯҳои ҷовидонист. Инсонро ҳам дар Юнони қадиму Рум, ҳам дар назми арабу форс - ҳуллас дар осори нобиғаҳои ҷаҳонӣ сурудаанд, сӯтудаанд. Дар китобҳои осмонии Таврот, Инҷил ва ҳосса дар Қуръони мачид аз сират ва рӯҳи илоҳии Инсон оятҳои мубин омадааст. “Лақад қаррамно банӣ Одама ва нафакху фихи мина-р-руҳӣ” - ро ба хотир биёрем. Мо авлоду насли одамо бузург доштем ва бо Одам буд, ки аз рӯҳи худ дамидем. Ин мавзӯ ва ояти шарифа дар осори шуъарову удабои форсу тоҷик ба басту тафсил ва обу ранги суҳанҳои мӯъҷизаосо суруда шудааст. Ва Иқбол низ дар ин ҷо истисно нест, балки яке аз мумтозони суҳан аст.

Барҳез, ки Одамо хангоми намуд омад,

Ин мушти ғубореро анҷум ба суруд омад.

Он роз, ки пӯшида дар синаи ҳастӣ буд,

Аз шӯҳии обу гил дар гуфту шунуд омад.

Одам офаридаи Худост, ҷонишини ӯ дар замин аст, ва бандаи Худованд аст. Аммо Инсон бандаи бешуур нест, бандаи ғулом нест, ба ӯ малоик ва ба таъбири Иқбол ситорагон сӯҷуд овардаанд. Қўҳову хомунҳо, дарёву баҳрҳо, сабзаву дарахтон, ҳосили заминро резаҳои осмонӣ барои Инсон офарида шудааст. Аммо Одам танҳо барои ҳўрду хоб ба дунё наомадааст. Инсон аст, ки ободии ҷаҳон ва бақои зиндагонӣ мавқуфи ӯст. Ин мавзӯ дар шеър, ки Иқбол ба маҷозу истиора гуфтугўи Инсонро Худоро манзум қардааст, хеле хуб баён гаштааст.

Худо:

Ҷаҳонро зи як обу гил офаридам,

Ту Эрону Тотору Занг офаридаи.

Ман аз хок пўлоди ноб офаридам,

Ту шамшеру тиру туфанг офаридаи.

Табар офаридаи ниҳоли ҷаманро,

Қафас сохтӣ тоири нағмазанро.

Инсон: Ту шаб офариди - чароғ офаридам,
 Сафол офариди - аёғ офаридам.
 Биёбону кӯхсору роғ офариди,
 Хиёбону-гулзору боғ офаридам.
 Ман онам, ки аз санг ойна созам,
 Ман онам, ки аз заҳр нӯшида созам.

Инсон дар табиату фитрати худ ҳеҷ гоҳ ғулому банда набудааст. Ӯ қувваи эҷоз ва эҷодкорона дорад ва бо ин қувва олами ҳастиро ба худ тобеъ намуздааст:

 Ту меғӯи, ки Одам хокзод аст,
 Асири олами кавну фасод аст.
 Вале фитрат зи эҷозе, ки дорад,
 Бинои баҳр бар чӯйш ниҳодааст.

Ва Иқбол Инсони замонашро ба сӯи ҳамин эҷодкориву эҷоз даъват мекунад:

 Бурун аз вартаи буду адам шав,
 Фузунтар з-ин ҷаҳони кайфу кам шав.
 Худӣ таъмир кун дар пайкари ҳеш,
 Чу Иброҳим меҳмони Ҳарам шав.

Ва боз меғӯяд:

 Маёро базм бар сохил, ки он ҷо
 Навои зиндагонӣ нармаҳез аст.
 Ба дарё ғалту бо мавҷаш даровез,
 Ҳаёти ҷовидон андар ситез аст.

Иқбол бо Инсони қарни XX рӯ ба рӯ буд. Иқбол бо Инсоне, ки Шибҳқорраи Ҳинд ватану маскунӣ ӯ буд, ҳамзисту ҳамзамон буд. Инсоне, ки нобаробарихоӣ иҷтимоӣ, сиёсатӣ мустамликавӣ шаъну ҳукуки ӯро поймол карда буд. Инсоне, ки занчири зулм рӯзгори бенавоию мӯҳточиро сарнавишти зиндагии ӯ гардонида буд. Иқбол ба ин поймоли шаъну номуси Инсон бетараф, ором нигоҳ карда наметавонист.

Шоир Инсонро ба қиём даъват мекард, ба мубориза бармеангехт, ба химояи ҳуқуқ ва шаъну шарафи инсонӣ даъват менамуд.

Ба пойи худ мазан занчири тақдир,
Тахи ин гунбади гардон раҳе ҳаст.
Агар бовар надорӣ, хезу дарёб,
Ки чун по во кунӣ, ҷавлонгаҳе ҳаст.

Иқбол аз Худо илтиҷо мекунад, ки дар дили мардуми ситамдида чунбише, кӯшишу саъйе барои начот аз ин ноҳамворихои зиндагӣ, аз ин нобаробарихои ҷомеаи башар бедор кунад:

Ё мусулмонро мадеҳ фармон, ки чон бар каф бинех,
Ё дар ин фарсуда пайкар тоза ҷоне офарин
Ё чунон кун, ё чунин!
Ё ҷаҳони тозае, ё имтиҳони тозае,
Мекунӣ то чанд бо мо он чи қардӣ пеш аз ин,
Ё чунон кун, ё чунин!
Ё бидуш дар синаи ман орзуи инқилоб,
Ё дигаргун кун ниҳоди ин замону ин замин,
Ё чунон кун, ё чунин!

Аммо Иқбол мефаҳмид, ки агар Инсон худ бедор нашавад, агар худ барои тақдир ояндаи худ ҷонбозӣ накунад, аз ғафлату бедонишӣ, аз ҳоби гарон барнаҳезад, дуъову ниёиш ва тазарруӣ тавак্কӯ аз даргоҳи Худованд, ба ӯ суде намебахшад:

Эй гунҷаи ҳобида чу наргис нигарон, хез,
Кошонаи мо рафт ба торочи ғамон хез!
Аз нолаи мурғи ҷаман, аз бонги азон хез,
Аз гармии хангомаи оташнафасон хез
Аз ҳоби гарон, ҳоби гарон, ҳоби гарон хез,
Аз ҳоби гарон хез!
Ховар ҳама монанди ғубори сари роҳест,
Як нолаи хомӯшу асарбохта оҳест,
Ҳар зарраи ин хок гиреххӯрда нигоҳест,
Аз Хинду Самарканду Ироку Ҳамдон хез,

Аз хоби гарон, хоби гарон, хоби гарон хез,

Аз хоби гарон хез!

Фарёд зи Афрангу диловезии Афранг,

Фарёд зи Шириниву Парвезии Афранг!

Олам ҳама вайрона зи Чингизии Афранг,

Меъмори Ҳарам боз ба таъмири чаҳон хез!

Аз хоби гарон, хоби гарон, хоби гарон хез,

Аз хоби гарон хез!

Иқбол дар ин шеър аз бадбахтиву фалокате, ки истеъморгарони Ғарб ба сари мардуми Ҳинд оварданд, фарёди даъват мекунад, баҳри ободии қошонае, ки ба дасти аҷнабиён - чингизӣён ба тороч рафтааст, халқро ба бедорӣ аз хоби гарон тарғиб менамояд. На танҳо мардуми Ҳинд, балки тамоми Шарқро, ки дар зери юғи истеъморгарон афтадаву забун буданд, ба қиём даъват мекунад: Аз Ҳинду Самарқанду Ироқу Ҳамадон хез!

Иқбол аз таърихи инқилобҳои мамолики Ғарб бохабар буд ва медонист, ки инқилоботи таърих пояҳои зулму ситам ва асоратро ба ларза оварда, занҷири бандагиро аз ҳам шикаста буданд. Ў инқилоби Русияро табаддулоти куллии иҷтимоӣ медонист ва шояд дар ҳамин солҳои шиддат ғарифтани муборизаҳои сиёсии дохили Ҳинд Инсонро ба инқилоб даъват кард. Ў ҳамоно бовар дошт, ки чунин инқилоб кишвари Ҳинд, аз ҷумла мусулмонони ин сарзаминро аз зулму асорати истеъморгарон наҷот хоҳад дод:

Хоча аз хуни рағи муздур созад лаъли ноб,

Аз ҷафои деҳхудоён кишти деҳқонон хароб,

Инқилоб, Инқилоб, эй Инқилоб!

Шайхи шаҳр аз риштаи тасбеҳ сад мӯъмин ба дом,

Кофирони содадилро барҳаман зуннортоб,

Инқилоб, Инқилоб, эй Инқилоб!

Миру султон нардбозу қабатаиношон дағал,

Ҷони маҳкумон зи тан бурданду маҳкумон ба ҳоб,

Инқилоб, Инқилоб, эй Инқилоб!

Эй мусулмонон, ғиён аз фитнаҳои илму фан,

Ахриман андар чаҳон арзону яздон дерё!
Инкилоб, Инкилоб, эй Инкилоб!
Ман даруни шишаҳои асри ҳозир дидаам
Он чунон захре, ки аз вай морҳо дар печу тоб,
Инкилоб, Инкилоб, эй Инкилоб!
Бо заъифон гоҳ неруи палангон медиханд,
Шӯълае шояд бурун ояд зи фонуси хубоб
Инкилоб, Инкилоб, эй Инкилоб!

Инсонӣ очизу нотавонро зору забун мабин, ки ӯ нерӯи палангонро дорад ва аз ҳубоби нахиф шӯълаи ҷаҳонафрӯз шояд бархезад! Иқбол ҳамин тавр ба қувваи Инсон бовару имони комил дошт ва умеди мепарварид, ки суҳанони оташини ӯ дар дили ин заъифон оташи ҷаҳонтоб хоҳад афрӯхт ва онҳо ба мубориза хоҳанд бархост.

Мухаммад Иқбол бунёди ахлоқ ва ғаъолияти Инсон, асоси сохтор ва бинои ҷомеъаро дар ислом ва таълимоти Қуръон медид. Вай аз таассуб ва маҳдудиятҳои мазҳабиву тафриқаандозӣ хеле дур буд. Вай исломо аз назари замони имрӯзӣ медид ва кӯшиш менамуд, ки дар бунёди ислом ба масъалаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии замонаш ҷавоб пайдо кунад. Иқбол қувваи фикрӣ ва рӯҳи эҷоднашро ба он равона карда буд, ки “исломо дар контексти замони имрӯзӣ тафсир кунад.” (Джаганатх Азад. Иқбал, ислам и современная эпоха. В кн. “Творчество Мухаммада Икбала”, - М., 1982, стр.102).

Фикру андешаҳои Иқбол дар таҳқиқи ислом ва иртиботи он бо муктазиёти асри мо имрӯз ҳам дар ҷаҳони Ислом аҳамияти худро гум накардааст. Ман гоҳо фикр мекунам, ки кош имрӯз чунин симоҳои бузург мисли Алтоф Ҳусайн Ҳоливу Номик Камол, Аҳмади Донишу Мухаммад Иқбол зухур менамуданд - ман аминам, ки мо аз мусибатҳои фундаментализми ислому терроризмҳои олами муслимин дар амонат будем.

Дар шеърӣ Иқбол мавзӯи муҳаббат - ишқ низ мақоми калон дорад. Муҳаббат низ ба Инсонӣ комил, ба Инсонӣ ғаъоли ҷомеъа мансуб аст. Муҳаббати илоҳӣ, муҳаббати заминӣ, ишқи оламгир ва эҷодкор аст, ки

чахонро пойдор ва обод медорад. Инсон аз мавҷудоти олам на танҳо бо шуъур, балки бо Ишқи худ низ мумтоз ва баргузидааст. Ситоиши ишқ мағзу мундариҷаи назму фалсафаи Иқболро ташкил мекунад. Мо медонем, ки Ишқ дар назми гузаштаи форсӣ, дар фалсафаи табино назари Шарқ, дар асарҳои Форобӣ Сино, дар назми Румӣ Ҳофиз аз ҳар ҷиҳат таҳлилу тасвир шудаанд. Аммо Иқбол ба ин мавзӯ ҳама нафаси тоза, рӯи нава ва рангу бӯи замони навинро дохил намуд. Зеро ҷаҳони нава, Инсонӣ нава сурӯди нави Ишқро ба вуҷуд овардааст:

Биё, эй ишқ, эй рамзи дили мо,

Биё, эй кишти мо, эй ҳосили мо.

Кухан гаштанд ин хокиниҳодон,

Дигар Одам бино кун аз гили мо.

Ишқ он нест, ки Инсонро ба бешуъуриву фаромӯши мерасонад. Ишқ он аст, ки дар ниҳоди тинати Инсонӣ ғайрату ҳиммати бино намудани ҷаҳони нави озода аз ситам озодро барангезад:

Ошик он нест, ки лаб гарми ғиёне дорад,

Ошик он аст, ки бар каф ду ҷаҳоне дорад.

Чунон ки ғайрият ва мубориза дар роҳи озода барои ҳамаи Инсонҳо ҳос аст, Ишқ ҳам қавму миллат ва тафриқаи наҷоду ирқро намедонад. Оламе, ки ҷаҳони “рангу бӯ” дорад, он ҷо давоми ҳастӣ нест:

Ман бандаи озодам, Ишқ аст имоми ман,

Ишқ аст имоми ман, ақл аст ғуломи ман.

Ҳангомаи ин маҳфил аз гардиши ҷоми ман,

Ин қавқаби шомӣ ман, ин моҳи тамоми ман.

Ҷон дар адам осуда бе завоқи таманно буд,

Мағзона навоҳи зад дар ҳалқаи доми ман.

Эй олами рангу бӯ, ин сӯхбати мо то ҷанд?!

Марг аст давоми ту, Ишқ аст давоми ман.

Пайдо ба замирам ў, пинҳон ба замирам ў,

Ин аст мақоми ў, дарёб мақоми ман.

Ҳамин консепсияи Ишқи инсонӣ заминаи гуманизм - инсонпарварии Иқбол аст. Барои Иқбол, ки Ишқи бузурги Инсонӣ

лорад, дар чахон бани Одам аз як гавхаранд, барои ӯ тафовути милливу
мазхаби вучуд надорад. Ё Инсон ва Инсониятро дӯст медорад, бе тафовут
аз он ки он кофир аст ё мусулмон:

Ту, эй шайхи Харам, шояд надонӣ,
Чахони Ишкро ҳам махшаре хаст,
Гуноҳу номаву мизон надорад,
На ўро муслимӣ, не кофарӣ хаст.
Ё гӯяд: На афғонему на турку таторем,
Чаманзодему аз як шохсорем,
Тамизи рангу бӯ бар мо харом аст,
Ки мо парвардаи як навбахорем!

Иқбол халки кишвари худ, ватани ормонии худ Покистонро дӯст
медошт, аммо баробари хамин ӯ тамоми башариятро дӯст медошт, барои
якдиливу якрангии дунё мубориза мекард:

Ханӯз аз банди обу гил нарасти,
Ту гӯӣ румиву афғониям ман.
Ман аввал одами бе рангу бӯям,
Аз он пас ҳиндиву тӯрониям ман.

Мо дар остонаи қарни ХХI истодаем. Қарни бист бисёр нобиғҳои
тамаддуно ба миён овард. Ва яке аз онҳо Мухаммад Иқболи Лоҳурист.
Чунон ки имрӯз барои ҷаҳони мо ва ҷаҳонӣни мо Иқбол азизу қарин
аст, бовар дорам, ки ояндагони қарни ХХI низ ўро барои одамияти
бузурги шеъраш ва осораи дӯст хоҳанд дошт, ёди ўро пос хоҳанд дошт.

ҚУВВАТИ ХАР МИЛЛАТ АЗ ЧАМЪИЯТ АСТ

Дар миёни эҷодиёти аллома Иқбोल маснавии “Пас чӣ бояд кард, эй ақвоми Шарқ?” бузургтарин падидаи тафаккуру завоқи фаросатзои шоир аст. Амикрафти андешарониҳои аллома аз хитоб ба хонандаи китоб оғоз гардида, асоси тамоми мавҷудотро дар бузургдошти Хирад ба дарк мегирад. Ин гуна муносибати шоири шаҳир дар офариниши маснави возеҳу равшан аст, ки нахустбора набуда, балки идомаи иқломи ҳаким Фирдасӣ, ки ҷавҳари “Шоҳнома”-ро маҳз аз хирад ва бузургдошти он оғоз намуда, таъкид мекард:

Хирад рахнамову хирад дилкушой,

Хирад даст гирад ба ҳар ду сарой.¹

сароб меҳӯрад.

Бад-ин манзур, донишварони давраи замони пеш аз ҳама ба бузургдошти ақлу имони инсон, ки дар маҷмӯъ пораҳои алоҳидаи бозтоби хираданд рӯ оварда, покиву бечирмӣ ва муқаддасии онро васф намудаанд. Аммо мӯҷиби ба хирад рӯ овардани Иқбол, ки ба ҳама шӯру шавқи сипоҳи гарон вориди вилояти ишқ меояд, баҳри он буда, ки ба муқаддасоти ҳарамӣ бунёд намудаи пешгому пешкисватон сирояти ҳавфу ҳатари азимеро эҳсос менамояд. Албатта ба хирад рӯ овардани аллома пеш аз ҳама вобаста ба сурату сирати ин истилоҳи муқаддас аст. Калимаи хирад, ки аслан зодан фарҳанги паҳлависту шакли ҳрат² дорад, ба маънии ақлу ҳуш, қувваи дарёфту идроки ҳусну қубҳи аъмолу тамизи нест аст. Иқбол ҳамин манзурро истифода намуда, таъкид дорад:

Ба он мақом расидам чу дар бараш қардам,

Таъвофи бому дари ман содати хирад аст.

Гумон мабар, ки хирадро хисобу мизон нест,
Нигохи бандаи мўмин киёмати хирад аст. ³

Аллома бо истифода аз Маснавии маънавий, ки худ Куръонест дар забони пахлавай, амири корвони ишку мастиро дар симои муршиди равшанзамир - Чалолиддини Румӣ мебинад. Пӯшила нест, ки чавҳари асосиву ноби маснавий бар асари тарбияти Инсони Комил бозтоби меёбад. Аллома бо истифода аз санъати талмех, ки дар лугат нигохи сабук кардан ба сӯи чизест ва дар адабиёти бадеӣ ишора кардан ба воқеаҳои таърихӣ, асотирий, қиссаву афсонаҳо ва дигарҳост, ⁴ Нури Куръону Ҷоми Ҷам, Халилуллоҳ ва найи он найнавози покзод - Чалолиддини Румиро чун талмех истифода бурда, бо ҷазбаи даруни шўреро дар ниҳоди хеш ба дарк мегирад, ки мегӯяд:

Аз найи он найнавози покзод,

Боз шўре дар ниҳоди ман фитод.

Гуфт: Ҷонҳо маҳраи асрор шуд,

Ховар аз хоби гарон бедор шуд. (3. С. 26)

Аллома дар мавриди муайян намудани ҷазби даруни, ки ба назари норафтароҳон девонагӣ беш наметобад, амали гардидани худшиносии миллиро дар азму таваккали инсон мебинад. Бесабаб нест, ки боби ҳафтуми “Ахлоқи Мўҳсинӣ” ба шарҳи таваккал нигаронида шуда: “Ва он дил бардоштан аст аз асбоб ва ба ҳазрати мусаббаб-ул-асбоб тавачҷўх намудан ва кифояти корҳои худро аз Ҳақ субҳонаху талабидан ва ҳар ки кори худ ба Худои таъоло воғузур намоёнд ва дар ҳар ҷи пеш оянд, эътимод бар қарами илоҳӣ кунад, ҳама кори ӯ мувофиқи дилхоҳ сохтаву пардохта гардад”.⁵ Дар боби дувоздахуми ҳамин асар низ шаҳри АЗМ чунин омада: “Азми дуруст он аст, ки чун ба қасди коре камар бандад, ба сохтани муҳиме иштиғол намоёнд ба манъи ҳеҷ монъае мумтанеъ нагардад ва қусуру футур ба азми худ роҳ надиҳад.” (5. с.381).

Аллома ин ду ҷавҳари азалии аз таҷрибаи рӯзгорон гузаштаре бар садафи нигини андешаҳои ҳамхелписандии хеш мегузорад.

Гуашта аз ин аллома сирнигахдори муҳимтарин хусусияти ахлоки ҳамидаи инсонӣ доништа, онро муҳофизи худшиносиву ҳамхелписандӣ талаққӣ мекунад. Чунин иброи андешаронии аллома дар асл яке аз рухҳои мустаҳками адабиёти ҷавонмарди молик буда, дар банди ҷавҳари ҷони он қарор мегирад.

Сирнигахдорӣ пештози савганд аст. Ҳар гоҳ инсонҳое, ки муштарақ амал мекунанд, барои эътимод ба ҳамкешӣ хеш савганд меҳӯранд. Дар адабиёти ҷавонмардии мо ин гуна муносибати қаҳрамононро хело зиёд дидан метавон. “Амир (Абӯмуслим - В.Қ.) гуфт; ман ин таомро намехӯрам, то ту ба кешӣ худ савганд ёд накуӣ. Мохёр қасам ёд кард ба кеше, ки дошт, ки “рози” ту пинҳон дорам”.⁶ Сирри Мохёрро Зарқии ҷосус ифшо карда бошад ҳам, ӯ аз баҳри сарвату давлат, зану фарзанд ва ҳатто ҷон даргуашта, дар савганди хеш ҷавонмардона истодагарӣ менамояд. Зани Мохёри ғабр дар сирнигахдорӣ аз шавҳараш камӣ надорад. Дар ин замина андешаи Қоҷинов В. ҷолиби диққат аст, ки менависад: “Зиндагии инсонӣ асримиёнагӣ пеш аз ҳама бевосита ҷамъиятӣ буда, зимни анъаноти қоидаву қонунҳои мушаххаси маъмули раво будааст. Ва он ҳоло қисмати шахсии ҳудро не, балки қисмати ҳамхелони ҳудро дар хеш таҷассум менамуд.”⁷ Биноан, ба сирнигахдорӣ огоҳона муносибат намудани аллома худ нишони доманаи фароҳ доштани ҷашмандозии сиёсӣ иҷтимоӣ ва ахлоқиву равоии Муҳаммад Иқболро фаро мегирад, ки таъкид менамояд:

Сирри шереро нафаҳмад говмеш,

Ҷуз ба шерон кам бигӯ асрори хеш.

Бо ҳарифи сифла натвон хӯрд май,

Ғарчи бошад подшоҳи Руму Рай.

Ҷосуфи моро агар гурге барад,

Беҳ ки марди ноқасе ёро хурад (3, с.382)

Ёдовар мешавем, ки ақсари бузургони мо сифлагиву суҳанчиниро бадтарин ҳасоили ахлоқӣ доништа, онро мавриди сарзанишу нақӯҳиш қарор дода, “суҳанчини бадбаҳт ҳезумқаш аст”, гуфтани Шайх Саъдӣ сарӣ ҳамин манзур аст. Муҳаммад Авфӣ бошад, таъкид менамояд, ки :

“Намима суханчинӣ бувад ва споят ғамз кардан ва ин ҳарду хислат дар маъзаммат баробаранд, аммо хислати суханчинӣ дар Қуръон аз ҷумлаи хасоили залила аст, зеро расули Акрам мегӯяд: “Шуморо хабар кунам, аз бадтарин халқ он гурӯҳеанд, ки тариқи суханчинӣ сипаранд ва миёни дӯстони яқдил адоват ва бунёди садоқати ёрон ба дасти намима мунҳадам гардонанд ва қасонеро, ки аз айбҳо пок бошанд, дар ҳаққи эшон ба тақаллуф айб ҷӯянд”.⁸

Мухаммад Иқбол чун ғамшарики мардумони меҳнатӣ буда, эшонро хушдор медиҳад, ки ба ҳар гуна сифлаву ноқас ва ғаммозу бадчинс ҳамкорӣ нанамоянд, зеро ин тоифа баҳри ночизтарин манфиати ҷаҳсӣ тайёранд ба аҳдофи бузурги миллии пуштипо бизананд. Аллома дар ин маврид низ тақя ба Мавлавӣ зада, мегӯяд:

Ғам ҳӯро нони ғаммафзоён мах(в)ар,

3-он ки оқил ғам ҳӯрад кӯдак шакар. (3. с.382)

Дар ҳама давраи замонҳо носозгорихои иҷтимоиву сиёсиро пеш аз ҳама донишварон эҳсос менамоянд. Биноан, аввалин тире, ки аз ҷониби алӯ ҳадафгир мегардад, аз дилу дидаи донишмандону огоҳони бедор мегузарад, зеро “Дар ин гетӣ саросар гар бигарди, - Хирадманде наёби шодмона”. Бад-ин манзур Иқбол итминон бар он дорад, ки комёбиву хушбахтии халқу миллат таҳо ба неруи азамати сарпанҷаи худ тақя намудан, яъне бачуз аз бо дасти ҳеш бозгардонидани уқда ҷораи дигаре надорад. Аз ин рӯ, аз сирри чунин муаммо огоҳ гардидани мардумонро аллома ба дӯши ҳеш гирифта, мегӯяд:

Сирри Ҳақ бар марди Ҳақ пӯшида нест,

Рӯҳи мӯъмин ҳеҷ медонӣ, ки чист?!

Қатраи шабнам, ки аз завқи намуд,

Уқлаи худро ба дасти худ кушуд! (3, с.382)

Табиист, ҳар китъаи оламе, ки дорои сарзамини офтобруё бошад, табиати он ғайзбору сарватманд ва осоишгоҳи мардумон мегардад. Аз ин нигоҳ машрикзамин, ки баромадгоҳи хуршед аст, мебоист, аз ин нури ғайзбори меҳр муқимнишинони он андар миёни ҳамхелон яқсон аз ҳаётҷаҳдору саховатҳо ғайзбор мегардиданд, вале аз қазои осмонӣ ва ғ

дасисаи эҷод намудаи махлуки заминии аҷнаби карнхо ин ҷониб ин мардумони китъаи нурафзо аз гармии худододи нур махрум монда, баргаштабахту сарсон бо хашму чаҳли мураккаби интиқолдодаи бегонагон муштбагиребони ҳамгавхарон мешаванд, то дар рӯзи равшан пилтаи чароғи азизонро адӯвон ба ғорат бурда бошанд. Аллома ҳамин гуна хуфтабахтии бошандагони сарзамини нурро ба дарк гирифта, меғӯяд:

Ту фуруғи субҳу ман поёни рӯз,

Дар замири ман чароғе барфуруз.

Тираҳокамро саропо нур кун,

Дар таҷаллиҳои худ мастур кун.

То ба рӯз орам шаби афкори Шарқ,

Барфурузам синаи аҳрори Шарқ.

Аз навое пухта созам хомро,

Гардиши дигар диҳам айёмро. (3.с.383)

Аз иброи ин андешаи аллома зиёда аз ним карн сипарӣ гардид. Бисёр давлатҳои сарзамини Меҳр истиклоли хешро дарёфта, мардумони ин кишварҳо пасопеш аз фуруғи дамидани субҳи мурод баҳраманд гардида бошанд ҳам, иддаи гурӯҳхovu қавмҳои маскуни он, ки зархаридону ҷохнишинони бегонаанд, нурафшон гардидани тираҳои хешро дарк накарда, бар асари сарвату давлат ва тахту қулоҳи ваъдагиву дурӯғини гургоне, ки дар ҷомаи меш вонамуд мегарданд, даст ба куштору ғорат ва харобкории ҳамнавбону ҳамнажодон ва ҳамхуну ҳаммазҳабони хеш меёзонанд. Корандагони тухми яъсу навмедӣ пеш аз ҳама дар таҳриқи ақлу имони ҳалқҳои ин кишварҳо кӯшиш ба харҷ дода, сармояшонро дарёғ намедоранд, зеро он хоҷагон агарчи қайҳо сарзамини нурафзоро тарк гуфта бошанд ҳам, ҷаҳми носери дунёпарастонашонро аз сарвату табиати ҷаннатафзои ин марзу бум битамом нақанда, ҳанӯз ҳам ҳештанро дар болои хони мубораку муқаддаси бошандагони урёну ларзони ин сарзамини афсонавӣ дармеебад. Ҳанӯз кӯшиш бар он доранд, ки қавмеро бар қавме, миллатро бар миллате ва кишварро бар алайҳи кишваре гузошта,

андешаҳои нопоки хешро амалӣ гардонанд, яъне басо осону содда обро гилолуд сохта, бе мамониат моҳӣ ба даст оранд.

Ихтилофҳои пайвасти Ҳиндустону Покистон, ҷангҳои Эрону Ироқ, Ироқу Қувайт бар асари ҳамин гуна ихтилофҳои соҳтаву бофтаи интиқол додаи бегонагон амалӣ гардид. Душманони кишварҳои Мехр корро то бадон ҷо расонданд, ки қавмҳои миллатҳои маскуни Афғонистон барин давлати орому худотарси мазҳабиро, ки асосан аҳли суннатанду ба Худои яққаву ягона ва Расули Ақрам этиқодманданд, бар алайҳи ҳамдигар барангезанд. Банда, ки вачаб бар вачаби ин сарзамини таърихофаринро пиёдаву савора гардиш карда, дар тӯю тамошоҳо, маърақаҳои шахсию давлати нишасту бархостҳои қавмҳои балучиву туркман, паштуиву ҳазорачот ва тоҷику узбакии он бисёр аз наздик ошноӣ дорам, ба итминон гуфта метавонам, ки тамоми табохқорихову бадандешихои ин сарзамин интиқоли буда, ба дасти ватанфурӯшони ғуломшуда амалӣ мегардад. Саволе пеш меояд, ки сабаби ин ҳама бадқорихо аз ҷи сар зада бошад? Бале, посухи ин масъаларо ҳанӯз ним аср пеш аллома додааст:

Зиндагӣ аз гармии зикр асту бас,

Хуррият аз ифғати фикр асту бас.

Пас нахустин боядат талхири фикр,

Баъд аз он осон шавад таъмири фикр. (3.с.383)

Чуноне ки аз рушту нумӯи ҷаҳонтасхири Ҷопон маълум мегардад, баъд аз ҷанги Дуюми Ҷаҳон он мамлакат харобазоре чун Афғонистон беш набуд. Чун роҳбарияти он мамлакат ҷонсупори миллаташ буд, корро аз таблиғу ташвиқи афкори башардӯстона ва тарбияи маънавии ҷомеа ба роҳ андохт, дар андак муддат мағзи харобу афкори костаи халқҳои ин сарзамини меҳнатқарин рӯ ба беҳбудӣ ниҳод. Камолоти иқтисодиёту иҷтимоӣ бар асари маънавиёти мукамалгардидаи он мардум дере нагузашта тасхиркунандаи дилу дидаи мардумон ва бозори ҷаҳонии оламиён гардид. Ин гуна пешравихову муваффақиятҳо қабл аз ҳама бар заминаи пок гардонидани фикр, яъне гардиши азим дар тафаккури фард-фарди ҷомеа даст дод.

Шахсияти Иқбол худ намунаи такрорнопазири пархезкори хоксори асилро тачассум менамояд, зеро пархез сифатест, ки инсонро дар рӯҳи беолоишӣи ҷисмонӣ ва парвариши олами рӯҳонӣ тарбият менамояд. Пеш аз ҳама аллома пархез аз такаббурию худписандӣ ва ғазабу ҳасадбарӣ дорад. Дар ин маврид бар асари андешаи файласуфи забардаст - Закариёи Розӣ, ки таъкид мекунад: "Ҳар инсоне дӯстдори нафси худ мебошад. Ҳамеша кас аъмоли қабоҳату писандидаро бар дигарон мушоҳида мекунад, вале азони худро пай намебарад",⁹ пайрави намуда, дар тафаккури он аст, ки одамизод агар ханӯз ҳолати дӯстиву душманиро насанҷида бошад, вай чигунагӣи ин ду ҳолатро дурусту аниқ тасаввур карда наметавонад. Аз ин рӯ, аломати худнамоиву бегонаписандӣ пеш аз ҳама ба - дон иллат ба зухур мепайвандад, ки шахси худписанди бегонапарвар агарчӣ бо ҳама аъмоли дигарон иллате пайдо карда бо назари бегонаталошиву ғурури чоҳталабона назар ба айби дигарон мекунад, кӯтоҳӣи андешаву тафаккури ғуломона доштанаш харғиз имкон намедихад, ки пешравихоӣи афкори қувваҳои солими худиро дида тавонад. Ин гуна муносибат боис бар он мегардад, ки давлат агарчӣ зоҳиран ба номи ин ё он халқи мушаххас мавҷуд бошад ҳам, дар асл қисмату сарнавишти онро бегонагон зерӣ дарҳои баста муайян менамоянд, ки аллома мегӯяд:

Ҳикмати арбоби кин макр асту фан,

Макру фан таҳриби чон, таъмири тан.

Мактаб аз тадбири ӯ гирад низом,

То ба коми хоҷа андешад ғулом.

Войи кавме, қуштаи тадбири ғайр,

Кори ӯ таҳриби худ, таъмири ғайр. (З.с.385)

Воқеан таърихи башар ва сарнавишти дахҳо давлату мамлакатҳо ин гуна гурғтозиҳои бегонагонро дидаву зимни қабоҳатандешиҳои онҳо вучуди ҳаставу нотавони худро дар чорҷӯбаи сиёсати пешниҳодкардаи арбоби кин дарёфтаанд. Аз ин рӯ, аллома дар рӯзгори ҳеш таъкид бар он менамояд: - Ҳар миллате, ки бедор нест ва ё дар роҳи худшиносиву ҳамхелписандӣ фориғболиву лавандиро пеша мекунад, аз бузурғтарин

неъматӣ яздонӣ - Истиклолу Ваҳдат бенасиб мемонад. Пас, дар пешорӯи мардумони чунин давлат ҳокимияти мустабиди ҷаҳлу ҳудкомағӣ таҳти ҳукумати Бедод амал мекунад, ки он бар алайҳи Дод қарор дорад. Дар ин ҳолат агар аз як ҷониб бори гарони ғаму андӯх ва яъсу навмедӣ бар шикастани камари донишмандону фозилон ва инсонҳои оғах мусоидат намояд, аз ҷониби дигар афроди ҷоҳили ноҳондаи сарватпарастро бо ҳама кӯтоҳназариву лакнатдорӣ имон мунъим мегардонад:

Миллате ҳокистари ӯ бешарар,

Субҳи ӯ аз шомӣ ӯ ториктар. (3.с.385)

Гузашта аз ин алломаро низомӣ олами сармоядорӣ, ки дар ибтидои зуҳури худ ба бисёр навокиси ҷиддия рӯ ба рӯ омада, боиси шикасти маънавияти мардумони Машриқзамин мегардид, саҳт дар изтироб меорад, ки меғӯяд:

Шеваи таъзиби нав одамдарист,

Пардаи одамдарӣ савдогарист. (3.с.393)

Аллома итминон бар он дорад, ки сарриштаи ҷамъи ҳушиҳои зиндагӣ пеш аз ҳама дар ягонагии андешаву амали мардумон сурат мегирад. Пас, корғузороно ҳокимони ин гуна диёр, ки дар раъси ақвоми ҳеш қарор доранд, месазад, ки дорои дили бедору ақли пойдор бошанд. Дар он сурат мамлакат ободу мардумони он орому осуда зиндагӣ мекунанд.

Ақли Ҳақро зиндагӣ аз қувват аст,

Қуввати ҳар миллат аз ҷамъият аст. (3.с.400)

Аз ин нигоҳ омӯзиши осори аллома барои зиндагии кунунии мардумони мо сабақи бузургест, ки ҳалқамонро аз парешониву дармондагӣ раҳоӣ медиҳад ва моро муттаҳиду ваҳдат мебахшад. Ҳар фарди ҷомеъаро ба поксозии ақлу рӯҳ хидоят мекунад, яъне аз мукаммал гардонидани тафаккури солими ҷомеъа манфиати умум бармехезонад. Албатта фикри ҷомеъаро ба як соату як рӯз поккорӣ соҳтан, онро ба роҳи дурусту саҳеҳӣ ҳамвор даровардан, қори саҳлу содда нест. Дар ин марҳила ҷузъитарин иқдоми нолоиқ, баҳусус ҳурдтарин нукси

хукмфармоён боиси азимтарин шикасти маънавиёт гардиданаш мумкин аст, зеро чизе нест, ки аз назари заррабини ҷомеа пинхон монад. Пас, ягона роҳи начоти ҷомеа зимни диди хирадмандонаи аллома, ки ин ҷониб дарк мекунам, аз:

- Ягонагии гуфору кирдору рафтор
- Пок гардонидани ақлу рӯҳи корфармоёну сарварон
- Ваҳдати ҷонии қавмхovu халқхo ва миллатҳои маскунӣ ин сарзамин
- Самимияти бардавоми ҷомеаписандӣ
- Истифодаи беғаразонаи истеъдодхo ва кормандони соҳибтаҷрибаи ватанӣ
- Амалан исбот намудани мардумдӯстӣ ва ҷомеаписандӣ
- Дар сатҳи мақомоти олии то поён роҳ надодани ғаммозону тарафқашон ва шикастанафсиву таҳорати ботин иборат буда, моро аминам, ки мисли Ҷопон ба соҳили мурод мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Фирдавси Абулқосим. Шохнома Ҷ.1. Москва. 1966, с.13.
2. Фарҳанги форсӣ. Таълифи Ҳасан Амид., Техрон.1364, с.845.
3. Аллома Муҳаммад Иқбол. Куллииҳои форсӣ. Исломобод. 1997, с.381.
4. Зехнӣ Тӯрақул. Санъати сухан. Душанбе. “Ирфон”.1967, с.108.
5. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Ахлоқи Мӯҳсинӣ. Лахнаув. 1313, с.14.
6. Абӯтоҳири Тартӯсӣ. Абӯмуслимнома. Таҳияи Қ. Восеъ. Душанбе “Адиб”. 1994, с.371.
7. Кожинов В. Происхождение романа: Теорет.-Ист.очерк.-Москва.”сов. писатель”.1963, с.8.
8. Муҳаммад Авфӣ. Ҷомеъ-ул-хикмат, ҷузъи 2, қисми 3. Техрон, 1353, с.560.
9. Закарийи Розӣ. Осори мунтахаб. Душанбе, “Адиб”, 1989, с.74.

Зоҳир Аҳрорӣ

МУҲАММАД ИҚБОЛ ВА АДАБИЁТИ АФҶОНИСТОН

Агарчи мард бимирад ба гардиши маху сол,
Намурдаасту намирад Муҳаммади Иқбол.

Донишмандоне, ки ҷаҳони маърифат, хирад ва андешаро дар пешгоҳи мубоғи азалии худ ба зонуи эҳтиром, эҳтироф ва ихлоси тамом нишонда, бо ҳадамоти бедареғи хеш, бо дарк ва шинохти дарди ҷомеаи розу ниёз ва сӯзу сози мардум дар қошонаи қалбҳо маъво ва маскан гузинанд, кам аст. Аммо бо ҳамин камӣ ҳам вуҷъатободи таъсири афкор ва андешаҳои онон аз тасаввур бештар ва густурдадомтар мебошад. Саросар ҷаҳон аз онҳо пур аст. Муҳаммад Иқбол аз табори инон, аз шумори бузургмардони шеърӯи адаб, фалсафа ва ҳикмат, сиёсат ва диёнат, панду мавъиза, аз мубаллиғони ғазоҳои истиқлол, иттиҳод, дӯстӣ ва рафокат, ходии роҳи мубориза алайҳи истеъмор ва ҳифзу муҳофизати ватан, шаъну шарафи инсон ва ҷонибдори инсонвор зистани инсон аст.

Иқбол чун марде мутафаккир, андешаманд бо баёни назорати сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиву фарҳангӣ бовар дошт, ки амалан дар боби таҳаққуқи ормонҳои инсон коре карда тавонистааст ва ё фардоҳову пасфардоҳи ин гуфторҳо, пиндорҳо ва пешниҳодҳо ҷомеаи амал мепӯшад, яъне ҳарчи гуфта ва карда ҳадафмандона буда, танҳо таҳайюли шоирона ё муҳофизати суннатҳои шеърӣ маъмул набудааст. Доманаи андеша, ҳоҳиш ва ниёзҳои ӯ хеле васеътар аз он буда, ки имрӯз мо тасаввур мекунем.

Мубориза алайҳи истеъмор хеле васеъ доман густурда, намоёндагонии табакоти гуногуни аҳолии он рӯзгоронро фаро гирифта,

равшанназаронро бахусус, дар сафи пеши муборизон қарор дола буд. Аз ин рӯ, онҳо бо қалам рӯҳи мардумро бедор месохтанд ва ҳайкали ҳақиқати воқеиро пеши назарҳо ба намоиш мегузоштанд.

Имрӯз, ки аҳли илму адаб, ошикон ва ҳаводорони Иқбол ва осори ӯ дар маҳфилаш чамъ омада, перомуни афкор ва андешаҳои зиндагисозаш сухан мегӯянд, нишони бузургӣ, шостагӣ ва мақоми волои илмиву фарҳангии ӯ мебошад.

Иқбол, агар ба умқи андешаҳои ӯ дақиқтар назар карда шавад, асосан вассофи Инсон аст. Ӯ ба мақоми баланди Инсон чун зубдаи офариниш, нерӯи халлоқ, созанда ва сӯзандаи вай, ақлу хирад, маърифат ва нақши ғаёлаш дар раванди дигаргунсозии сиёсӣ ва фарҳангӣ арҷ ва эҳтироми хос қоилад мебошад. Вале афсӯс, ки ин маҳлуқи ба ҳама қиз қодир, шойиста ва лоиқ ҳанӯз ҳудро, ҷавҳари аслии ҳудро қомилан ба дараҷаи бояду шояд нашинохта ва наёфтааст, дар ғафлат, ҳаҳл ва интизор монда ва ин ҳол ӯро қохил ва бетафовут сохтааст. Инсон дар чунин вазъу ҳол расолати таърихӣ ҳешро иҷро карда наметавонад, ёрои истифодаи саҳеҳ ва ба мавқеи нерӯи созандаи ҳудро надорад. Пайваста ба ин мақом, манзалаи таърихӣ ва саҳми баарзаширо дар ғанҷинаи тамаддуни башарӣ қодир ба таъин нахоҳад шуд.

Марҳилаи нави таърихӣ аҳди зиндагии Иқбол Инсони дигар, фикру андеша ва рою тадбири усулан ҷадиди мутобиқ ба вазъи онрӯзаро тақозо менамуд. Он майдон таҳамтани девафкани дигареро интизор буд.

Бояд мардум, ҳоса мардумони мамолики Шарқ, дар муқобили сайли хурушони маҳуф ва бадфарҷоми истеъмори Ғарб рӯҳан бедор мешуд, худшинос мегардид, ҳақро аз ботил, ростиро аз ҳиллаву найранг, дӯстро аз душман мешинохт, ақлу фаросати зотии ҳудро баҳри беҳбудии фардо ва баъду баъдтарҳо, таъмини истиқрор ва истехкоми ваҳдату ҳамҷинсонӣ ба қор мебард. Таърих назди инсони Шарқ вазифаи набарду пайкор ва саранҷом дарёфти неъматӣ озодӣ ва инсонвор озода зистанро гузошт.

Ин Инсон бояд дар муқобили руҳлоди ҳодисот ва воқеоти ҳилофи манофеи ҳалқон, одоб ва суннати аҷлодии эшон, ҳилла ва найранги ба қавли ӯ Фарангу фарангии заиф, забун ва нотавон намебуд.

Ғарб, ки пештар аз пардаи ҷаҳолат бадар омада, ба қомебиҳои иқтисодӣ ва техникаӣ, илму маърифат ва умуман маданияти рӯ ба таракқӣ ноил гардида буд, қобили пайравӣ маҳсуб мешуд ва бояд дар имрӯзи қомеъии нави Шарқ истифода мебарид.

Мутафаккири бузург Иқбол чун дигар донишмандону равшанфикрони муосири худ дастовардҳои илмӣ-техникии ғарбро таъшиқ менамуд.

Иқбол ва пайравони ӯ, ки аксар пешоҳангони неҳзати ҷадидаи сиёсӣ буданд, дар боби ваҳдати мусулмонон, ҳаракатҳо ва ҷунбишҳои истиқлол ва ислохотталабӣ ва раванди ҳадафмандии онҳо саъю талош мебариданд ва дар аксари мамлаҳики Шарқ ин ҷунбишҳо ва бедориҳои мардумиро бо шӯру шавқ дастгирӣ менамуданд. Мисоли равшани ин кишварии бостонии ҳамсоя Афғонистон мебошад.

Дар асари муқоризаҳои пайгирӣ ватанпарастон ин кишвар озодӣ ва истиқлоли худро ба даст оварда, ҳуқмронии анқариб дусадсолаи истеъморгарони Англизиро барҳам дод.

Иқбол ин дастоварди таърихӣ Афғонистонро бо қамолӣ ҳушнудӣ истиқбол кард ва барои сабти ин воқеа ва ин дигаргунӣ бузург дар китоби эҷодиёти ҳеш саҳифаҳои тоза ва маҳсусе ихтисос дод. Ин даврае буд, ки исёни Ҳабибуллоҳи Қалақони машҳур ба Бачаи Сақо ё Бачасақав ҳуқмронии кишвар Амонуллоҳонро аз салтанат дур карда, ҳуқмронии мамлақатро ба дасти худ гирифт. Феодалони норозӣ бо ҳамластии муҳолифон ва бешак нақшаи англисҳо дар нестии Ҳабибуллоҳон ва дастҳои қудрати Ҳуқмати ӯ ҷиддан қамар баста, ба қояш Нодирро омода сохтанд.

Нодир, ҷунон ки дар муқаддимаи достони "Мусофир"-и Иқбол сабт аст, ҳангоми раҳсипар шудан ба Қобул дар роҳи убур аз тарафи Иқбол ва ҷанд тан аз ёрони ӯ истиқбол гардид. Иқбол ба манзури ширӯзии Нодир ва шояд истехкоми Истиқлоли Афғонистон бошад, ҳама

дороияшро ба ӯ нисор намуд ва мувофикае миёни онҳо хосил гардид, ки вай ба Кобул ташриф оварад. Тибки ин мувофақа Иқбол бо ҳаммаслақонаш ба Афғонистон омад. Хуб пазиroy шуд.

Иқбол хангоми икомат дар Афғонистон бисёр шахру вилоятҳои он кишварро дида, бо намояндагони табакоти мухталифи чомеаи он ҷойҳо мулоқот намуд. (Дар бораи ин сафараш дар “Мусофир” гуфта).

Ӯ ба донишу фазилат, хирад ва заковати азали, ҳусни гуфтор, сафо ва самимияташ бо мардумон, таваҷҷӯҳи махсусаш ба ҳолу аҳволи халқ, ба дилҳо пайванд гирифт, ба зудӣ дар дилҳо ҳона кард ва афқору ақоиди пешқадамаш миёни равшанфикрон ва соири ватандӯстони Афғонистон таъсири амиқе боқӣ гузоштанд.

Илова бар он ки дар соҳаи маъориф ва усулҳои ҷалиди таълиму тарбия дар макотиби миёна ва оли маслиҳат ва машваратҳои судманде карда, ҳамроҳони ҳаммаслақаш ба ҳайси муаллимон дар мактабҳо кор карданд, дар байни равшанфикронӣ эҷодкор, ҳусусан шоирон таъсир ва нуфузи калоне пайдо намуд.

Чунонки ишора шуд, афқор ва андешаҳои фалсафи, зиддиистеъморий, таблиғи ғояи худшиносии милли, ҳудогоҳӣ, шинохти ҳақ ва ботил, ҳубу зишт, суду зиён, робитаҳои имрӯзу фардо, дарку фаҳми моҳияти ҳодиса ва воқеаҳои нави сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии паҳноӣ ҷаҳон, ватанҳои, ватанпарварӣ, истехкоми пояҳои дини мубини ислом, истифодаи дастовардҳои илмӣ-техникии мамӯлики тараққикардаи Ғарб, ҳамроҳ шудан бо қорвони тамаддуни ҷаҳонӣ ва амсоли инон дар осори равшанфикронӣ Афғонистон таъсири маълуме расонд. Бесабаб нест, ки бисёр адибони машҳури Афғонистон дар васфи ӯ шеърӯ таронаҳо суруда, бархе ба муносибати воқеаи вафоташ марсияҳои ҷонсӯз эҷод кардаанд.

Ҳусусан дар айёми таҷлили ҷашни 100-солагии ӯ дар маҷаллаҳои кишвар силсилаи ашғор бахшида ба Иқбол нашр гардид.

Муҳаммад Иброҳим Халил соли 1952 ба муносибати рӯзи ёдбуди Иқбол дар маҷаллаи “Орёно” мақолае ҷоп намуда ва намунаҳои ашғорашро ба ҷоп расонд.

Соли 1956 Абдуллохи Бахтони “Хидмадгор” ном рисолае ба пашту навишта, “Афғонхо аз назари Иқбол”, мақолот ва ашъори Ҳамзаи Шинворӣ, Мавлоно Ходим, Гулпачо Улфат, Абдулҳаққи Бетобро дар он ба таъ овард. Иқбол дар ҳамин кишвар “Шоирӣ Машриқ” номида шуд.

Роҷеъ ба Иқбол ашъорӣ зиёдест, ки дар чунин фурсати маҳдуд наметавон ёд ва таҳлил кард. Аз ин рӯ, бо зикри баъзе аз суҳанварон ва намунаи осорашон истифода хоҳад шуд.

Як қисм суҳанвароне, ки бевосита таҳти таъсири Иқбол қарор гирифтанд, дар ин ва ё он бахши осор, муносибати маврид, абёт ва қиъаоти шеърӣ ёро иқтибос ва таъмин намудаанд. Онҳо ба ин восита, агар аз як сӯ маросими эҳтиром, ихлос ва эътиқоди ҳешро дар пешгоҳи нубуғи Иқбол бачо оварда бошанд, аз сӯи дигар хостанд, ки бо ин қор, нерӯи таъсири қалом ва нуфузи эътибори суҳани худро дар муҳити эҷодӣ вақт афзоянд.

Суҳанвароне, ки ба Иқбол пайравӣ кардаанд ё васфи фазлу қамол ва мақоми олии ёро чун мутафаккири қамназир ба қалам овардаанд ҳама шоирони номдор, маъруф ва маҳбуби Афғонистон мебошанд ва ҷӣ дар дохили ин кишвар ва ҷӣ хориҷ аз он маълум ва машхуранд.

Ду тан аз ин адибони номӣ, ки дараҷаи малик-уш-шуароӣ ва устодии ақсари суҳансароён шинохта ва эътироф гардида буданд чун Қорӣ Абдуллох ва Абдулҷалил Мустағнӣ ва шоирӣ номоваре чун Абдулҳодим Довӣ Иқболро самимона ва ихлосмандона ситудаанд ва марғӣ ёро зоиъаи бузурге ба олами илму адаб таъкид фармудаанд.

Устод Ҳалилуллоҳи Ҳалилӣ ҳам, ки яке аз рӯкнҳои қавии адабиёти даризабони Афғонистон аст, дар бисёр мавридҳо ба Иқбол пайравӣ намудааст. Ин ҳол дар охири мачмӯаи ашъорӣ ё ба номи “Суруди хун” возеҳ ва равшан мебошад.

Шоирони маъруф Сулаймон Лоик, Борик Шафеъ низ дар инъикоси масоили сиёсӣ ва иҷтимоӣ бо Иқбол ҳамнавой доранд.

Маликушшуароӣ вақт Қорӣ Абдуллох бахшида ба воқеаи марғӣ Муҳаммад Иқбол қасидаи марсияе бо унвони “Ба файласуфи ватанхоҳӣ

Ҳинд профессор Иқбол" сурудааст. Ин марсия дар 27 байт анҷом ёфта, бо масъалаи падруди ҷаҳон гуфтани Иқбол оғоз мегардад.

Дар ин марсия Қорӣ нахуст афсусу дарег, ғаму андӯхи бепоён, сӯзу гудози андаруни ҳешро аз даргузашти чунин донишманд ва мутафаккири ҷаҳонӣ баён намуда, пайваста бо иброи эҳсос ва таассуроти таассуфангез як қатор хусусиятҳои шоир, ғазлу камол, мақоми волои илмиву адабӣ, хидматҳои бузургашро ба ҷомеаи ватанаш ва умуман олами Шарқ ба қалам овардааст.

Қорӣ дар ҳмин қасида пайванди маънавии Иқболро бо донишмардоне, чун Боязид, Чунаид, Сайидҷамоллидини Афъон хотиррасон мекунад.

Қорӣ ин нобиғаро файласуфи олами Шарқ, ғавҳари беназири даҳр, адиби зиндадил, ҷавонтабъ, соҳиби ному нишон, суханвари нуктасанҷ, сеҳрбаён, хайрҳои олами Ислоҳ, қошифи ҳақиқати роз, ватандӯст, покзамир ва амсоли ин сифоти шойиста васф намуда, марғи ӯро мусибати саъби ҷаҳон мешуморад.

Аз устодони машҳури шеърӣ адаб ва илму сиёсати Афғонистон Абдулҳодии Довӣ чун муҳлиси Иқбол бо унвони "Ба Иқболи Лоҳурӣ" шеърӣ қолибе иншо намуда, илова бар як силсила масоили муҳрами сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фалсафӣ, бисёр ҳислату хусусият ва васфу ситоиши ин бузургмардро низ бо зикри нерӯ, аҳамияти қалом ва таъсири сухани ӯ ба қалам овардааст.

Бояд иқрор дошт, ки ин шеър бо мавзӯ ва масоили дарбарқарда аз беҳтарин ва қомилтарин ашъори марбут ба аллома Иқбол аст:

Сабо, бигӯ ба Иқболи хушбаён аз ман

Қаломӣ туст, ки сар то ба пой он асар аст.

Садон зиндагӣ аз сарзамини мурда хуш аст,

Ки нолаҳои асирон зи сӯзиши ҷигар аст.

Аҷаб набошад агар сар задааст аз зуламот

Ки оби ҷашмаи ҳайвону қавқаби сахар аст.

Чӣ гуна зулмати офуро яҳан надарад,

Ки аз сапедии ғабри умед мунғачар аст.

Чаро хароб насозад, чӣ гуна дар надихад
 Чу сайли тунду чу сахбои ноб шӯълавар аст.
 Чаро замини дили Осиё нахандонад,
 К-аз оби дидаи абри баҳор поктар аст.
 Чазури чомеъаро об медихад чудат,
 Хам он фурӯғи гаронмояро сару самар аст.
 Шиори назми ту тарёки сахми истеъмор
 Низоми назми ту асхоми зулмо сипар аст.
 Чу тешаи ту забонашнои кӯҳсор аст,
 Ба ғӯши кохили мо низ гарму пуршарар аст.
 Тавачҷӯхи ту ба ин миллати баландхаёл
 Зи рӯшноии қалбу зи покии гуҳар аст.
 Хитобаи ту ба унвони “Эй, чавони Аҷам”
 Бихишти ғӯши парешону сурмаи басар аст.
 Дилу димоғи мунаввар кучост, то донад
 Ба пешгӯии содиқ чӣ кашфи мӯътабар аст.
 Суханвари мумтоз, шодравон устод Халилуллоҳи Халили низ аз
 мӯътақидон ва иродатмандони Иқбол аст. Дар саҳифаҳои мероси адабии
 ӯ кайду ишорате ба ин мавзӯ дучор меояд. Шоир дар чараёни баёни
 мавзӯ ва масоили мухталифи замон абёт, мисроъ ва китъаоти шеърӣи
 Иқболро зиёд тазмин ва иқтибос намудааст. Хусусан дар ашъори
 мачмӯаи “Суруди Хун” таъсири афкор ва андешаҳои Иқбол, пайравӣ бо
 ӯ ва таъя бар гуфтаҳои вай чун гувоҳи мӯътамад ва шоҳиди содиқ бештар
 вусъат пайдо кардааст.
 Устод дар шеъри “Модари муҷоҳидон”, ки ба сабк, салиқаи Иқбол
 эҷод шудааст, муносибати ҳол чанд байти ўро тазмин намуда, ба ин
 васила ҳам ихлос ва ҳам назари номбурдари ба кишвари хеш таъкид
 кардааст:
 Нолаи он модари зори нажанд
 Ларза дар бому дари махфил фиканд
 Аз дили ҳар зарраи он чилвагоҳ
 Сӯи гардун шуд хурӯши “Лоилоҳ”.

Қатра- катра хуни ман омад ба чӯш,
З-он нидои осмонӣ, з-он хурӯш.
Аз дили сангам шарар омад бурун
В-он шарар аз чашми тар омад бурун.
Дар миёни он ҳама чӯшу хурӯш,
Савти Иқбол ошно омад ба гӯш.
Бо садои гарми хасратбори худ,
Хонд фасле дилнишин ашъори худ.
Гуфт, эй мардони огохи Худо,
Маҳрамони боргоҳи кибриё,
“Осиё як пайкари обу гил аст,
Миллати афғон дар он пайкар дил аст.
Аз фасоди ӯ фасоди Осиё
Аз кушоди ӯ кушоди Осиё.
То дил озод аст, озод аст тан
В-арна коҳе дар раҳи бод аст тан.
Аз ҳаёти ӯ ҳаёти Ховар аст,
Тифлаки даҳсолааш лашкаргар аст.”
Кобул аз Лоҳур чандон дур нест
Ғазна дур аз шаҳри Нишопур нест.
Ин се кишвар ғамгусорони ҳаманд,
Дар хаводис роздорони ҳаманд.

Халили бо зикри Лоҳуру Нишопур, Ғазнаву Кобул пайвандҳои
динӣ, фарҳангӣ ва робитаҳои таърихӣ се кишвари исломи; Эрон,
Покистон ва Афғонистонро ёдовар шудааст.

Истеъмори баҳри тасхири ин се кишвар доми макру хилла танида
буд ва бовар дошт, ки бо фатҳи онҳо ҳукмронии худро дар пахнои ҷаҳон
осон таъмин хоҳад кард.

Бо назардошти чунин хавфу хатарҳо Иқбол ба намояндагӣ аз се
кишвар маҳзари иттиҳодро имзо мекунад.

Устод Халили аз ин вачҳ, чунин хабар медихад:

Хатм бар Иқбол шуд рои ҳама,
 Буд ин маъни таманнои ҳама.
 Шоири отаибаёни дардманд
 Гуфт: "Ё аллоху," аз ҷо шуд баланд
 Каф ба лаб овард чун бухшии маст,
 Аз худиву беҳудӣ якбора раст.
 Офтоби ишқ рахшидан гирифт,
 Орамида баҳр ҷӯшидан гирифт.
 Наъраҳояш сӯи гардун мешуданд,
 Дар фазо мисрои гулгун мешуданд.
 Ин суҳанҳо 3-он навоҳо нағмаест,
 3-он найистони маъонӣ нолаест.

Дар ашъори ниҳоят шево, зебо ва дилнишин, ки Халили ба навосааш Мачдуд халили ва "Ба боргоҳи Саъдӣ" ва "Посуҳи дӯсте ки аз шоир пурсида буд, дар ҷи ҳол аст" ва амсоли инон фалсафаи Иқбол, муҳокимоти ӯ роҷеъ ба инсон, мақоми волои одамай гарм, бошӯру садо, пурҳикмат ва омӯзандаву ибратангез инъикос ёфтааст. Шеърӣ нисбатан бузургҳачми вай бо номи "Ба пешгоҳи дуктур Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ" шеърӣ ҷолиб аст. Дар ин шеър ҳикоят карда мешавад, ки соли 1956 Донишгоҳи Панҷоб ўро ба манзури ширкат дар солгарди Иқбол даъват кард. Аммо ҳукумати онрӯзаи Афғонистон Халилиро иҷозати рафтани надод. Шоир шеърӣ мазкурро ба адреси Донишгоҳи Панҷоб ирсол дошт.

Дар банди дуҷуми шеър аз парешонии авзои сиёсии Қораи Ҳинд ва дар ин шароит пайдо шудани Иқбол, даъватҳои ӯ баҳри озодӣ, истиклол ва баҳри наҷот аз юғи истеъмор, худшиносӣ ва диалогии халқҳо суҳан меравад.

Рисолаи таърихӣ ӯ чун дигар вазоифи рӯзмаррааш дар зиндагӣ ба қавли шоир, бо амри Худо аз осмон нозил шуда, дар шахси ӯ баҳри беҳбудӣ авзои кишвар аз осмон дастур расида буд, ки:

Харф зан, таълим деҳ, тадбир кун, тақбир гӯ
 Эӣ ҷабинат субҳи уммат, субҳ шуд, як дам битоб.

Дида букшо, то зи таъсири нигохи нофизат

Деви асри мо гурезад хамчу шайтон аз шихоб...

Ишкро бори дигар афрӯз дар кандили дил

То намояд рахравӣ моро хақиқат аз сароб.

Навчавони асрро омӯз, асрори худӣ,

То ситонад чом аз Чам, тег аз Афросиёб.

То шиносад мӯхраи бозигарони дахрро

Мӯхраҳо аз меҳр бар каф, морҳо зери сиёб.

Дар зулматободи асри сиёҳ пайдиши Иқбол шабеҳи ситораи тобноке буд, ки ба зиндагӣ нуру рӯшноӣ мебахшид.

Дар хамин шеър шоир зимни матолиби фавк аз фаъолияти сиёсиву чамъиятии Иқбол, аз муборизаҳои ӯ ва даъватҳояш ба чунбиши инкилобӣ ва дигаргуниҳои бунёдии ҷомеа хикоят мекунад:

Наъра зад, к-эй миллати афсурда, то кай хоби ноз

Субҳ шуд, бар пой шав, дар дахр афкан инкилоб.

Устод хамчунин дар шеъри дигараш “Мушоҳидаи рӯё” худро дар шаҳри Лохур миёни чамъи бузургон мебинад. Аз онҳо яке Пири Хирот - Хочаи Ансор - Абдуллоҳи Ансорӣ, Орифи Аҷмир, Шайхи Ростан, Хочаи Ганҷи Шакар, Сайидалии Кашмирия, Шайх Аҳмад, Хушхолхон Хатак, Мавлавӣ ва Иқбол буд (Агарчи номашро намегӯяд):

Дидам онсӯтар ба поёни китоб

Шоире бо Мавлавӣ гарми итоб.

Ҷабхааш тобанда чун хуршеду моҳ

Бар сараш чун миллати афгон кулоҳ.

Файласуфи Шарқ, донои ҳаким

Ҳиндро овози вай зарби Калим.

Макри истеъморро дида ба маҳл

Заҳро дида нихон дар ҷоми шахд.

Аз найи Балхӣ наво омӯхта,

Мағзи ҷонашро Саной сӯхта.

Озмуда ҷо ба ҷо макри Фаранг,

Пардаҳо дида дар он ҷо ранг-ранг.

Устод илова бар ин чун дигар суханварони муосири хамватан, дар бахшҳои гуногуни осораш абёти ҷудогонаи Иқболро муносиби маврид тазмин кардааст.

Аз шоирони машхури Афғонистон Сулаймон Лоик ҳам аз мухлисон ва мўътакидони Иқбол аст. Ӯ илова бар тазминҳо, иктибосҳо, ҳамнавоиву ҳамоҳангиаш бо Иқбол, муҳаммаси шевое бо номи “Муҳаммас бар ғазали Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ” бастааст, ки мазмунӣ баландӣ фалсафӣ ва инқилобӣ дорад. Муҳаммас аз 6 банд иборат мебошад.

Хаваси шўъла асири дили санг аст ханўз,

Қисмати раҳсипарон ҷодаи танг аст ханўз,

Шарафи ишқу ҷунун бисмили нанг аст ханўз,

Лолаи ин ҷаман олудаи ранг аст ханўз,

Сипар аз даст маяндоз, ки ҷанг аст ханўз.

Лоик ғазали дигаре дар ниҳояти лутфу зебӣ дар ҳамин вазну кофия ва радиф эҷод кардааст.

Матлааш ин аст:

Мурғи зирак ҳадафи ҳалқаи дом аст ханўз,

Субҳи обастани ғамхонаи шомӣ аст ханўз.

Дар шеърӣ “Фарёди ноҳудо” шоир шеваи гуфтори Иқболро пайравӣ карда, муносиби ҳол мисраеро аз ӯ тазмин намудааст.

Вале, эй шердил, дарёнавардон

“Ҳаёти ҷовидон андар ситез аст.”

Шеърҳои “Боғбон”, “Оташдидагон”, “Найранги Фаранг”, “Паём”, “Ба шоир”, “Зиндагӣ”, “Бар гӯи фаромӯши ватан” саросар лабрез аз наштаи лаззот рӯҳу андешаи Иқбол ва мароми иҷтимоии ӯст.

Дар осори Бориқ Шафёи-ин суханвари маъруф таъсири андешаҳои Иқбол дар шеърҳои “Машраби Парвона”, “Инсон”, “Соҳибназар” ва амсоли инон маълум мебошад.

Олим ва шоир, шодравон Мойили Ҳирави низ ба ҷуз байтӣ мисрои ҷудогонаи аз Иқбол тазмин ва иктибос овардааш, шеърӣ махсусе бо номи “Ба ёди Иқбол” сурудааст ва он дар ҳаҷми 21 байт аст. Дар ин

шеър хам васфи Иқбол, нерӯи калом, ба қавли Мойил нерӯи гуфтори
пуктасӯзу пурнавову вай дар пардаи харири нафиси алфози бадеи печида
пешкаш гардидааст.

Шеър бо байти зер сар мешавад:

Шоири шӯридаи худогаҳе,
Осмони фазлу донишро маҳе.

Аз байти хотима:

Оташе андар найистонам гирифт,
Аз навои ӯ шарар чонам гирифт.

Пайдост, ки аз оташи андаруни андешаҳои Иқбол оташе дар
найистони Мойил ва шараре дар чонаш аз навои ӯ афтод ва вучуди
зохиру ботинашро чун най ба наво овард.

Дар ашъори Тавфик, хусусан дар шеърҳои “Тилисм”, “Мурғи
бихиштя”, дар Носири Таҳури илова бар дигар ҳамоҳангӣ ва ҳамраъииву
ҳамнавоиҳо бо аллома Иқбол тазмини мисроъ ва абёти осори ӯ равшан
пайдо мебошад. Носир ва Тавфик “Тарошидам, парастидам, шикастам”-
ро, ки аз Иқбол аст, истифода карда, чун эпиграф ба қор бурдаанд.
Ҳайдарии Вучудӣ низ аз осор, тарз ва усули Иқбол баҳраҳо доштааст.

Саршори Шимоли шеъри “Озод”-и худро, чунон ки қабл аз сабти
унвони шеър худ таъкид кардааст, “Ба сабки Иқбол” навишта, мазомин
ва маъонии рангин ва ҷолиби иҷтимоӣ, рӯҳи озодпарастӣ ва таъби
озодиву озодагӣ-дӯстӣ мутафаккири бузург Иқболро пайравӣ намудааст.
Вай чун Иқбол моҳияти зиндагӣ, маънии ҳаёт ва лаззати инсонвор
зистанро дар озодӣ ва озод будан медонад. Мутеъи амру фармон ва
побанди асорати худҳоҳои сиёсии касе будан ва бо ин ҳолу аҳвол
созиш доштан ба қавли Саршор ва назари Иқбол марғ аст, на зиндагӣ:

Зиндагӣ дар бандагӣ марғ аст, марғ

Қорвони бандагӣ бе созу барғ.

Бандагонро банда будан кофирист,

Бо асорат сохтан, бедоварист.

Эй басо озодтан маҳбуси чон

В-эй басо тан зинда, аммо бе равон.

Дар қисмати дуҷоми ин шеър чӣ будани зиндагиро як навъ шарҳу тафсири ҷалиди имрӯзи дода, назари мушаххаси ҳешро ба тарзи ӯ ҳам таъкид ва ҳам таблиғ ва ҳам панду ибрат чунин иброз доштааст:

Зиндагӣ набвад ба ҷуз озодагӣ,

Марг бехтар, к-аз худӣ афтодагӣ.

Бо худӣ он кас, ки ӯ озод зист,

Некному оқилу дилшод зист.

Сад ҳазорон офарин озодаро

Ҳайфу ҳасрат зиндаи афтодаро.

Назди ман ҳар кас, ки озод аст ӯ,

Молики мулки ҳудодод аст ӯ.

Ҳамин ғоя дар шеъри дигари ин шоир бо номи “Асорат” низ ҷолиб бозтоб ёфта.

Аз нақли намунаҳои ғавқ пайдост, ки Муҳаммад Иқбол - шоир ва мутафаккир бо Афғонистон, бо мардумони он, ҷараёни воқеаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, бо адабиёти муосири ин сарзамин пайванди ногузастанӣ дорад. Ва дар ҳама бахшҳои осораи сухане, зикре, гуфтаниҳое аз Афғонистон дорад. “Паёми Машрик”-ро ҳам ба Афғонистон бахшида. Муҳаммад Иқбол ҳам бо иштироки ғавқҳои шахсият маслиҳату машваратҳои судманд дар амри имрӯзи ҷомеаи навини онрӯза, усули ҷалиди мактабу маъриф, тарзи нави идораи мамлакат ва ҳам бо афқору андешаҳои асрии ҳеш, тарбияи силсилаи равшанфикрон, адибон ва ба ин восита инкишофи минбаъдаи афқори адабӣ, мавзӯи ва масоили муҳими милли таъсири ғавқульода бузурге расонид.

Аз ин ҷост, ки дар миёни халқҳои Афғонистон эҳтиромаш зиёд, ному хотирааш дурахшон ва меросаш ҳамвора вирди забонҳо мебошад.

Рӯҳаш ҳамеша шод,

Ёдаш ҳамеша сабз!

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Мухаммад Икбол. Куллиёт. Лохур, 1990.
2. З. Ахрорӣ. Қорӣ Абдулло. Душанбе, 1989.
3. Халилуллоҳ Халилӣ. Суруди хун, Техрон, 1368.
4. Сулаймон Лоик. Бодбон. Кобул, 1357.
5. Сулаймон Лоик. Самти ростӣ яодаҳо. Кобул, 1363.
6. Саршори Шимоли. Нола. Кобул, 1365.
7. Мойили Ҳаравӣ. Қаҳнус. Кобул, 1365.

Амрияздони Алимардон

МУНОСИБАТИ МУҲАММАД ИҚБОЛИ ЛОҲУРИ БА ЗАБОНИ ФОРСИ

Сар зад аз Лоҳур рахшон ахтаре,
Он ки Покистон хаменозад бад-ӯ
Худ на Покистон, ки хоки Ҳиндро
Хомаи Иқбол бахшид обрӯ.
Шона зад аз хома бар зулфи суҳан,
То бигӯяд рози пинҳон мӯ ба мӯ.
Дар “Паёми Машрик” он доно чу қард
Бо Гӯта донои Мағриб гуфтугӯ.
Дар суҳан аз шоири Мағрибзамин,
Шоири Машрикзамин бирбуд гӯ.
Ҳар кӣ чун ӯ зинда гардонад суҳан,
Дар ҷаҳон ҳаргиз намирад номи ӯ.

(Доктор Қосим Расо, Эрон)

Муҳаммад Иқбол (1877-1938) яке аз бузургтарин ва машхуртарин шоирон ва мутафаккирони нимаи аввали қарни XX Шибхқорраи Ҳинду Покистон буда, бо осори муассиру рӯҳбахши пурмазмун ва саршори ғояҳои олиии инсондӯстии худ дар таърихи тамаддуни рангини ин сарзамини мардпарвар мақоми баланду ба худ сазоворро ишғол менамояд. Ҳаёту фаъолияти эҷодӣ ва таълифоти гуногуншаклу мухталифмазмуни аллома Иқбол кайҳо боз мавриди тавачҷӯху омӯзиш ва таҳқиқи муҳаққиқини Шарқу Ғарб, махсусан аҳли таҳқиқи Ҳинду Покистон ва кишварҳои ҳамҷавори исломӣ қарор гирифта меоянд. Онҳо доир ба Муҳаммад Иқбол ва осору афкори ӯ мақола ва рисолаҳои

мутаъаддид навишта, нисбат ба вай унвонхою таъбирҳои баланд ва суҳанҳои тавсифомези зиёд аз қабилҳои шоирони Машрик, ҳақими миллат, лисон-ул-миллат, тарҷумони ҳақиқат, мутафаккири баландмақом, бузургтарин файласуфи айёми мо, бузургтарин шоири форсизабони асри мо, файласуфи мумтоз, мучаддади адабиёт, Румии аср, мутафаккири шоири забардасти Шарқ, яке аз симоҳои дурахшонтарини адабиёти исломии айёми мо, сари суҳанварони асри ҷадиби забони форсӣ ва монанди инҳоро қор мефармоянд, ки ин бесабаб набуда, як навъ ҳулоса ва ё натиҷагирӣ он муаллиф аз таҳқиқхояшон мебошад. Таъсир ва шӯҳрати назми Мухаммад Иқбол дар шуъруи рӯҳияи зиёиёни мусулмони Ҳинду Покистон то андозае пурқувват ва зиёд аст, ки онро ҳатто бо таъсири нуфузи Қаломии Шариф муқояса менамоянд.¹ Албатта, то чое, ки мо огоҳӣ дорем ва рӯйхати муаррифии асару мақолаҳои дар китобҳои ба таҳқиқи ҳаёту осори Мухаммад Иқбол бахшидашудаи ховаршиносони собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, махсусан Н.И. Пригарина ва А. Ғафоров мерасонданд,² мавзӯи мақолаи мо - муносибати Иқбол ба забони форсӣ аз доираи таваҷҷӯҳи аҳли таҳқиқи Ҳинду Покистон ва Эрон қомилан дар қанор намонда бошад ҳам, вале ба таври махсусу ҷудогона мавриди таҳқиқи баррасӣ қарор нагирифтааст. Бинобар ин мо тасмим гирифтём, ки аз зикри таҳқиқоту мақолаҳои ба ин ё он муносибат ба мавзӯи мазкур қам ё беш дахлқарда сарфи назар намуда, бевосита дар заминаи омӯхтани осори аллома ба муаррифии матлаби зикршуда бипардозем. Ҳоло мо мехоҳем пеш аз ҳама дар асоси ҳамаҷонибаи омӯхтани осори шоири тавоно то ҳади имқон дар бораи сабабҳои дар ҷунин як давраи тираву тори таърихи халқҳои нимҷазираи Ҳинду Покистон ва рӯзгори аз раванқу тавсия афтодану то рафт маҳдудтар қардидани доираи истифодаи забони форсӣ ба ин забон рӯ овардани шоири соҳибзавқу ҳақими нуқтасанҷ таваққуф намоем ва аз ҷиҳати ба қадом ният дар ҷунин айёми номусоид ба он забон таълиф ёфтани бештари осори манзуми ўро муайян кунем.

Чунон ки маълум аст, қаломии зиндагии Мухаммад Иқбол ба ҷаҳорияки охири асри XIX ва нимаи аввали асри XX рост меояд, ки дар

ин давра чараёни ба зери тасарруфу тасаллути Англия гузаштани нимчазираи Ҳинду Покистон (соли 1856 анҷом меёбад) ва дар тамоми ин сарзамин ҳукмронии империяи Бритонияи кабир барқарор ва тартибу усули фармонфармоии он қорӣ мегардад. Пас аз соҳиб шудан ба ҳокимияти сиёсӣ мустамликадорон дар Ҳинду Покистон низому усули нави идорақунӣ, андозгирӣ, додрасиву қазой ва тарзи англисии таҳсилро татбиқ менамоянд. Истифодаи забони форсӣ дар муассисаҳои қазой, додрасӣ ва муруфияи додгоҳӣ манъ карда мешавад. Амалӣ намудани чунин қорабиниҳо ва баъзе тадбирҳои дигар боиси торафт афзудани нуфузи забони англисӣ чун забони расмӣ маъмури ва қорғузорию таҳсилот ва дар айни замон қоста шудани мақоми дар гузашта баланди забони форсӣ ва рӯз то рӯз маҳдуд шудани доираи қорбасти он мегардад. Агар то вақти ба мустамликаи Англия табдил ёфтани Шибхқорраи Ҳинду Покистон нишонаи маълумотнокии оя ва зиёии мутамаддину замонавӣ будан доништани ду забон - санскрит ва форсӣ (ки чун забони муоширату иртиботи байни халқҳо истифода бурда мешуд) дониста мешуд, он гоҳ ҳоло забони англисӣ ҳамчун забони расмӣ мустаъмара рӯз то рӯз доираи истифодаи забони форсиро маҳдудтар месохт.

Мувофиқи маълумоти муаррихони Ҳинду Покистон ҳукумати Англия ва истеъморгарони англис дар давраҳои аввали ҳукмронии худ дар Шибхқорра нисбат ба мусулмонон, ки охириин сулолаи ҳукмрони онҳо Темуриёни Ҳинд буд ва мавҷудияти ҳокимияти он расман соли 1803 қатъ гардид, муносибати душманона доштанд ва онҳоро душмани ашади худ мешумориданд.³ Бинобар ин онҳо ҳамчунин нисбат ба ойину забони расмӣ ва этиқоди мусулмонон ва сулолаи Темуриёни Ҳинд, яъне дини ислом ва забони форсӣ ҳам мутанаффиру бадбин буданд. Истеъморгарони англис бо матлаби маҳдуд сохтани нуфузи дини мубини ислом ва доираи истеъмоли забони форсӣ ба эҳёи ҷавҷи расму ойини дини Ҳиндӣ ва равану инкишофи забонҳои нави Ҳинд мадад мерасонанд ва мусоидат мекунанд. Яке аз чунин забонҳои нави забони урду мебошад, ки дар охириҳои қарни XVIII дар заминаи забони форсӣ арзи зуҳур намуда, дар нимаи аввали қарни XIX ба сифати забони

мустикилу давлати шинохта мешавад. Муҳаммад Иқбол як қисми осори худ, махсусан осори давраи аввали эҷодиёташро ба ҳамин забони тозабунёд навишта, дар роҳи ривочу раванги адабиёти урду сахми ба назар намоён гузоштааст ва дар таърихи ин адабиёт мақоми баландро ишғол кардааст.

Бо вучуди ҷой доштани ҷунин аҳвол анъанаи бисёр ғаниву пойдор ва қадимиву доманадори забону адабиёти форсӣ дар Шибхқорраи Ҳинду Покистон имконият надодаанд, ки онҳо ба зудӣ аз байн бираванд. Аз ин ҷост, ки сарфи назар аз танг гардидани доираи истифодааш забони форсӣ дар ин давра ҳам дар миёни адибону донишмандон ҳамчунон барқарор мемонад ва илҳам аз адибон дар радифи забони модаринашон бо забони форсӣ низ осори манзум офарида, анъанаи асрҳои пеширо идома додаанд. Аллома Муҳаммад Иқболро ҳам бо вучуди баланди мақому аҳамияти қалони осораш метавон аз ҷумлаи ҳамин навъ адибон шуморид.

Бояд ёдовар шуд, ки Муҳаммад Иқбол ба авзои номусоид ва шароиту аҳвали номувофиқу номатлуби охириҳои қарни XIX ва нимаи аввали қарни XX дар нимҷазираи Ҳинду Покистон (ки мо онро мухтасаран дар боло баён намудем) мавҷудбуда нигоҳ накарда, қисми зиёди осори манзуми шомили афкори муҳимму зикимати иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафииашро бо забони форсӣ таълиф кардааст. Ин асарҳои шоири шаҳир аз маснавҳои “Асрори худӣ”, “Рамузи беҳудӣ”, маҷмӯаи девони ашъори “Паёми Машрик”, маҷмӯаи “Забури Аҷам”, манзумаи “Ҷовиднома”, маснавии “Мусофир”, маснавии “Пас ҷа бояд қард, эй ақвоми Шарқ”, маҷмӯаи “Армуғони Ҳичоз” ва амсоли ин иборат буда, масъалаҳои муҳимму рӯзмарраи иҷтимоию сиёсӣ, тарбиявӣю ахлоқӣ, фалсафӣю маънавӣ ва ҳаётии ҷомеаӣ замони муаллифро инъикос менамоянд.

Қай ба омӯхтани забони форсӣ шуғл варзидани Муҳаммад Иқбол, ки забони аслии модаринаш панҷобӣ буд, равшан маъъум нест. Эҳтимол дорад, ки он аз муҳити хонаводаи ӯ оғоз гардида бошад. Зеро падари шоир аз ҷумлаи мӯтақидон ва дӯстдорони осори Саной, Ағтор, Бӯ Алиӣ

Каландар ва дигар шоирони мутасаввиф буда, пайваста дар вақтҳои холигиаш аз кори тичорат ашъори онҳоро мутолиъа мекардааст. Муаллифони шарҳи ҳолҳои Мухаммад Иқбол навиштаанд, ки шоир ҳангоми дар мадрасаи ибтидоӣ таҳсил намуданаш дар баробари забонҳои арабиву урду забони форсиро аз донишмандони маъруфи он айём Мавлавӣ Мир Ҳасан меомӯзад ва бо ташвиқи ӯ ба гуфтани шеър ба забони урду шурӯъ мекунад. Шояд М. Иқбол баъди соли 1895 ба коллеҷи давлатии Лоҳур барои фарогирии маълумоти оли ворид гардидаш ба забони форсӣ шеър гуфта бошад.⁴ Аз ин давра аз шоир абёти пароканда ба забони форсӣ боқӣ мондааст. Ошноӣ бо ғазолият ва мутолиъаи осори аллома Иқбол нишон медиҳад, ки бо вучуди дар байни солҳои 1904-1914 бештари вақти худро ба омӯзиши тадрис ва таҳқиқи осори мутафаккирони машҳури Шарқ (Абӯнасири Фарабӣ, Абӯали ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Ибни Рушд, Махмуди Шабистарӣ, Носири Хусрав, Мир Сайид Али Ҳамадонӣ), таърихи адабиёти форсӣ, афкори ғалсафии Ғарб ва эҷоди ашъор ба забони урду сарф кардан ӯ сари ҳар чанд вақт ба забони форсӣ ҳам шеърҳои дилнишин сурудааст. Шоирӣ тозахаёлу дурандеш ҳанӯз дар шеърҳои дар ҳамин давра навиштааст ба мардум муроҷиат менамояд, ки бедор шаванду ба таҳаввулоти ҳаёт бо дидаи ибрат нигаранд ва аз сиёсати мустабидонаи истеъморгарону беадолатҳои онҳо огоҳ гардида ва ҳулосаи зарури бароранд. Ӯ аз ситами истисмори мустамликадорони золим ва мақому мартабаи бузургӣ дар ҳаёту ҷомеа доштаи халқҳои зердасту заҳматкаши Машрикзамин ва аҳамияту зарурати аз озодиву истиклолият вокиф сохтани мардумони кишварҳои Ховарро аз ҷумлаи вазифаҳои асосии шеър ва шоир медонад. Аз ин нуктаи назар ва таҷассуми чунин аҳдофу матолиб нахустин маснавиҳои нисбатан муфассали форсии ғалсафии М. Иқбол “Асрори ҳудӣ” (таълифаш соли 1915) ва “Румузи беҳудӣ” (таълифаш соли 1917) ҷолиби диққат ва дорои аҳамияти калон мебошанд.

Азбаски “Асрори ҳудӣ” аввалин маснавии калонҳаҷми М. Иқбол дар мавзӯи барои ӯ тоза ва ба забони форсии ғайри забони модарии вай (панҷоби) буд, бинобар ин шоир дар қисмати даромади маснави аз

робитаи маънавии худ бо Чалолуддини Румиву Аттор, баландии химмат ва часорату далерии хеш дар бораи ба забони форсӣ дар чунин як мавзӯи фалсафии мураккаб асар навиштани худ сухан ба миён оварда, ба таври бисёр хоксорона ва узрхохона изҳор мекунад, ки матлаби ӯ аз таълифи ин маснави на чилвагар сохтани маҳорати суханварию хунари шоирӣ, балки ба забони мафҳуму гуворои форсии барои ӯ бегона, вале дархӯри баёни афкори баланди ӯ тасвир намудани андешаю ақидаҳои шоири адолатҷӯю инсонпарвар мебошад:

...Охи гармам, рахт бар гардун кашам,

Гарчи дудам, аз табори оташам.

Хомаам аз химмати фикри баланд,

Рози ин нӯх парда дар сахро фиганд.

Қатра то хампои дарё шавад,

Зарра аз болидагӣ сахро шавад.

Шоирӣ 3-ин маснави мақсуд нест,

Бутпарастӣ, бутгарӣ мақсуд нест.

Ҳиндиям, аз порсӣ бегонаам,

Моҳи нав бошам, тихипаймонаам.

Хусни андози баён аз ман маҷӯ,

Хонсору Исфакхон аз ман маҷӯ.

Гарчи Ҳиндӣ дар узубат шаккар аст,

Тарзӣ гуфтори дари ширинтар аст.

Фикри ман аз чилвааш масхур гашт,

Хомаи ман шоҳи нахли Тур гашт.

Порсӣ аз рифъати андешаам

Дархӯрад бо фитрати андешаам.

Хурда бар мино мағир, эй хушманд,

Дил ба завқи хурдаи мино бубанд.⁵

Чунон ки мебинем, М. Иқбол дар ин ҷо аз хусуси дар сароидани ашъори форсӣ навмашқ (маҳи нав) будани худ ва дар ин маснави ба таври хеле кам истифода бурда шудани обу ранги бадеъ ва ороиши сухан

изхори акида намуда, таъкид мекунад, ки бо назардошти чунин вазъ аз эрод гирифтани ба назми маснавии ӯ сарфи назар бояд кард.

Агар мо суханҳои дар боби забони форсӣ гуфтаи М. Иқболро бодикқатона аз назар гузаронем, хоҳем дид, ки яке аз сабабҳои ба забони форсӣ рӯ овардани бо ин забон навишта шудани муҳимтарин асарҳои шоир ин ба осори дар тайи қарнҳо бо ин забон офаридашуда дилбасатги доштани аз он матолиби дилхоҳи ҳешро пайдо карда тавоништан ва ба анъанот содиқ будани ӯ мебошад. М. Иқбол дар мактубе, ки 26 августи соли 1932 ба номи донишманди маъруфи Эрон Саъид Нафисӣ навиштааст, зикр мекунад: “Ягона маҳсули зарраҳои вучудро сухани форсӣ медонам”.⁶

Сабаби дигари ба забони форсӣ дар таълифи осори фалсафии худ муроҷиат намудани М. Иқбол дар он аст, ки имкониятҳои ин забон барои баёни матолиби ривочдоштаи он рӯзгор фасеҳтару ширинтар ва барои дар анвои гуногуни назм инъикос намудани ҳаргуна мавзӯ мувофиқтару муносибтар буд. Сайд Мухаммадали Фаҳри Доиюлисломӣ Гелонӣ, ки нахустин муҳаққиқи осори форсии М. Иқбол дар Ҳиндустон буд, роҷеъ ба сабаби ба забони форсӣ бештар таълиф ёфтани асарҳои М. Иқбол ва иллати ба ин забон тавачҷӯи маҳсус зоҳир сохтани шоир чунин навиштааст: “Доктор Иқбол охир эҳсос намуд, ки қолаби урду барои ифодаи афкори васеи ӯ танг аст ва фақат форсӣ, ки забони оми Осиё ва забони илмӣ қадимӣ дунё буда, метавонад ҳизонаи ганҷи тасаввуроти ӯ бошад. Аз ин ҷиҳат қанд сол аст, ки афкори олияи ҳудро дар қолаби форсӣ мерезад ва тӯтии шакаршикан шуда ё булбули Шероз гаштааст.”⁷ “Дар ҳақиқат, шоири тараққиҳоҳу инсондӯст М. Иқбол ният ва боварӣ дошт, ки тавассути асарҳои форсиаш на танҳо ба дили халқҳои Ҳинду Покистон, балки ба дили мардуми дигар кишварҳои Аҷам, аз қабилҳои Афғонистон, Эрон ва Туркия роҳ ёфта, онҳоро ба муқобили истеъморгарони Ғарб муттаҳид менамояд ва барои ба даст овардани озодӣ ва истиклолият раҳнамун месозад:

Ачам аз нағмаам оташ ба чон аст,

Садои ман дарои корвон аст.

Худоро тездар хонам чу Урфи,

Ки раҳ хобидаю махмил гарон аст.⁸

Аз ин чихат М. Иқбол меҳост ва ба чунин ҳулосае ҳам омада буд, ки забони форсии аз истифода бароварда ва маҳдудсохтаи истеъмолгарони англисро аз вартаи ҳалокат кашида, бар зидди сиёсати ғайриинсонии пешгирифтаи онҳо нигаронад ва дар айни замон мардуми мустаъмиротро аз ҳилаву найранги мустамликадорон огоҳ созад. Илова бар ин М. Иқбол нисбат ба забони форсӣ ҳамчун ба забони тамаддуни қадимию доманадори саршори афкори умумиинсонӣ ва забони интишори дини мубини ислом ҳам эҳтироми фаровон мегузошт ва арзишу аҳамияти зиёд қоиладар буд.

Агарчи Муҳаммад Иқбол дар маснави “Асрори ҳудӣ” ба таври хеле хоксорона аз забони форсӣ огоҳии қомил надоштан ва аз воситаҳои тасвири бадеӣ ба таври зарурӣ истифода набурданаширо ёдоварӣ мекунад, аммо дар ҳақиқат, дар ашъори ӯ ягон лафзае ё таркибе ба назар намерасад, ки он аз доираи қоидаи сарфу наҳви забони форсӣ каме ҳам берун бошад. Мутолиъаи осори М. Иқбол нишон медиҳад, ки ӯ бештар ба баёни маънӣ ва фикрҳои баланду бикр диққат дода, ба истифодаи саноеи шеърӣ ва воситаҳои тасвири бадеӣ эътибори махсус намедихад. Дар ҳар сурат тавассути осори М. Иқбол дар муҳити Ҳинд ба қолаби забони форсӣ рӯҳи тоза меамад ва он ба шакли забони адабӣ аз нав зинда мегардад. Муҳаммад Ҳусайн Машоихи Фариданӣ ба ҳамин хидмати шойистаи ситоиши М. Иқбол ишора намуда, навиштааст: “Иқбол забони форсиро, ки дар он аср фақат барои навиштани лавҳи қабр ё кутуби мазор ё нусхаи ҳақимони ҷунонӣ ба қор мерафт, дубора ба шакли як забони адабӣ зинда кард.”⁹

Бо мурури замон бар асари саъю кӯшиш ва омӯзиши пайваста забондонии М. Иқбол тақмил ёфта, мукаммалтар мегардад ва маҳорати суҳанварии ӯ бештар инкишоф меёбад. Адабиётшиносии муосири

Покистон Манзурулҳақ дар боби саҳми М. Иқбол дар ривочу равнаки шеъри форсӣ дар Ҳинду Покистон чунин мегӯяд: “Шеъри форсӣ дар Ҳинду Покистон ба вучуди марҳум Муҳаммад Иқбол музайн ва ороста шуд. Вай на танҳо яке аз бузургтарин шуарои форсигӯи Покистон маҳсуб мешавад, балки бояд ўро бехтарини шуарои форсигӯи асри ҳозир шумурд. Вай на танҳо забону адабиёти форсиро дар Ҳинду Покистон зинда нигоҳ дошта ва онро тарвичу равақ дода, балки шеъри форсиро ба мунтаҳои камол расонидааст.”¹⁰

Худи М. Иқбол дар манзумаи “Ҷовиднома” (таълифаш солҳои 1929-1932) дар бораи ба ҳадди камолот расидани маҳорати шоирӣ ва забондонии худ ишорае дорад. Мувофиқи нишондоди он М. Иқбол хангоми бо ҳамроҳии Ҷалолуддини Румӣ сайру гашт намудан дар “Қохи салотини Маширик” бо Нодиршоҳи Афшор дучор меояд, ки ў ба М. Иқбол чунин мурочиат намуда, мегӯяд:

Хуш биё, эй нуктасанҷи ховари,

Эй ки мезебад туро ҳарфи дари,

Маҳрами розем, бо мо роз гӯй,

Он ҷи медонӣ зи Эрон, боз гӯй.¹¹

Ин ишора мерасонад, ки сухани форсии М. Иқбол мисли шоирону суханварони соҳиби забони дари пухта, гуворо ва пурмуҳтаво мебошад ва нозукию зебӣ ва ширинию хушӯхангии ин забонро ҷилвагар месозад.

М. Иқбол дар маснавии қаблан ёдоваршудааш дар бораи дар фалаки Миррих бо мунаҷҷими донишманди форсигӯ ҳамсӯҳбат гардидани худ таваккуф намуда, забони осмониву фариштагон, забони сокинони Миррих будани дариго зикр мекунад:

Ошноӣ расму роҳи ҳар тарик,

Ошқор аз ҷашми ў фикри амик.

Оламиро диду чун гул баршукуфт,

Дар забони Тӯсиву Хайём гуфт.

Нутқу идроқаш равон чун оби ҷӯ,

Махви хайрат будам аз гуфтори ӯ:

Ин ҳама хоб аст, ё афсунгари,

Бар лаби миррихиён харфи дари.¹¹

М. Иқбол нисбат ба забони форсӣ, ки онро тавассути осори гаронбаҳои худ аз нестӣ ва доираи танг наҷот ва раҳой бахшида, болу пар ато намуд, меҳру муҳаббати фаровон дошт ва бузургтарин дарёфтҳои зеҳнӣ, фикр ва ақлонии худро ба василаи он баён кард ва аҳли илму адаб ва ҳаводорони каломӣ хешро аз онҳо огоҳ сохт. Бинобар ин забони форсӣ барои ӯ ба манзалаи забони модарӣ хизмат мекард ва азизу муҳтарам буд. Беҳуда нест, ки М. Иқбол ҳатто хангоми ин ҷаҳонро падруд намудани худ (ним соат пеш аз маргаш) бо ҳамин забон ин шеърро ба забон овардааст:

Суруди рафта боз ояд, ки н-ояд,

Насиме аз Ҳичоз ояд, ки н-ояд.

Саромад рӯзгори ин факире,

Дигар доноӣ роз ояд, ки н-ояд.¹²

Хулоса, Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ дар боби муҳофизату эҳё ва ривочу раванки забони форсӣ ва нигоҳдошту густариши назми форсизабони Ҳинду Покистон хидмати бузург ва шоистаи таҳсинеро анҷом додааст. Донишманди шахири Эрон шодравон С. Нафисӣ ба хидматҳои бузурги дар ҳаққи забону адабиёти форсӣ анҷом додаи М. Иқбол баҳои баланди сазовор дода, барҳақ фармудааст: “Сухансароёни форсизабон таъбироте ҷанд монанди “Масехонафас”, “Масеходам”, “Исонафас”, ва назири онҳо ҳамвора дар бораи пизишкони ҳозир, ки мурдари зинда мекунад, ба қор бурдаанд. Дар замони мо ингуна таъбирот дар бораи аллома Муҳаммад Иқбол - сароянда ва ҳақими бузург муносибтар аст. Зеро ки вай адаби форсӣ ва забони форсиро, ки дар Ҳинду Покистон беш аз сад сол мурда буд, ба дами масеҳии худ зинда кард ва ҷунун зиндагӣ бахшид, ки аз даврони пеш аз марг ҳам нуҷумандтару бурҷумандтар шуд. Ин қорро қамтар қасе тавонистааст дар ҷаҳон бикунад. Иқбол муассиси ҷадида дар адабиёти милалӣ исломӣ ва махсусан порсизабон метавонад башумор ояд. Эҷозӣ вай дар ин аст, ки

мардуми ховарзаминро чунон аз хоби гарони чандсола барангехт, ки
моияи шигифтагии чахониён шуд.”¹³

НОМГЌИ ОСОРИ ИСТИФОДАШУДА

1. “Sources of Indian Tradision”, Delhi, 1963. P.749
2. Н.И. Пригарина. Поэзия Мухаммада Икбала, Москва, 1972, с.3-18, 182-186; А.Ғаффоров. Мухаммад Икбол, Душанбе, 1977, с.10-35, 194-216
3. К.М. Паникар. Очерк истории Индии, перевод с английского Л.А.Владимирского и Ю.В.Каменского, Москва, 1961, с.293. 307.
4. А. Ғаффоров. Мухаммад Икбол, с.48.
5. Аллома Мухаммад Икбол. Куллиёти форся, Исломобод, Граффити, 1997 с.28.
6. Икбол аз назари Эрониён, мураттиб Хоча Абдулхамиди Ирфоня, Қарочя, 1957, с.106.
7. Хамон чо, с.187-188.
8. Аллома Мухаммад Икбол. Куллиёти форся, с.146.
9. Икбол аз назари Эрониён, с.187.
10. Манзурулҳақ. Шеърӣ форся дар аҳди ҳозир, маҷаллаи “Ҳилол”, моҳи ноябри 1953, с.48-49.
11. Аллома Мухаммад Икбол. Куллиёти форся, с.360, 323.
12. Мухаммад Икбол. Армуғони Ҳичоз, Ҳайдаробод, с.16.
13. Икбол аз назари эрониён, с.110-111.

ҒАЗАЛИ ФОРСИИ МУҲАММАД ИҚБОЛ

Пеш аз он, ки дар бораи ғазали Муҳаммад Иқбол сухан ба миён ояд, меҳоҳам роҷеъ ба пайдарҳамии Куллии форсии аллома бо ду-се ҷумла ибрози ақида намоям. Куллии форсии Муҳаммад Иқбол аввалан дар Эрон ва баъдан дар асоси ҳамон нашри эронӣ ва бозёфти тозаӣ муҳаққиқини Академияи Иқбол соли 1990 дар Лоҳури Покистон ба таърифи расидааст. Дар айни ҳол нашри Лоҳурии Куллии форсии Иқболро метавон аз нашрҳои комилтарини ашъори форсии шоир донист, ки дар он пайдарҳамии кутуби шеърҳои ӯ зайлан ҷой дода шудааст: 1. Асрор ва Румуз; 2. Паёми Маширик; 3. Забури Аҷам; 4. Ҷовиднома; 5. Маснавии “Пас ҷа бояд қард, эй ақвоми Шарқ?”, маъна “Мусофир”; 6. Армуғони Ҳичоз. Китоби “Асрор ва Румуз” соли 1915, китоби “Паёми Маширик” соли 1923, китоби “Забури Аҷам” соли 1927, китоби “Ҷовиднома” соли 1932, китоби “Пас ҷа бояд қард, эй ақвоми Шарқ? маъна “Мусофир” соли 1936 ва китоби “Армуғони Ҳичоз” соли 1938 ба ҷоп расидаанд ва мурағибони лоҳурии Куллии форсии Муҳаммад Иқбол дар нашри соли 1990 аз нигоҳи илмӣ матншиноса ин хронология-пайдарҳамиро таъинидаанд ба ҳама ҷиҳат намоёнд. Ин тарзи ҷобаҷогузори Куллии форсии Иқбол, аз як тараф зинаҳои эҷодии ашъори форсии шоирро муайян намоёнд, аз ҷониби дигар, барои муҳаққиқини он равиши таҳқиқро осон месозад, яъне дар ин Куллиёт ҳамаи эҷоди адиб аз оғоз то анҷом ҳама ба ҳама равшан ифода ёфтааст, ки ҳама ба шарҳу баррасӣ.

надорад. Дар хамин чо зарур ба ёдоварист, ки Мухаммад Иқбол ба ғазал - ин жанри суннатии адабиёти Шарк ханӯз аз ҷавонии марокко соҳиб намуда, дар пайравии устои аввалинаш Доғи Дехлави ба забони модари - урду ғазал мегуфт. Андешаи фавқро иқболшинос Дуктур Човид Иқбол - писари Мухаммад Иқбол ба таври зайл таъйид менамояд: "...дар замони донишҷӯии Иқбол (дар Лоҳур - А.М.Х.) ғазалхое чанд аз ӯ (ба забони урду - А.М.Х.) дар маҷаллаи "Забони Дехли" ба ҷоп расидаанд".¹ Ин гуфта шаҳодат бар он мебошад, ки аллома Иқбол баробари ба шеърғӯй шурӯъ намудан асосан кӯшиши ғазалғӯй намуда, минбаъд, тавре ки аз Куллиёти ӯ бармеояд, дар шеър ҷаҳорҷӯбаи арӯзро ба ҳуби ва латифириё мекардааст.

Дар Куллиёти форсии Мухаммад Иқбол чун бунёдгузoronу побарҷойдорони назми форсӣ - тоҷикӣ аз лиҳози шакл анвои зиёди шеърӣ, монанди маснавӣ, ғазал, китъа, дубайтӣ, фардия, тарона ва ғайра мавриди таваҷҷӯҳи суҳанвар буда, анғезаи суварӣ ҳаёли шоёр ба бархе аз гунаҳои ёдшуда аз лиҳози завқи ӯ миқдоран гуногунҳаҷму гуногунтеъдод мебошад. Яъне шоёр баробари баёни шӯру шавқи андешаҳои худ аз баъзе анвои шеърӣ бештар ва аз баъзеи онҳо камтар суд ҷустааст.

Аз анвои шеърӣ, ки Мухаммад Иқбол дар Куллиёти форсӣ баъд аз жанри маснавӣ ба он бештар мурочиат менамояд, ин пурқорбурдатарин ва мутадовилтарин қолаби шеърӣ форсигӯён ғазал ба шумор рафта, асосан ғазали шоёр дар китобҳои "Паёми Машрик" ва "Забури Аҷам" - и ӯ гирдоварӣ шудаанд. Дар "Паёми Машрик" 44 ғазал, ки адабиётшиноси тоҷик А. Ғаффоров 42 ғазал ҳисоб кардаанд² ва дар "Забури Аҷам" ҳиссаи аввал 52 ва ҳиссаи дуввум 73 ғазал, ки А. Ғаффоров 75 ғазал ҳисоб кардаанд,³ шомил мебошад. Зарур ба таъкид аст, ки шеърҳои "Орзу", "Монанди сабо ҳезу вазидан дигар омӯз", "Эй гунҷаи хобида, чу наргис нигарон ҳел!" ва "Хоча аз хуни рағи муздур созад лаъли ноб" аз китоби "Забури Аҷам" ба ҳисоби А. Ғаффоров ғазал шуморида шудаанд. Вале ин шеърҳо аз рӯи сохти худ навъҳои шеърӣ мусаллас ва мухаммас мебошанд. Аниқтараш "Монанди сабо ҳезу

вазидан дигар омӯз” мусаллас, “Эй гунҷаи хобида, чу наргис нигарон хез!” мухаммас, “Орзу” ва “Хоча аз хуни раги муздур созад лаъли ноб” мусалласи тарҷеъ мебошанду бо сохтори ғазал ба ҳеҷ вачҳ алоқамандие надоранд.

Ба ғайр аз шумораҳои дар боло ишораёфта дар китоби “Паёми Машрик”, шеърҳои “Ғули нахустин”, “Милоди Одам”, “Инқори Иблис”, “Иғвои Одам”, “Шоёр”, “Кашмир”, “Бандагӣ” агарчи номгузори шудаанд, бо сохту мӯҳтавои худ ба ҳеҷ як баҳси иловагӣ аз ғазалҳои Мухаммад Иқбол мебошанд.

Ғазал будани ин шеърҳои номгузоришударо худ Иқбол дар шеъри “Шоёр” ин тавр ифода намудааст:

Чу зи бобаи баҳорӣ қалаҳе кашида хезам,

Ғазале дигар сароям ба ҳавои навбаҳоре. ⁴

Дар ин ҷо бегумон аллома Иқбол дар шакли ғазал каломии мавзун гуфтани худро мадди назар дорад. Барои он ки ба ин андеша қаноатманд бошем, ба шеъри “Кашмир”, ки ба талаботи ғазал ҷавобгӯ аст, таваҷҷӯҳ намоед:

Рахт ба Кошмар кушо, кӯҳу талу даман нигар,

Сабза ҷаҳон - ҷаҳон бубин, лола ҷаман - ҷаман нигар.

Боди баҳор мавҷ-мавҷ, мурғи баҳор ғавҷ - ғавҷ,

Сунбулу сор завҷ - завҷ бар сари норван нигар.

То нафитад ба зинаташ ҷашми сипехри фитнабоз,

Баста ба ҷеҳраи замин бурқаи настанан нигар.

Лола зи хок бардамид, мавҷ ба оби ҷӯ тапид,

Хок шарар - шарар бубин, об шикан - шикан нигар.

Заҳма ба тори соз зан, бода ба сотгин бирез,

Қофилаи баҳорро анҷуман - анҷуман нигар.

Духтараке, бараҳмане, лоларухе, саманбаре,

Чашм ба рӯи ӯ кушо, боз ба ҳештан нигар! ⁵

Мухаммад Иқбол ин ғазалро дар баҳри раҷази мусаммани маҳбун, ки арконаш ба муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун мафоъилун (-УУ-/У-У-/УУ-/У-У-) баробар мебошад, навиштааст. Ин баҳр дар шеъри

ишкivu тавсифи зебой, бахусус ғазал серистеъмол буда, имрӯз ҳам хеле интишор дорад ва хичои “ан” калимаҳои кофияро муттаҳид менамояд. Радифи ғазал аз калимаи “нигар” иборат аст. Дар ин ҷо танҳо ҳусни таҳаллус намерасад ва бояд гуфт, ки аксари ғазалҳои Иқбол бидуни ҳусни таҳаллус мебошанд. Яъне, ғазали болоӣ ба ҷуз ҳусни таҳаллус дигар хусусиятҳои жанри ғазалро шомил буда, мавзӯи он, ки тасвири баҳори назаррабои Кашмир аст, низ ҳамирмоӣ ғазалро ташкил медиҳад. Мисраъҳо ва ҳатто байтҳои ғазал ҳамчун занҷири пай дар пай омада, чандон истиқлол надоранд ва як саҳнаи комили мавҷудро рӯйҳамрафта дар худ таҷассум намудаанд. Ҳамин аст намунаи ғазали Иқбол. Ин навь ғазали бо сарлавҳа омада дар китоби “Забури Аҷам” яқтост бо номи “Дуё”, ки аз ҳафт байт иборат мебошад. Ҳамин тавр, агар ғазалҳои дар “Паёми Машрик” ва “Забури Аҷам” омадаи Муҳаммад Иқболро ҳам намоем, теъдоди он ба 181-то мерасад. Ин шумора ханӯз ҳадди ниҳони ғазалҳои Куллии форсии шоир нест. Мо боз бо ғазали аллома дар маснавиҳои “Ҷовиднома” ва “Мусофир” дучор меем. Дар маснавии “Ҷовиднома” шаш ғазали Иқбол, ки аз онҳо ду ғазали шоир “Бо нашьаи дарवेश дарсозу дамодам зан” ва “Бигзар аз Ховару афсунии Афранг нигар” аз китоби “Забури Аҷам” иқтибос шудаанд ва ду ғазал дар маснавии “Мусофир” омадаст. Яъне, дар ин ду маснавӣ боз шаш ғазали форсии ӯ вобаста ба рафти муҳтавои маснавиҳо омадаст. Ҳамин тавр, шумораи умумии ғазалҳои шоир дар Куллии форсии 187-тост. Вобаста ба маснавиҳои зикршудаи Иқбол ва истифодаи жанри ғазал дар онҳо барои ифодаи андешаҳои гуногун, як чизи дигарро набояд ноиди гирифт, ки адиб ба ҷуз ғазалҳои худаш дар ин ду маснавӣ ҳамчунон ду ғазал аз Ҷалолиддини Румӣ, як ғазал аз Мирзо Асадуллоҳи Ғолиб, як ғазал аз Носири Хисрави Қабодӣ, як ғазал аз Фотима, ки бо таҳаллуси Курратулаъин Тоҳира эҷод мекард, ва як ғазал аз шоири ҳиндустонӣ Бхаратенду Харишчандра, ки ўро Муҳаммад Иқбол Бартариӣ Ҳарӣ ном монда, ғазалашро ба ниҳояти самимиву равонӣ дар 5 байт аз ҳиндӣ ба форсӣ тарҷума карда буда, ҳаман шаш ғазали иқтибосро барои таъйиди андешаҳои худ мавриди истифода қарор додааст.

Аз 187 ғазали Куллиёти форсии Мухаммад Иқбол ҳамагӣ ҳашт ғазали он бо ҳусни таҳаллус хотима ёфта, мутабоқӣ бидуни таҳаллус эҷод шудаанд. Ба гумони фақир ё дар ғазалҳои бе таҳаллуси худ мактабӣ ғазалро ончунон нишонрасу барҷой меғӯяд, ки ҳочат ба ҳусни таҳаллус дар ғазали ё намеронад. Чизи дигаре, ки дар рафти муғолабаи ғазалҳои Иқбол ба ҷашм расид, ин дар таври ҷобачогузории ғазал мебошад. Ғазали шоёр дар ин китобҳо на ба таври девонсозии гузаштагон аз рӯи алифбои ниёгон дар истифодаи ҳарфи охири байти аввал сомон ёфтааст, балки дар назари аввал ба таври парешон. Вале дар асл ин тавр нест. Адиби рӯзгоридару корандӯхта бо шуморагузорӣ ба ғазалиёташ ва умуман эҷодиёташ тавонистааст пайдарҳамии эҷоди онҳоро барои хонанда намоиш диҳад ва ҳар ғазале аз аввал то ба охир, яъне аз ғазали 1 то 187 зинаҳои диди шоёронӣ ё ба оламу одам будааст. Тавре гуфтем, ин пайдарҳамӣ ё хронология кори тадқиқу таҳқиқи иқболшиносро ба ҷандон осон менамояд.

Иқбол ғазал меғӯяд. Ё бо шавқу завқ, бо меҳри саршор барои рафӣи ниёзҳо ғазал меғӯяд, барои рафӣи ниёзҳои мардуме, ки ёро аз дуру наздик ихота намудаанд:

Ғазал он гӯ, ки фитрат сози худро парда гардонад,
Чӣ ояд з-он ғазалхоне, ки бо фитрат ҳамоҳанг аст.⁶

Дар ғазали дигаре гӯяд:

Ба ин баҳона дар ин базм маҳраме ҷӯям,
Ғазал сарояму паймони ошно гӯям.⁷

Ва:

Боз ба сурма тоб деҳ, ҷашми карашмазоиро,
Завқи чунун дучанд кун шавқӣ ғазалсаройро.⁸

Мухаммад Иқбол аз шоёрони тавоное буд, ки дар эҳёи ғазали форсӣ муваффақияти ҷашмгире, ҳам аз нигоҳи сурат, яъне сохту бастӣ ғазал ё бурунмояи он ва ҳам аз нигоҳи сират, яъне мӯҳтаво ё дарунмояи он, ба даст оварда. Ғазали Иқбол кашмакаши дарунии ҳолиси зотӣ ва ботинии ёро кашф мекунад. Ё дар эҳёи ғазал дар нимаи аввали садаи бисти адабиёти форсӣ ҷаҳади ҷиддӣ гузошта, ибтиқори ҷаҳади

аз худ зоҳир намудааст. Дар баробари жанрҳои дигари Куллиёти форсии Мухаммад Иқбол, хусусиятҳои жанри ва махсусиятҳои системаи симоофарии ғазалиёти ӯ, умумият ва тафовути онҳо дар нисбати ғазалсароёни классик тадқиқоти муфасссал ва махсусро тақозо мекунад, ки аз ин боб дар ин мухтасар маълумоти мукамал додан ғайри имкон аст. Ба таври фишурда мебояд гуфт, ки ғазали Мухаммад Иқбол бо тамоми ҳастӣ ва шукӯҳу шаҳомати худ ғазали Мухаммад Иқбол буда, он аз вучуди ӯ тавассути ақлу хираду заковат бурун часта, рӯи коғаз омадаасту аз сарчашмаи ноби ғазалсароёни гузаштаи адабиёти форсӣ оби мусаффо ва ба тадбире ширин хӯрдааст. Ӯ пеш аз он, ки ғазал гӯяд бо эҷодиёти саромадони адабиёти форсиабон, монанди устод Рудақӣ, Абулкосим Фирдавӣ, Анварӣ, Саъдии Шерозӣ, Саноии Ғазнавӣ, Атторӣ Нишопурӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Бедил, Назирии Нишопурӣ ва монанди инҳо ошноии ҳамаҷониба дошту ишонро дар навиштаҳояш ғаштаву барғашта бо неки ёд кардааст. Шӯйр дар мактаби ғазале аз Румӣ ёдовар шуда мегӯяд:

Мутриб, ғазале, байте аз муршиди Рум овар,

То ғӯта занад ҷонам дар оташи Табрeze.⁹

Ӯ Ҳоҷа Ҳофизро бад-ин тарика сифат мекунад:

Танам гуле зи хиёбоне ҷаннати Кашмир,

Дил аз Ҳарими Ҳичозу наво зи Шероз аст!¹⁰

Иқбол шеърӣ Назириро ҷунон меписандад, ки гуфтааст:

Ба мулки Ҷам надиҳам мисраи Назириро,

”Касе, ки кушта нашуд, аз қабилаи мо нест”.¹¹

Аллома Иқбол дар қорбасти ғазал бештар ба Мавлонои Рум ва Ҳоҷа Ҳофиз таъя намуда, аз сохту мӯхтавои ғазали ишон баҳраёб гардида, дар навбати худ тавонистааст бо навҷӯихояш вобаста ба даври талаботи замон ба муваффақиятҳои эҷодӣ нойил гардад. Бештари ғазалҳои “Паёми Маширик” ва “Забури Аҷам” дар татаббӯи Мавлонои Рум ва Ҳоҷа Ҳофиз эҷод шудаанд. Шӯйри садаи бистум дар ин қабил ғазалҳояш илова ба вазну қавофӣ ва радиф таркибу ибороти дар гуфтаҳои

ишон истифодашударо айнан иктибос кардааст ва аз хайси мазмуну андешаронӣ кӯшидааст ба онҳо наздиктар гардад. Ғазалҳои дар пайравии Румӣ ва Ҳофиз эҷодкардаи Муҳаммад Иқбол аз он шаҳодат медиҳанд, ки вай аз ӯҳдаи ин қор сарбаландона баромала тавонистааст. Намунае аз Мавлоноӣ Рум:

Ҳар нафас овоз ишқ мерасад аз чаппу рост,
Мо ба фалак меравем, азми тамошо кирост.
Худ зи фалак бартарем в-аз фалак афзунтарем,
3-ин ду чаро нагзарем, манзили мо кибриёст!¹²

Иқбол ба ин ғазали Румӣ пайравӣ карда мегӯяд:

Гиряи мо беасар, нолаи мо норасост,
Ҳосили мо сӯзу соз, як дили хуниннавоств.
Шӯълаи даргир зад дар ҳасу хошоки ман,
Муршиди Румӣ, ки гуфт: “манзили мо кибриёст”.¹³

Таъсири ғазалиёти Ҳоча Ҳофиз ба ғазали Иқбол бештар мушоҳида карда мешавад. Ғазалҳои “Чун чароғи лола сӯзам дар хиёбони шумо”, “Зиндагӣ ҷӯи равон асту равон хоҳад буд”, “Ба шоҳи зиндагии мо намӣ зи ташналабист”, “Соқие, бар чигарам шӯълаи намнок андоз”, “Мо, ки афтодатар аз партави моҳ омадаем”, “Ошиқ он нест, ки лаб гарми ғиғоне дорад”, “Агарчи зеби сараш афсару қулоҳе нест”, “Дигар зи содадилиҳои ёр натвон гуфт”, “Аз наво бар ман қиёмат рафту кас огоҳ нест” ва ғайраи Муҳаммад Иқбол ҳамонро ғазалҳои “Эй фуруғи хусни моҳ аз рӯи рахшони шумо”, “То зи майхонаву май ному нишон хоҳад буд”, “Агарчи арзи ҳунар пеши ёр беҳунарист”, “Ҳезу дар қосаи зар оби тарабнок андоз”, “Мо ба ин дар на пай ҳашмату ҳоҳ омадаем”, “Шоҳид он нест, ки мӯеву миёне дорад”, “Қуз остони туям дар ҷаҳон панохе нест”, “Шунидаам суҳане ҳуш, ки пири Қанъон гуфт”, “Зохиди зохирпараст аз ҳоли мо огоҳ нест”-и Ҳоча Ҳофизро ба ёд меоваранд.

Ғазалҳои дар пайравии Ҳоча Ҳофиз сурудаи Муҳаммад Иқбол, аз нигоҳи усулубу вазн ва қавофиву радиф ҳамсон бошанд ҳам, аммо дар онҳо ба осонӣ мазмунҳои тозаӣ замони Иқбол, масоили ҳудшиносӣ дар

мисоли Шарку Ғарб, хикмати исломи дар ҷомеаи нав, баҳусус
 озодиховиву истиклолталаби дар ҷомеаи ирфон равшан намоён шуда
 меистад ва ҳуди ҳамин намоёнгари он аст, ки ду суҳанвари нобиға дар
 алоҳидагӣ мақому манзалати худро доранд. Ҳар ду бо мақсаду ҳадафи
 муайяни худ достони зиндагиро месароянд. Сабаби дар ғазалсарой
 бештар ба Ҳофиз пайравӣ намудани Иқболро метавон дар он дид, ки
 образҳои лирикии Ҳофиз монанди қаҳрамони лирикии суҳанвари қораи
 Ҳинд аз сохту тартиботи номусоиди муҳиташ на танҳо шикаст мекунад,
 балки меҳодад онро тағйир диҳад, дунёи созгор барои кулли инсонҳо
 бисозад. Барои ин мардум бояд ба худ оянд, худро бишносанд то рӯхи
 созандагӣ дар онҳо бедор шавад, барои расидан ба мақсад талошҳо
 варзанд ва ғайра. Дар атрофи суҳани волеи Муҳаммад Иқбол муҳаққиқи
 сутург Саъид Нафисӣ андешароии намуда навишта буд: “Гӯяндаи бузург
 он аст, ки муктазиёти замонро тағйир диҳад, чархи рӯзгорро ба майли
 худ бигардонад, ҳаводиси ҷаҳонро зеру забар кунад Ҳодисае дар таърихи
 ҷаҳон фароҳам кунад ва ман ба қамоли ҷуръат меғӯям, ки ин корро дар
 таърихи ҷаҳонроҳсолӣ баъд танҳо ҷаҳд тан кардаанд. Аз ҷумла, дар
 Юнони Қадим Афлотун ин корро карда, дар олами ислом Ибн Сино, пас
 аз он Мавлоно Ҷалолиддин кард ва охири ҷаҳд, ки ин корро кард
 Муҳаммад Иқбол буд.”¹⁴

Ҳофиз меғӯяд:

Зохиди зохирпараст аз холи мо огоҳ нест,
 Дар ҳаққи мо ҳар чӣ гӯяд ҷои ҳеҷ иқроҳ нест.
 Тар тариқат ҳар чӣ пеши солиқ ояд хайри ўст,
 Дар сироти мутсақим, эй дил, ҷаҳд гумроҳ нест.
 То чӣ бозӣ руҳ намояд, байдаре хоҳем ронд,
 Арсаи шатранҷи риндонро маҷоли шох нест.
 Соҳиби девони мо, гӯй, намеронад ҳисоб,
 К-андар ин туғро нишони “ҳасбатан лиллоҳ” нест.
 Бар дари майхона рафтаи қори яқрангон бувад,
 Худфурӯшонро ба қӯи майфурӯшон роҳ нест.
 Банди пири ҳаробатам, ки лутфаш доим аст,

В-арна лутфи шайху зоҳид гоҳ ҳасту гоҳ нест.
Ҳофиз ар бар садр наншинад зи олиҳимматист,
Ошиқи дурдиқаш андар банди молу чоҳ нест!¹⁵

Ба истикболи Муҳаммад Иқбол аз ғазали фавқ тавачҷӯҳ намоед,
ки ҳоҷат ба тафсил надорад:

Аз наво бар ман қиёмат рафту кас огоҳ нест,
Пеши маҳфил чуз баму зеру мақому роҳ нест.
Дар ниҳодам ишқ бо фикри баланд омехтанд,
Нотамоми ҷовидонам, кори ман чун моҳ нест.
Лаб фурӯ банд аз фиғон, дарсоз бо дарди фирок,
Ишқ то охе кашад аз ҷазби хеш огоҳ нест.
Шӯълае мебошу хошоке, ки пеш ояд, бисӯз,
Ҳокиёбро дар ҳарими зиндагонӣ роҳ нест.
Ҷурра шохинӣ, ба мурғони саро сӯҳбат магир,
Хезу болу пар қушо, парвози ту кӯтоҳ нест.
Кирми шабтоб аст шоёр дар шабистони вучуд,
Дар пару болаш фурӯге гоҳ ҳасту гоҳ нест.
Дар ғазал Иқбол аҳволи худиро фош гуфт,
З-он ки ин навқофир аз ойини Даҳр огаҳ нест.¹⁶

Дар ин ҷо аз пайравии Муҳаммад Иқбол ба Фаридуддин Аттор,
Бедил ва дигар ғазалсароёни мумтози форсигӯ суҳанро кӯтоҳ менамоем,
зеро чанд намунаи овардаи мо намоёнгари он аст, ки аллома бо адибони
маъруфи форсу тоҷик ҳамдастониҳои эҷодӣ дошта, бехтарину
ҷолибтарин андешаҳои онро идома додаву бамаврид истифода намудааст.
Минбаъд тадқику баррасии бадеӣ ва ғоявӣ-эстетикӣ ғазалиёти шоёр
ин уқдaro доманадортар хоҳад кушод. Бар зами ин доништану
бақорғириву истифодаи забони соддаву рӯшанӣ ниёгон, ҳунармоии
ғайримутақиллифона дар сохати мусиқии шеър ва суварӣ ҳаёл Иқболро
ба он равона сохтааст, ки пояи ғазали гузаштагонро устувор созад, бо
маъниву мӯҳтавои тоза ва дархурди замону баъдинагон бою ғани
гардонад ва монанди инҳо. Ҳақ бар ҷониби ин суҳанвари сутург аст, ки
ҳаёташро бе ғазали ноб тасаввур карда наметавонад:

Аз ман хикояти сафари зиндагӣ мапурс,

Дарсохтам ба дарду гузаштам ғазалсарой!¹⁷

ПАЙНАВИШТҲО:

1. Дуктур Ҷовид Иқбол. Ҷовидони Иқбол - Зиндаруд. Тарҷумаи Шахиндухти Комрон. Покистон, Лоҳур, 1987 (чилди аввал), с.169.

2. Абдуллоҷон Ғаффоров. Муҳаммад Иқбол. Душанбе, Дониш, 1977, с.68

3. А. Ғаффоров. Муҳаммад Иқбол, с. 68.

4. Аллома Муҳаммад Иқбол. Куллииҳои форсӣ. Таҳиякунандагони матн Ш. Пӯлодова, Алиӣ Муҳаммади, Ҷ. Додалишо, А. Байзоев, М. Муҳаммади. Исмоиобод, Граффити, 1997, с. 169.

5. Аллома Муҳаммад Иқбол. Куллииҳои форсӣ, с. 171.

6. Ҳамон ҷо, с. 242.

7. Ҳамон ҷо, с. 176.

8. Ҳамон ҷо, с. 181.

9. Ҳамон ҷо, с. 181.

10. Ҳамон ҷо, с. 187.

11. Ҳамон ҷо, с. 180.

12. Ҷалолиддини Румӣ. Девони Кабир (чилди аввал). Душанбе, Алиб, 1992, с. 17.

13. Аллома Муҳаммад Иқбол. Куллииҳои форсӣ, с. 184-185.

14. А. Ғаффоров. Муҳаммад Иқбол, с. 173.

15. Ҳофизи Шерозӣ. Куллиёт. Душанбе, Ирфон, 1983, с. 111.

16. Аллома Муҳаммад Иқбол. Куллииҳои форсӣ, с. 230.

17. Ҳамон ҷо, с. 245.

Ноябри соли 1997

Шамсиддини Нуриддин

ИҚБОЛ ВА МАВЛОНО

Маро бингар, ки дар Ҳиндустон дигар намебинӣ,
Бараҳманзодае рамзошноӣ Руму Табрез аст.

Мухаммад Иқболи Лоҳурӣ (1877-1938) бузургтарин мутафаккир ва шоъири форсизабони қарни XX-и Ҳиндустон, бо шахсияту истеъдоди нотакрор ва осори бебаҳояш дар таърихи тамаддуну фарҳанг ва шеърӣ исломии мамолики қаламрави забони форсӣ ва хориҷ аз он нақши тоза ва мақоми пояндае дорад. Садсолаи охири ин тамаддуни бузурги адаби форсӣ бидуни ном, андешаву хикмат ва назми инқилобии ӯ мутасаввир нест. Ҳақ ба ҷониби Маликушшуаро Баҳор аст, ки фармуда: “ Қарни ҳозир ҳосаи Иқбол гашт”.

Дар бораи Иқбол андешаю афкори динию фалсафӣ, иҷтимоию ахлоқӣ ва дигар ҷавониби муҳимми осору падидаҳои тозаи эҷодиёт ва ҳаллоқиятҳои ӯ дар назм муҳаққиқини Ҳинду Покистон, Афғонистону Эрон, Англизу Олмон, Итолиёву Испониёву Араб, Тоҷикистону Ўзбекистон, Руссия ва дигар мамолики Шарқу Ғарб баҳсу андешаҳои пурихтилоф ва доманадоре доранд.

Агар иддае ӯро мусулмони мутаассиб ва ҳомии ислому муқаддасоти он шиносанд, дигарон дар симояш танҳо шахсияти дунявӣю муҷоҳиди инқилобиро ҷустаанд. Баъзе ӯро муқассири андешаи тақсимоии марзии Ҳинд ба Ҳинду Покистон ва дигарон дар шахсияти ӯ пешвои ваҳдати исломии Шарқ ва мутасаввифи бузургро дидаанд. Баъзе аз Иқболшиносон дар симо ва суҳанонаш рӯҳи илҳомбахши ҳаракатҳои

озодихоноаи мамолики мусулмони Шарқ бар алайхи истибдоди мустамликавӣ таҳқиқ намуда, баҳсхое дар боби истикболи Иқбол ва ҳамраӣи аз ҳаракот ва инқилоботи болшевикӣ намудаанд. Бақия, ки бештар аз шеърӣят ва истеъдоди халлокии ӯ дар назми форсӣ баҳс густурдаанд, низ аз ин муҳолифатҳо дар арзёбии шеъри Иқбол бар канор намондаанд. Чанде ӯро пайраву муқаллиди андеша ва тарзи шеъри мавлоноӣ Руму Ҳофизӣ Шерозӣ, Носири Хисраву Саъдии Шерозӣ ва ғайра дониста, қисмате дар симояш пайғамбари тозаӣ суҳанро ҷустуҷӯ кардаанд. Вале мусаллам аст, ки ихтилофҳои мавҷуда дар боби шинохти Иқбол, афкор ва шеъри ӯ, на аз тасаввури муғризӣ муҳаққиқин, балки барҳақ аз ҳуди эҷодиёти ин эҷодкори нобиға маншаъ мегиранд. Зеро Иқбол ҷунон ки ёд намудем, қабл аз он ки шоъири бузург бошад, мутафаккиру файласуфи мутабахиру шинохтаи ҳикмати то исломӣю Исломии Шарқ ва дорандаи огоҳи ҳикмат ва равияҳои гуногуни фалсафаи Ғарб низ буда, дар ин маҷмӯъ дар осор ва андешаҳои шоиронааш ҷилвагар шудаанд.

Бар ин асос, осори Иқбол на шеъри таҳаюлии ороставу пероста ба ҳунари шоъирона, балки қабл аз ҳама ибрази ҳикмати ҳадафманд ва пайгири як файласуфи андешаманди давронсозӣ нобиғаест, ки наметавонад дар зуруфи тасаввуроти маҳдуда ва ҳадафмандииҳои муғризонаву қолабҳои маъмулии пазиришу инкор ғунҷоиш дошта бошад.

Иқбол ва мероси ӯ болотару амиқтар аз он аст, ки муҳаққиқин аз он натиҷагирӣ кардаанд. Андешаҳои мутафаккири бузург баҳри амиқ ва пурталотуму мавҷхезест, ки ниёзманд ба андозаи кифоят ва ҳадафи муайяни ҳеш аз он истифода намуда, бар мабнии диди инфиродӣ ба он қазоват кардааст. Ба ҳамин далел буда, ки муҳаққиқини Иқбол таҳти таъсири ғулуви амвоҷи андешаҳои шоъири бузург, аз ӯ муҷассамаҳои мутанаввеъ дар сурати мусулмони мутаассибу мубаллиғ ва ҳамраӣи инқилоби болшевикӣ, таҷхиясозӣ Ҳиндустонӣ ватанпарастӣ инқилобӣ, сарҳалқаи идеологии ваҳдати муслиминӣ Шарқу душмани ҳикмати Ғарбу миллатгарои исломӣ ва амсоли он ба вучуд овардаанд. Вале муҷассамаи

шахсият ва андешаҳои Иқбол танҳо замоне метавонад мукамал ва ё ба асл наздик сохта шавад, ки агар занчири мусалсали андешаҳои шоёири ҳаким дар мачмӯ бар заминаи айнияти воқеии он баррасӣ ва таҳқиқ шавад.

Риояи ин асл дар Иқболшиносия тазмими шинохти воқеӣ ва кушодест бар дарки моҳияти асли ва розе, ки дар ниҳод ва тору пуди сухани волои ӯ ниҳон ва нуҳуфта аст.

Дар Иқболшиносия мавзӯи робитаи маънавии Муҳаммад Иқбол ва Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ аз муҳимтарин ва доманадортарин масъалаҳост. Зеро бе таҳқиқоту баррасии ин мавзӯ шинохти Иқбол, моҳияти ҳикмати ӯ, кашфи рӯҳоният, рози мафҳумҳои ҳудию беҳудӣ ва паёму пайғомҳои андешаманди нобиғ ба навъи башар ва хосса муслимини Шарқ мутасаввир ба асли ҳақиқат нахоҳад буд. Таҳқиқи ин мавзӯ калидест ифшоғари ҳамон рози ниёзе, ки шоёр дар маснавии “Асрори ҳудӣ” ба он ишорат кардааст:

Хеч кас розе, ки ман гӯям, нагуфт,

Ҳамчу фикри ман дури маънӣ насуфт.

Ҷазои ин мавзӯ ба андозае паҳновар аст, ки онро наметавон дар як гузориши маҳдуд ҳаллу фасл ва чузъ ба чузъ ташреҳу тавзеҳ намуд. Дар айни замон, бо натиҷагирӣҳои мухтасар метавон ба самтҳо ва ҷанбаҳои асосии ин робитаи пурфайзи маънавий ишорат намуд, то бошад, ки аҳмияте барои баррасиҳои лозим дар кашфи беҳтару бештари масъалаи мазкур дошта бошад.

Бад-ин қарор, ҷанбаҳои асосии иртиботи маънавии Муҳаммад Иқбол ва Ҷалилуддини Румиро метавон чунин тақсимбандӣ намуд:

Яке қисмати ошқору рӯшани касби маъонию сурати шеър, ки шомили зикри ном, ишорату паёмҳои Муҳаммад Иқбол ба пири Рум, лазириши ҳидояту маъонӣ ва тазохири шеърӯ андешаҳои Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ мебошад. Иқбол дар ин қисмат аз иродат ва пайванди маънавии худ ба Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ ва ба ҳайси як мурид касби файз намуданаширо аз нукоти ҳидоёт ва андешаву шеъри ӯ изҳор

доштааст, ки дар бисёр таҳқиқотҳои марбута мавриди баҳсу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Мисолҳои зер намунае аз ишорати мутааддиди ӯ мебошанд:

Нуктаҳо аз пири Рум омӯхтам,
Хешро дар ҳарфи ӯ восӯхтам.
Боз бархонам зи файзи пири Рум,
Дафтари сарбаста асрори улум.

ё

Рӯи худ бимудӣ пири ҳақсиришт,
К-ӯ ба ҳарфи паҳлави Куръон навишт.
Гуфт: Эй девонаи арбоби ишқ,
Чуръае гир аз шароби ноби ишқ.

Дуввум, пайравии Иқбол ба Мавлоно аз лиҳози татабуӣи ашъор, истифодаи вазну қавофӣ ва дигар ҳасоиси суварии шеърӣ Мавлоно, бихусус, истифодаи вазни “Маснавии маънаӣ” (рамали мусаддаси максур ё маҳзүф) дар маснавиҳои “Асрори ҳудӣ”, “Румузи беҳудӣ”, “Ҷовиднома”, “Мусофир”, “Бандагӣнома” ва “Пас чи бояд кард, эй аҳвами Шарқ?” ва тазмини як силсила ғазалиёти Мавлоно дар “Паёми Машрик” ва “Забури Аҷам”, ки намунаи зер муште аз он хирвор мебошад.

Мавлавӣ:

Ҳар нафас овози ишқ мерасад аз чаппу рост,
Мо ба фалак меравем, азми тамошо кучост?
Худ зи фалак бартарем в-аз фалак афзунтарем,
3-ин ду чаро нагзарем, манзили мо кибриёст.

Иқбол:

Гиряи мо бе асар, нолаи мо норасост,
Ҳосили ин сӯзу соз, як дили хуниннавоств,
Шӯълаи даргир зад дар ҳасу хошоки ман,
Муршиди Румӣ, ки гуфт: “манзили мо кибриёст”.

Саввум, иртикои пайванди рӯхонии Иқбол ба Мавлоно Чалолиддини Румӣ аз лиҳози шинохти моҳияти оӣини ислому асрори Қуръон, ҳикмати тасаввуфу рози инсон ва коинот, ҳудию ҳудшиносии, диду боздидҳои тозаии иҷтимоию ахлоқӣ ва инкилобии ӯ дар заминаи таҳкиму тақомулоии ақоиди исломию ирфонӣ ва ҷаҳоншиносии иҷтимоии тозаии асри ҷорист.

“Эҷозии Иқбол” дар пайравӣ ба Мавлоно Рум, ки донишманди бузурги Эрон Саъид Нафисӣ ба он ишорат кардааст, беш аз ҳама ба ҳамин қисмати пайванди рӯхонии Иқбол мутаалиқ мебошад. Ҷунон ки фармудааст: “Нуктае, ки бояд ба он таваҷҷӯҳ кард, ин аст, ки дар миёни садҳо шоъири бузург ва кӯчак, ки тақлид аз “Маснави” кардаанд, ҳеҷ кас ба андозаи Иқбол ба он наздик нашудааст. На танҳо бисёре аз ақоид ва афкори Мавлоно дар шеърӣ урдуи ҳуд баён карда, балки дар шеърӣ форсӣ гоҳе ба андозае Иқбол ба Мавлоно наздик шуда, ки онро навиъ аз эҷоз бояд донист”.

Ғузашта аз ин, баррасиҳо нишон медиҳанд, ки Иқбол на танҳо дар самти пайравӣ ба “Маснави маънави” ва дигар қисматҳои ашъори Мавлоно Чалолиддини Румӣ аз ҳуд эҷоз нишон додааст, балки дар пазиришу тасарруф аз маъонӣ ва нуқоти асари насрии “Фихӣ мо Фихӣ”-и ӯ низ бенасиб набудааст.

Азбаски муҳаққиқин ба ин қисмати иртиботи маънавии ин ду шахсияти бузург камтар таваҷҷӯҳ кардаанд, ҳоло ба муқоисаи ҷанд матолиби мушаххас меҳаҳам роҷеъ ба бунёди асосии ҳикмат ва андешаву ақоиди Иқбол баҳс кунам, ки бевосита аз гуфтор ва нуқоти Мавлоно Чалолиддини Балҳӣ дар китоби “Фихӣ мо Фихӣ” маншаъ гирифтаанд. Ҷунончи, оғози ин амрро метавон аз он шурӯъ намуд, ки назари ҳар ду бузургвор, қабл аз ҳама, дар боби шеърӣ шоъири ҷиғуна ба ҳама наздик ва ҳамоҳанг аст.

Ҷунон ки маълум аст, Иқбол дар мароҳили аввали эҷодиёти ҳуд ҳикмату донишро бар шеър тафзил дода, ҳатто замони таҳсил дар университетии Кембриҷ мутақоид бар тарки шоъири ғашта буд ва танҳо баъд аз исроии дӯстон дубора бар ин амр пардохт, вале боз ҳама мақсуд

аз шоъириро танҳо ибрази андешаву афкори хикматомез медонист, чунонки ақидаи худро дар “Иқболнома” рочеъ ба ин масъала чунин ибраз доштааст: “Дар заминаи шоъирия назарияи адаб барои абад ҳеҷ вақт ҳадафи ман набудааст, зеро ман барои резакорихоӣ хунария фурсат надорам.

Мақсад танҳо ин аст, ки дар афкор инқилоб ба вучуд биёяду бас.

Ман тибки ин назария андешахоеро, ки судбахш тасаввур мекунам, саъй менамоям ибраз дорам. Аҷаб нест, наслҳои оянда маро шоъир тасаввур накунам, зеро хунари бениҳоят диққат меҷаҳад ва ин амр дар авзои кунани барои ман муҳол аст”.

Ин матлабро дар оғози маснавии “Асрори худӣ” чунин ибраз дошта:

Шоъирия 3-ин маснави мақсуд нест,

Бутпарастӣ, бутгарӣ мақсуд нест.

Ин андеша мантиқан пайравӣ аз ҳамон ақида аст, ки Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ дар боби шеърӯ шоъирия ва мартабаю манзалати он дорад Мавлоно гузашта аз ин, шоъириро нағзе бузург шумурда, танҳо дарсу таснифи китобро шугӯле шойиства ва лоиқи шахси худ медонад. “Охир ман т ин ҳад дил дорам, ки ин ёрон, ки ба назди ман меоянд, аз бими он ки малул наҷаванд, шеъре меғӯям, то ба он машғул шавад, вағарна ман аз кучо шеър аз кучо! Валлоҳ, ки ман аз шеър безорам ва пеши ман аз ин бадтар чизе нест”...

“Ман таҳсилҳо кардам дар улум ва ранҷо бурдаам, ки назди ман фузало ва муҳаққиқин ва зиракону нуғуландешон оянд, то бар ишон чизҳои нафис ва ғарибу дақиқ арз кунам. Ҳақ таъолло худ чунин хост, он ҳама илмхоро ин ҷо ҷамъ кард ва он ранҷхоро ин ҷо овард, ки ман бад-ин кор машғул шавам. Чӣ тавонам кардан?

Дар вилоят ва қавми мо аз шоъирия нағтар коре набуд мо агар дар он вилоят мемондем, муфавиқи табъи ишон мезистем, ки ишон хоستانдӣ мисли дарс гуфтан ва таснифи китобу таъкир ва ваъз гуфтан зӯҳду амали зоҳир варзидан “.

Мавлоно Чалолиддини Румӣ барои Иқбол на танҳо муншири тариқати рӯҳонӣ ва ишқу ирфон, балки муаллими раваншиносии ҳақиқат, шинохти асрори инсонӣ коинот, ҳидоятгари идеали адолати иҷтимоӣ, пайамбари рамзу маънӣ, худшиносии худошиносӣ, намунаи олии инсонӣ комил ва шахсияти шахсиятсоз аст, ки бо ҳидоёти ҳеш башарро аз ҷаҳолату торикӣ маънавия ба сӯи нури ҳақиқат ҳидоят намуда, бо таҳқиқи дақиқи асл ва мақоми одамизод дар ин мазраъаи обу гил, рисолати аслии инсонро дар баробари ҳудӣ ва Худо муайян ва равшан намудааст. Дар силсилаи пазируфтаҳои Иқбол аз Мавлоно ҳамоно масъалаи ҳудӣ аҳамияти ҳосае дошта, дар маҷмӯъ ҷавҳари аслии тамоми ҳикмати адабии ӯро ташкил додааст. Муҳим он аст, ки дар пазируфтани ва кашфи ин масъала низ Иқбол қабл аз ҳама иқтидо ва нукоте дорад, ки рӯи он Мавлоно ба таври ҳоса дар “Фихӣ мо Фихӣ” баҳс ороштааст.

Албатта, истилоҳи ҳудӣ дар фаҳфуми луғавӣ аз маҳдудии маъноӣ: ошно, анонӣ, худписандӣ нивард, қибру манманӣ ва вучуди ҳастӣ ҳорич нест. Вале ин истилоҳ дар осори Иқбол бар маънои “ҳудӣ”-и Мавлоно ва баҳру фазои беканорӣ ҳикмату андешаи шоёр ҷунон паҳнову арзу тӯл ва аъмоке ёфтааст, ки бидуни шак ҳусусияти азали ва абадиятро ба худ қасб мекунад. Мавлоно Чалолиддини Румӣ дар “Фихӣ мо Фихӣ” худиро асли муфрат ва асоси ҳастӣ доништа, тамоми ашъ ва мавҷудоти зиндаи оламро дар баробари он фаръӣ ва ночизу дуввумдараҷа медонад. Зеро бидуни шинохти ин асли муҳим, ки нахустмарҳалаи худшиносӣ, таййи минбаъдаи тақомули маънавия ғайримумкин аст. Ҷунон ки фармуда:...”Ақнун ҳамҷунин уламои аҳли замон дар улум мӯй мешикофанд ва ҷизҳои дигарро, ки ба ишон тааллуқ надоранд, бағоят доништаанд ва ишонро бар ин ахотат қуллаи гашта ба он - ҷ муҳим аст ва ба ӯ наздиктар аз ҳама он аст. Худӣ ӯст ва худӣ худро намедонад ва ҳама ҷизхоро ба ҳаллу ҳурмат ҳукм мекунад, ки ин ҷоиз аст ва он ҷоиз нест ва ин ҳалол аст, ё ҳаром аст, худро намедонад, ки ҳалол аст ё ҳаром аст, ҷоиз аст ё ноҷоиз, пок аст ё нопок аст, пас ин таҷвифу зардию нақшу тадвир оризист, ки ҷун дар оташ андозӣ, ин ҳама намонад, зоте

шавад софӣ аз ин хама. Нишони ҳар чиз, ки медаханд аз улум ва феълу қавл ҳамчунин бошанд ва ба ҷавҳари ӯ тааллуқ надорад, ки баъд аз ин хама боқӣ он аст”.

Чун ҳудӣ Иқбол, барҳақ ба ин реша пайванд меҷӯяд, маънисест, амиқ, ки ба ҷавоҳири ботин ва азалии зоти шарифи инсония иртибот гирифта, таҷамӯӣ нирӯҳои қудратманду тавоноӣ ҷисмонӣ рӯҳонӣ Инсонро дар маҷмӯъ ифода мекунад, ки бар асосҳои асолати маънавия имонӣ, фарҳангии қавмӣ ба риояти оинҳои исломӣ устувор аст. Ҳудӣ дар тасаввури Иқбол бурузи ҳамон нирӯи азалии илҳомбахш ва зиндагисозест, ки бо таййи мароҳили тақомули ҳеш инсонро то сарҳади худшиносии воқеӣ зиндагӣ ва худшиносӣ, ки маротиба баъдӣ ва ниҳоятӣ худшиносӣ ҳидоят мекунад. Дарди Иқбол ва муроди аслии ӯ аз тавсия ва тақомули мафҳуми ҳудӣ ҳамон андешаи инсон ва шинохти воқеияти ӯст, ки тамоми асрори ҳаёту қоинотро дар вучуд ва ниҳоди ҳеш ниҳон дорад:

Баҳри инсон ҷашми ман шабоҳи гирифт,
То даридам пардаи асрорӣ ист,
Аз даруни қорғоҳи мумкинот
Барқашидам сири тақвими ҳаёт.

Иқбол мутмаин аст, ки асли низомӣ олам бар пояи ҳудӣ устувор буда, ин маҳфум дар ниҳоди ҳеш ҳаллоқияту тавлид, мутаҷҷибу орзу ва илму ишқро ба бор дорад. Ҳасоиси мазкур боиси истехкоми ҳудӣ ва бақои зиндагии навӣ баҳар мебошанд. Дар муқобили онҳо суол (ба маънии озу тамаъ) қарор дорад, ки натиҷаи нодорӣ ва илалӣ бадбахтии инсоният буда, аз инқор ва тарқи амал ба вучуд меояд. Сарҷашмаи ин қарахиро дар фалсафаи Афлотун, ки фармудааст: “Сири зиндагӣ дар мурдан аст”, медонад. Ба ақидаи Иқбол ин ҷавҳари фалсафаи Афлотун бо нуфузи ҳеш дар ақоиди тасаввуфи зӯҳд ва ашъорӣ исломӣ асосӣ бадбахтӣ ва хорию мазаллати Шарқи мусулмон аст.

Дар муқобил, бо далоили Қуръонӣ ва пайравӣ аз тасаввуфи ишқӣ Мавлоно Ҷаллодини Румӣ ба исбот мерасонад, ки ҷаҳду қӯшиш аз

шартҳои асосии дини мухаммадӣ буда, ин ойини муқаддас дар тарбияти худӣ се мароҳили асосиро тақозо мекунад:

Шарти нахуст итлоат ва таслим:

Шиквасанчи сахтии ойин машав,

Аз ҳудуди Мустафо берун машав!

Шарти дуввум, забти нафс бо риояи 5 фарзи айн, ва ниҳот ниёбати иллоҳӣ, ки устувор бар маъноӣ ҷаҳду кӯшиш аст. Ислои, ҷунонки Иқбол мӯтакид аст, дини ҷиҳод ва амал аст:

Аз ҳудӣ мағзар, бақоанҷом бош,

Қатрае май бошу баҳроошом бош,

Ту, ки аз нури ҳудӣ тобандаӣ,

Ғар ҳудӣ маҳкам кунӣ, пояндаӣ!

Иқбол дар тасаввуф низ таҳти таъсири “Тасаввуфи ишқ”-и Мавлонои:

Ҷу Румӣ дар Ҳарам додаи, аз он ман,

Аз ӯ омӯхтаи асрори ҷон ман.

Ба даври фитнаи асри кӯҳан ӯ,

Ба даври фитнаи асри равон ман.

Шарори ҷастае ғир аз дарунам,

Ки ман монанди Румӣ ғармунам.

Шоир ҷуноне ки дидеи, мӯтакид бар он аст, ки агар Мавлоно дар асри ҷинғизӣ ва ҳаробии сартосарии Осиё бо эҷоди ишқ рӯҳи олами ислои аз фарсудагӣ наҷот дода бошад, пас ӯ ин рисолати бузургро замоне ба ӯҳда дорад, ки ҷаҳони ислои ва мамолики Шарқ дар ҳорию зори мустамликавӣ ва ғуломию бардагии Ғарб қарор дорад.

Истикболи ҳадафманди шоёр аз моҳият ва асрори иҷтимоии мазҳаби ишқ-ин аст, он розе, ки Иқол аз умки осори Мавлоно барои худ кашфи маънӣ ва асоси ақоиди фалсафӣ намудааст. Силсилаи муҳимтарин осори иҷтимоии мутафаккири бузург ба хоҳири ҳамин рисолати оӣ, ки аз тақвият ва таҳвики рӯҳи ҳудӣ ва озодию истиклоли

Одами Шарк хоса, муслимини он иборат аст, эҷод гардидаанд, ки аз лихози рӯхонию равонӣ алоқаманд ба ақоиду афкори Мавлоност.

Чун домани мавзӯӣ тӯлонӣ ва дар чандин китоб нағунҷиданист, метавон мухтасар чунин натиҷагирӣ кард, ки Иқбол дар саросари осори худ қабл аз ҳама як шахсият ва ҳақими тавоноӣ исломист.

Шахсияти исломии мутадаййину равшанзамир, ки чашмаи илҳомаш аз Қуръони Шариф, шариати муҳаммадӣ ва хоса аз “мазҳаби ишқ”-и Мавлоно сарчашма мегирад. Бо вучуди тасаллут ва инҳисор дар кулли фан ва фалсафаи Шарқу Ғарб дар ҷаҳонбинии ӯ таъсири Мавлоноӣ Рум нақши асосӣ дорад. Ин таъсир на танҳо дар тарзи баёну интиҳоби усули ибрази андеша (ба василаи шеърӣ ва оҳангу садо), балки дар маънию мӯҳтаво ва риояи ахлоқу бозтоби тафаккури олии имону ақида низ пайраву муқаллиди сазовор ва муриди муроди ҷаноби Мавлоност. Муриде, ки дар кулли андеша ва мавриди баёни эҳсоси хеш бе рӯй ба муроди хеш, ки дар сурат ва сирати он ҷаноби бузургвор мунъакис ва бозтоб меёбад, ҳаёле, ҳарфе, тааммуле, андешае, гуфторе ва кирдореро бе мувофиқаи рӯхонӣ анҷом намедихад. Бинобар ин метавон гуфт, ки робитаи маънавии Иқбол ва Мавлоно баъд аз ҳафтсаду анд сол, собиқае ҷуз пайванди Мавлоно Ҷалолиддин бо Шамси Табрезиро надорад.

Ҳамин иртиботи маънавӣ дар заминаи ишқи рӯхонӣ ба Иқбол имкон додааст, ки назарияи маърифатии муносиб ба қарни худро дар боби бурун кашидани миллати исломӣ аз ҷаҳолату шикастарӯйӣ ва инхитоти маънавӣ ба сурат ва ҷилваҳои тозатаре тақмил диҳад. Назарияи мазкур аз лихози маънӣ тозаэҷод нест. Он қабл аз ҳама дарки амиқтари иллатҳои ақибмондагӣ, заъфҳои маънавию иқтисодии ҷаҳолатсозии миллати мусулмон аст, ки бинобар як идда авомили айнию зехнӣ боиси ғулумзодагии миллати асил ва мумтози Шарқ гардидааст.

Иқбол чун Мавлоно аз тариқи маърифати динию Қуръонӣ ба як силсила розу ниёзҳои мусулмонони Шарқ ҷавоб дода, даъват ба тавҳиди

маънави ва пешрафтҳои дунявиро иқтисоди мекунад. Зеро агар тамоилҳои тавҳидзо боиси ягонагии ва ваҳдати мусулмонон гарадад, пас кӯшишҳои зиндагидӯстонаро ҳаётдӯстона онҳоро аз ғуломзодагиро ҳоболудӣ ва коҳилияту марг ба сӯи озодагӣ дар ҷаҳони муосир хоҳад бурд.

МАСЪАЛАИ ОЗОДИИ ИНСОН ДАР ФАЛСАФАИ МУҲАММАД ИҚБОЛ

Яке аз масъалаҳои муҳимтарине, ки Иқбол дар ҳаллу фасли онҳо кӯшиш кардааст, дар “партави озмоишҳои тоза” дида баромадани як қатор маосили кӯҳнае аз қабилҳои озодии инсон буд, ки мавриди боздиди назар қарор мегирифтанд. Ў эътироф карда буд, ки “дар зарфи 500 соли охир фикри динӣ дар ислом амалан рукут доштааст. Замоне буд, ки фикри урупой аз ҷаҳони ислом илҳом мегирифт... Дар муддатҳои қарнҳои рукут ва ҳоби ақлии мо, Урупо бо қамолҳои ҷиддийӣ дар бораи масоили меандешидааст, ки файласуфон ва донишмандони исломӣ саҳт бар онҳо дил баста будаанд... шакл нест, ки акнун вақти муносиби он аст, ки усули асосии ислом мавриди таҷдиди назар воқеъ шавад. Дар ин суҳанронӣҳо, ҳадафӣ ман баҳси фалсафа дар бораи баъзе аз мафҳумҳои ислом ба ин умед, ки шояд, ин қор лоақал дар фаҳми шоистаи маънии ислом ба унвони паёме, ки ба башариат фиристода шуда, судманд афтад”.¹

Дар ин мақола яке аз масоили мураккабтарини фалсафа баррасӣ мегардад, ки солиёни дароз байни ҷараёнҳои гуногуни динию фалсафа мавриди баҳсу андеша қарор гирифта, то ҳанӯз ҳам ҳалли ниҳонӣ худро наёфтааст. Ин масъалаи озодии ирода ва озодии иҷтимоии инсон аст ва дар фалсафаи антропологии Иқбол масъалаи ниҳоят муҳим буда, мутафаккир кӯшидааст онро дар ду ҷанба; маънавия ва иҷтимоӣ ҳаллу фасл намояд.

Қобили зикр аст, ки масъалаи мазкур сарфи назар аз таърихи тӯлониаш то ҳанӯз ҳам мавриди баҳсҳои доманадори мутафаккирони ҷараёнҳои муҳталифи диниву фалсафа қарор дорад. Мутафаккирон дар

ҳалли ин масъала мавқеъҳои гуногун ва хилофи ҳамдигарро ишғол намудаанд. Масъалаи сарнавишт, тақдир ва ё қазову қадар масъалаи асосии ихтилофи байни тарафдорони назарияи ҷабрия ва қадария мебошад. Ҷабриён тарафдори назарияи қазову қадари иллоҳӣ буда, қадариён мавқеи хилофи онҳоро ишғол намуда, соҳибхитӣҳои инсонро дар аъмолу рафтор таъкид кардаанд. Баъдтар ин баҳсу мунозираҳо байни мўътазилиён ва ашъариён идома ёфтаанд. Муассиси мўътазилия Восил Ибни Ато адолати иллоҳиро асоси ақидаи худ қарор дода, ақидаи тақдиру сарнавиштро инкор намудааст. Ба қавли Мавлоно Румӣ “мўътазила мегўянд, ки холиқи афъол банда аст ва ҳар феъле, ки аз ӯ содир мешавад банда холиқи он феъл аст”.² Ашъариён муқобили даъвои мўътазилиён баромада соҳибхитӣҳои инсонро ба-иродаи иллоҳӣ вобаста донистаанд. Бо вучуди ғолиб омадани ашъариён дар ин масъала, солҳои дароз он мавриди баҳсу мунозираи ҷараёнҳои диниву фалсафӣ қарор дошт.

Ба ақидаи мо баррасӣ намудани ин мавзӯ дар фалсафаи Иқбол аз ҳар ҷиҳат қобили таваҷҷўҳ аст. Бояд мутазаққир шуд, ки илҳам аз мутафаккирон бар он ақида буданд, ки кўшиши инсон барои дигаргун ва тағир додани тақдиру сарнавишти ҳеш беҳуда мебошад. Вале Иқбол қатъан ба муқобили чунин шарҳи масъала баромада, ақидаи росих дошт, ки ақоиди ишон барои таҳриф намудани маънӣ ва мақсади зиндагии инсон мусоидат намудаанд. Муҳаққиқон айният доштани андешаҳои Иқболро бо Мавлоно Румӣ таъкид намуда, ишонро ба ҷабриён ҳамақида донистаанд. Дар “Ҷовиднома” Зиндаруд аз яке аз миррихиён/Ҳақими Миррихи/ дархост намуда, ки маънии тақдирро барояш шарҳ диҳад:

Соилу марҳум тақдири Ҳақ аст,

Ҳокиму маҳкум тақдири Ҳақ аст.

Ҷуз Худо кас холиқи тақдир нест,

Ҷораи тақдир аз тадбир нест.³

Ин посух таваҷҷўҳи моро на танҳо барои он ба худ ҷалб намуда, ки дар он оҳангҳои фалсафии Иқбол ба таври возеҳтарин инъикос ёфтаанд, балки барои он ки шарҳи маънии тақдир аз ҷониби миррихиён ба ақидаи шахсии Иқбол аз ҳар ҷиҳат қаробат дорад:

Гар зи як тақдир хун гарлад чигар,

Хох аз Ҳақ ҳукми тақдири дигар.

Ту агар тақдири нав хоҳӣ равост,

З-он ки тақдироти Ҳақ лоинтиҳост.

Арзиён нақди худ дарбохтаанд,

Нуктаи тақдирро нашнохтаанд.

Рамзи бориқаш ба ҳарфе музмар аст,

Ту агар дигар шавӣ, ӯ дигар аст.

Хок шав, назри ҳаво созад туро,

Санг шав, бар шиша андозад туро.

Шабнамай, пояндагӣ тақдири туст,

Кулзумӣ, пояндагӣ тақдири туст.

Ҳар замон сози ҳамон Лоту Манот,

Аз бутон ҷӯй субот, эй бесубот.

То ба худ носохтан имони туст,

Олами афкори ту зиндони туст.

Ранҷ бе ранҷ аст, тақдир инчунин,

Ганҷ бе ранҷ аст, тақдир инчунин.⁴

Аз иқтибосоти боло баръало маълум мегардад, ки ин далели возеҳе бар муносибати интиқодии ӯ оид ба масъалаи тақдиру сарнавишти инсон мебошад. Ӯ чунин ақида дорад, ки инсон ҳуқуқ дорад, аз зоти Худованд тағйири сарнавишт бикунад, чунки “тақдироти Ҳақ лоинтиҳост”. Иқбол кӯшидааст, бифаҳмонад, ки шарқиён “худя” - ро аз даст дода, ва маънии тақдир ба ақидаи Иқбол он аст, ки инсон худ дигар шавад. (Ту агар дигар шавӣ ӯ дигар аст). Поёнтар шоъир ақидаеро пеш орвардааст, ки тибқи он замоне инсон барои ба камолот расидан нақӯшад ва “ман”-и хешро зохир накунад, олами маънавии ӯ маҳдуд буда, ба маҳбас монанд аст:

То ба худ носохтан имони туст,

Олами афкори ту зиндони туст.⁵

Дар анҷоми ин китъаи шеърӣ мутафаккир ҳалли дигари ин масъаларо ба забони мирриҳӣ дар чунин шакл пешниҳод карда, фармудааст:

Навъи дигар бин ҷаҳон дигар шавад,

Ин замину осмон дигар шавад.⁶

Чои дигар Иқбол инсонии тақдири хеш аз даст додари мутаххам мекунад, ки хоки ӯ аз сӯзи рӯҳ маҳрум гаштааст:

Ҳар кӣ аз тақдири хеш огоҳ нест,

Хоки ӯ бо сӯзи ҷон ҳамроҳ нест.⁷

Баъзе абёти Иқбол далолат бар он мекунамд, ки ӯ “худӣ”-ро ҳамчунин тақдир ё лоақал ҷизе, ки тақдири инсон ба он бастагии зиёд дорад, пешкаш намудааст. Барои тақвияти фикри болоӣ ба “Армуғони Ҳичоз” рӯй меоварем, ки фармудааст:

Бурун аз сина каш тадбири худро,

Ба хоки хеш зан иксири худро.

Худиро гиру маҳкам гиру хуш зӣ,

Мадеҳ дар дасти кас тақдири худро.⁸

ё ки ҷои дигар:

Муслмон аз худӣ марди тамои аст,

Ба ҳокаш то худӣ мирад ғулом аст.

Ақар худро матои хеш донӣ,

Ниғахро ҷуз ба худ бастан ҳаром аст.⁹

Дар муколамаи байни Зиндаруд ва Мансури Ҳаллоҷ суратгирифта низ масъалаи тақдир мавриди баррасӣ қарор гирифта, қобили таваҷҷӯҳ мебошад. Дар ин китба Ҳаллоҷ ақидаеро пешниҳод мекунад, ки тибқи он аз инсонии тақдири хешро ба даст гирифта хатто “иблису марғ” гурезонанд. Ӯ таъкид намуда, ки инсон маънии аслии тақдирро нафаҳмидааст. Иқбол тавассути қаҳрамонии маснавии худ кӯшиш ба харҷ дода, ки тақдирро дар робита ба саъйи кӯшиши инсон шарҳ диҳад. Ин феълан дорои ҷунин маъност, ки тақдири инсон ба худӣ ӯ ва имкони бо хоҳиши худ тағйир додани онро дорад.

Ба суёли Зиндаруд:

Гардиши тақдир маргу зиндагист,
Кас надонад гардиши тақдир чист?¹⁰

Халлод чунин посух додааст:

Ҳар кӣ аз тақдир дорад солу барг
Ларзад аз нерӯи ӯ Иблису марг...
Марди мӯъмин бо Худо дорад ниёз,
Бо ту мо созем, ту бо мо бисоз.
Азми ӯ халлоки тақдири Ҳақ аст.
Рӯзи хайчо тири ӯ тири Ҳақ аст.¹¹

Чунин мавқеъи устувори Иқбол дар ҳалли масъалаи тақдири сарнавишт ва итминони росихи ӯ ба тағйирпазир будани он дар ашғори зиёди Иқбол ба чашм мерасад:

Ба пой худ мазан занчири тақдир,
Таҳи ин гунбади гардон раҳе хаст.
Агар бовар надорӣ хезу дарёб,
Ки чун по во кунӣ ҷавлонгаҳе хаст.¹²

Акнун меҳоҳам таваҷҷӯҳи хонандагони гиromикадрро ба масъалае ҷалб намоям, ки аз ҳар ҷиҳат қобили ҳусну таваҷҷӯҳ мебошад. Иқбол дар “Таҷдиди фикри динӣ” ба масъалаи “тақдир” таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, ин дафъа онро вобаста ба ҳалли масъалаи замон мавриди баррасӣ қарор додааст. Ӯ замонро ҳамчун воқеъияти ягонаи ҳастӣ эътироф намуда, ки ин ба ақайдааш дар Қуръон зери маҳфуми тақдир ё сарнавишт зикр ёфтааст. Иқбол чунин фармудааст: “Пас замона маҳз баъд-он сурат, ки ба таҳлили амиқтаре аз таҷрибаи худогоҳонаи мо ошкор мешавад, риштае аз лаҳзаҳои ҷудо аз якдигар ва қобили инъикос нест; Як қулли аслия аст, ки дар он гузашта пушти сар гузошта нашуда, балки бо ҳол дар ҳаракат аст ва дар он амал мекунад. Ва оянда чизе нест, ки дар баробари мо мавҷуд бошад ва бояд аз он убур шавад, балки вучуди он танҳо ба маънои як имконе аст, ки роҳи расидан ба он боз аст. Ҳамин замон ба унвони як қулли аслия аст, ки Қуръон онро ба таъбири тақдир ё сарнавишт баён мекунад.” Поинтар Иқбол ақидаеро пешниҳод

мекунад, ки шахсро аз сӯи фаҳми он озод мекунад. Гап сари он аст, ки Иқбол замонро ба унвони унсури асосии воқеияти низои шинохта бурхонҳои Доктор Макк-Тагтартро дар бораи ғайри воқея будани замон қотеъан рад намудааст. Аллома эътироф намудааст, ки “Гушудани рози замон осон нест”,¹⁴ вале бо вучуди ин ақидае росих дорад, ки : “Ман шахсан бар онам, ки замон унсури асосӣ аз воқеият аст, вале замони ҳақиқӣ замони тасалсули нест, ки тамизи гузашта ва ҳолу оянда амри асосӣ аз он аст. замони ҳақиқӣ давоми маҳз, яъне тағйир бидуни таволи аст, ки дар бурхони Макк-Тагтарт ба он тавачҷӯх нашудааст”.¹⁵

Гуфтаҳои боло далели возеҳи он ақидаанд, ки Иқбол ақидаи файласуфи фаронсавӣ Анри Бергсонро қомилан пазируфта, зеро таъсири ӯ андешаҳои худро дар масъалаи замон ва мақон арзёбии намудааст, ҳарчанд ақоиди ӯро аз маъқеи танқидӣ баррасӣ намуда бошад ҳам, Иқбол ақидаи ҳешро роҷеъ ба “тақдир” идома додачунин фармуда: “ва қалимаи тақдир ҳамагон қалима аст, ки дар дохил ва хориҷи ислом сабаби бадфаҳмиҳои фаровон шудааст.

Тақдир ҳамагон замон аст, ки пеш аз шуқуфта шудани имконити он ба он назар шуда бошад. Замоне аст, ки аз шабақаи тасалсули иллатӣ, яъне ранги тасвири, ки фаҳми мантиқӣ бар он таҳмил қардаст, озод шуда бошад.

Ба таври ҳулоса замон аст ва ба он сурат эҳсос мешавад на ба он сурат, ки андеша ва муҳосиба шавад... Замон, ба унвори тақдир ва сарнавишт айнаи зоти ашӯро ташкил медиҳад. Чунон ки Қуръон гуфтааст: “Худо ҳар чизро офарид ва барои ҳар яке сарнавиште қарор дод.” /Қуръон, оли 3, Фурқон/.¹⁶

Ахиран, Иқбол ба ҳулосае расидааст, ки тақдир “сарнавишти ҳар чиз қазои бераҳме нест, ки ҳамчун қорфармон аз хориҷ қор қунад”.¹⁷ Иқтибосоти болоӣ далели ин иддао шудан метавонанд, ки ақидаҳои ӯ дар ҳалли анъанавии масъалаи тақдир, нисбати салафони ғоявии худ қуллан фарқ мекунад. Ӯ ба ҳар восита қўшиш ба ҳарч дода, ки дарки масъалаи тақдир пайдо шудани “бадфаҳмиҳо”/таъдири Иқбол/ гашта, мардумро аз

шӯру завқи зиндагӣ, сайёу талоши пайваста дар роҳи камолот маҳрум сохта, дар онҳо ҳисси навмедӣю маъюсӣ, бекорӣ, тарки масъулият, гурез аз зиндагӣ ё ба қавли Хайём “лӯббатакон” табдил додани буданд, қотейона хуруҷ намуда, ин ақидаро нодуруст ва соропо ғалат ба қалам додааст.

Иқбол мутмаъин буд, ки роҳу усулҳои зиёди тағир додани тақдир вуҷуд дорад ва он танҳо талаби хоҳиш ва сайё барои таҳаққуқ бахшидан ба он зарурӣ ҳасту ҳалос. Ў ҳамчунин боварӣ дошт, ки Худованд рӯи муайяни одамонеро барои “бадбахт будан” наофаридааст ва аз ин рӯ ҳар фарде ҳуқуқ дорад тақдири хешро ба даст бигирад ва ба саодат бирасад. Барои тақвияти ақидаи хеш, ки ақидаи Иқбол ба ақидаи Ҷавҳарӣ маснавии “Қовиднома” далели қофист.

Қои дигар ӯ таъкид бар он дорад, ки расули Худо/Муҳаммад \с/- И.З./ чунин фармуда гӯё имон байни ҷабр ва қадар қарор дорад:

Чунон фармуаи султони бадр аст,

Ки имон дар миёни ҷабру қадар аст.¹⁸

Муҳаққиқон қайд намудаанд, ки Иқбол ва Мавлоно Румӣ “ҳар ду ақида доштанд, ки “қадар” ба ҳақиқат наздиктар ва “ҷабр” назари дунхимматон ва кохилон аст.

Баъзан бо порчаҳои шеърӣ во хӯрдан мумкин аст, ки Иқбол инсонро аз ҳавфи ба тақдир қомилан дода шудан (тан додан ба тақдир) огоҳӣ дода, тарафдорони чунин ақидаро зеро танқиду мазаммат қарор додааст:

Гуфтанд: ҳар ҷи дар дилат ояд зи мо бихоҳ,

Гуфтам, ки беҳиҷобии тақдирам орзуост.

Аз рӯзгори хеш надонам ҷуз ин қадар,

Хобам зи ёд рафтаву таъбирам орзуост.¹⁹

Ӯ ҳамчунин ба муқобили уламои исломӣ, ки барои тақвияти андешаҳои худ ба Қуръон рӯ меоваранд ва далелу бурҳоне барои исбот намудани очизи инсон дар тағйиранд, хуруҷ намуда, ишонро мазаммат менамояд. Ҳамчуноне, ки қаблан мутазаққир шудем, Иқбол дар ҳалли

масъалаи хуррияти инсон аз мавқеи тақарруб ёфтани, ба зоти аз ҳама озодагӣ, яъне Худованди суҳан меронад. Ў мӯътақид буд, ки :

Бандаи Ҳақ бениёз аз ҳар мақом,

Не ғулом ёро, на ё касро ғулом.

Бандаи Ҳақ марди озода асту бас,

Мулку ойинаш худода асту бас

Расму роҳу дину ойинаш зи Ҳақ,

Зишту ҳубу талху нӯшинаш зи Ҳақ.²⁰

Иқбол бар ҳилофи ақидаи тобеъияти комили инсон аз тақдир, ки он боиси интишор ёфтани фатализм ва ғайрифайзолии ё гардидааст, баромада ба муқобили ақидаест, ки мувофиқи он ин тартиби муқаррар шударо ҳеҷ кас наметавонад тағир бидиҳад. Ў ақидаеро талқин менамояд, ки инсон ба хоҳиши худ иққон дорад тағири қазо қунад.

Дар "Таҷдиди фикри динӣ дар ислом" Иқбол ба масъалаи қараёни қадария дахл намуна, қўшидааст онро дар партави ҳалли сўфиёнаи масъалаи "имон" ва эътиқод ба "қазову қадар", ки "ана-л-Ҳақ"-и Мансури Ҳаллоҷ олитарин нуктаи онро ташкил медиҳад, мавриди баҳсу андеша қарор бидиҳад, чунки ё ақидаи росих дорад, ки дар тасаввуфи олитари инсон "таҷрибаи иттиҳодӣ ин нест, ки ман "Ман"-и номаҳдуд /Худо-и И.З./ маҳф қунад, балки даромадани номаҳдуд ба оғўши маҳдудӣ ошиқ аст."²¹

Агар иқтибоси ғавқузикр аз тарафе масъалаи ғавҳиши Иқболро доир ба масъалаи "ғано" ва "бақо" то ҳадди муайяне равшан намояд, аз тарафи дигар қаробати ақоиди ёро бо қадаригарии сўфиёна нишон медиҳад. Ба ақидаи ё "қадаригарии ҳамроҳ бо ин тарзи нигариш... нафий" ман нест; ҳаёт ва қудрати номаҳдуде аст, ки ҳеҷ сад ва банде бар баробари худ намебинад... ва мумкин аст мардҳо қунон бисозад, ки агар тир ҳамчун борон бар ё биборад ба итминон ва оромиш намоз гузорад".²² Дар ҳамин порча Иқбол ривоятҳо низ зикр намунадааст, ки ба сўби ғавҳи маҳфуми "тақдир" далолат мекунад: "ривоят мекунад, ки Уммавиён мусулмононро қуштанд ва феълӣ худро ба ғавҳи қазои Худо нисбат

доданд.” Ва Хасани Басри дар ҷавоб гуфта буд:
“Ин душманони Худо дурӯғ мегуфтанд.” Иқбол ба назарияи фаталистии
Нитше низ муқобил баромада исбот кардааст, ки : “Ин назария ба ҷои
он ки вучуди башариро барои ҷанг бо зиндагӣ омода созад, тамоюл ба
амалро аз он салб мекунад ва кӯшиши “ман”-ро ба рахвот мубаддал
месозад”.²³

Қаблан мутазакир шуда будем, ки Иқбол масъалаи “озодӣ”-ро ҷи
дар самти маънавӣ ва ҷи дар самти иҷтимоӣ мавриди баррасӣ қарор
додааст. Мафҳуми озодӣ аз мавқеи “инсонии идеали”, ки бояд дар
ҷомеаи идеали зиндагӣ ба сар барад, шарҳу баён ёфтааст. Ё барои
талкини ақидаи “хуррияти комил” ҷи дар соҳаи иҷтимоӣ - сиёсӣ ва ҷи
маънавӣ кӯшиши зиёд намудааст.

Роҳи ба даст овардани хуррияти маънавӣ ба ақидаи ӯ сирф фардӣ
буд, қавоиди тайёру мушаххасеро пешниҳод қардани набуд. Ба ақидаи ӯ
танҳо шахси хур /озод/ имкон дорад бори масъулият эҳсос намуда, аз
назари ахлоқӣ устувор бошад.

Хурият ва мусовот бояд, ки бо кӯшиши зиёде дар роҳи қамолот
тақвият ёбад. Хурриятро Иқбол бо тобеъияти ғуломӣ қуллан муқобил
гузошта ин мафҳумро дар маънии васеътаре истифода бурдааст.

Дар “Асрори ҳудӣ” Иқбол ба масъалаи озодии шахсияти инсон
таваҷҷӯҳи зиёде зоҳир намуда, вале ба ақидаи муҳаққиқон ҳамасронаш
“ақидаи Иқболро нафаҳмидаанд” ақидаи Иқбол ниҳоят болиғи эҳтимом
буд, зеро ки он ба озодии шахсияти инсон бахшида шуда буд”.²⁴

Иқбол фармудааст:

Дар итоат кӯш, эй ғафлатшиор,

Мешавад аз ҷабр пайдо ихтиёр.

Нокас аз фармонпазирӣ кас шавад,

Оташ ар бошад зи туғён хас шавад.

Ҳар кӣ тасхири маҳу парвин кунад

Хешро занҷири ин ойин кунад.

Бодро зиндони гул хушбӯ кунад,

Қайд бўрро нофаи оху кунад,
Мезанад ахтар сӯи манзил қадам,
Пеши ойине сари таслим ҳам.²⁵

Иқбол мўътақид аст, ки “ислом ба амри муҳиме аз равоншиносии башари, яъне сууд ва нузули кудрати одамай барои он ки озодона бар амал хезад, таваҷҷӯҳ дорад ва меҳоҳад кудрати озодии амалро ба унвони омиле собит ва коҳишнопазир дар зиндагии “ман” хис кунад”.²⁶ Ё “озоди”-ро на ба маънои озодӣ аз намозу дигар фароизи динӣ, балки баръакс дар иҷрои бечунучарои онҳо дарк кардааст. Ба ақидаи ӯ вақти ҳоси намозҳои рӯзона восита ва ё вақтест, ки “нафси одамиро ба сарчашмаи нихонии зиндагӣ ва озодӣ пайваست намуда, “тамаллуқ”-и нафси одамиро ба ӯ бозгардонад ва онро аз машоғили рӯзона начот бахшад”.²⁷ Ба ақидаи Иқбол намоз дар ислом ба манзалаи гурези “ман” аст ва аз мошинигарӣ ба озодӣ”.²⁸

Дар “Асрори ҳудӣ” низ хангоми баррасии мароҳили камолоти ҳудӣ масъалаи озодии инсон ба тариқи ҳоссае ҳал гардидааст. Дар марҳалаи аввал Иқбол ақидаеро пеш меоварад, ки тибқи он “мешавад аз ҷабр пайдо ихтиёр” ва аз иҷрои расму фароизи динӣ ҳеч чизе наметавонад саркашӣ кунад. Ҳатто ахтарони само, ки дар назари аввал озод менамоянд. Озодии инсон ҳамчунин ба он бастагӣ дорад, ки то чи ҳадде ӯ дар “итоъат” меқӯшад ва ҳатто “тақозои шикам” низ бояд таҳти назорати шахс қарор бигирад.

Ба даст гирифтани зимми афъолу рафтор инсонро аз формонбардории дигарон озод месозад. Ё дар ин бора чунин фармудааст:

Ҳар ки бар худ нест фармонаш равон,
Мешавад фармонпазир аз дигарон.²⁹

Иқбол мутмаъин буд, ки инсон хангоми ба марҳалаи саввуми камолоти ҳеш, яъне хангоми иҷрои нақши асосии худ “ниёбати иллоҳӣ” ба ҳуррияти комили худ қаробат пайдо мекунад. Ноиби Ҳақ барои он дорои ҳуррияти комил мебошад, ки ӯ “ҷони ҷаҳон” буда, асрори

офариниш, асрори кул(л) ва фард барояш ошкор шуда, тибки табиати худ майл ба дигаргун сохтани олам дорад:

Фитраташ маъмуру меҳоҳад намуд,

Олами дигар биорад дар вучуд.³⁰

Масъалаи ҳуррият аз он ҷиҳат низ қобили тавачҷӯҳи зиёд аст, ки Иқбол онро дар қаробат бо зоти худованд баррасӣ месозад. Ба ақидаи Иқбол “қаробат” ва ё “дури” аз Худованд нишонаи булуғи ҳуррият ва ё нокисии инсон аст ва дар осори Иқбол ин масъала маҳз дар ҳамин сатҳ баррасӣ гардидааст.

Иқбол масъалаи ҳурриятро бо масъалаи ҷовидонии инсон тавҷам мекунад, зеро “худӣ”-и инсон билохира на танҳо ҳуррияти комили худро ба даст мегирад, балки ҷовидониро соҳиб мегардад ва дар марҳали саввуми камолот ба зоти “хай” ва “каюм”, тақарруб меёбад. Дар марҳалаи аввали камолот “худӣ” яъне итоъат бояд тобеъият ва вобастагии комили хешро аз Худо на танҳо эҳсос намояд, балки ӯ бояд мақсаде дошта бошад, ки хангоми таҳаккуқ бахшидан ба он иҷрои бечунучарои расму фаризии динӣ сурат бигирад. Иҷрои онҳо на танҳо ба ҳукми зарурат, балки ба ҳукми ихлосу имон ва самимият зарур аст. Ҳуррияти инсон, ба ақидаи Иқбол ба имони шахс вобастагии қавӣ дорад. Ҳар қадар ин имон қавӣ бошад, ҳамон қадар ӯ ба ҳуррият нойил шуда, ҷовидонагӣ касб мекунад.

Дар марҳалаи дуввуми сайри камолот “худӣ”-“забти нафс” Иқбол усули дигари нойил шудан ба озодиро пешниҳод мекунад. Ин навъи озодӣ на тавассути рад намудани фароизи динӣ-рӯза, закот, ҳаҷ ва ғ., балки баръакс дар иҷрои бечунучарои онҳо ба даст меояд. Вале озодии дар ин марҳала ба даст омада низ кифоя набуда, танҳо дар марҳалаи саввумини сайри камолоти “худӣ”, яъне “ниёбати иллоҳӣ” муяссар мегардад. Дар ин марҳала инсон ба иҷрои вазифаи асосии худ “рисолати иллоҳӣ”-хангоми таҳаккуқ бахшидан ба он муяссар мегардад. Аз ҷониби дигар, масъалаи худҷудокунии инсон аз миёни мардумон, яъне тавассути касб намудани инфиродият мартуб доништа шудааст. Барои исбот намудани ақидаи болоӣ кофист, ки танҳо ба маснавии “Асрори худӣ” ва

“Румузи бехудй” рӯ оварему халос. Мо ба овардани сатре чанд аз инҳо иктифо менамоем:

Гуфт алмос, эй рафики нуктабин,

Тирахок аз пухтагӣ гардад нигин.³¹

Ё ҷои дигар чунин фармудааст:

Булбул асти, дар ҷаман парвоз кун,

Нағмае бо ҳамнавоён соз кун.

В-ар уқоб асти, тахи дарё мази,

Љуз ба хилватхонаи сахро мази.

Кавкабӣ, метоб бар гардуни ҳеш,

По манех берун зи перомуни ҳеш.³²

Озодии шахсро аз ҷиҳати иҷтимоӣ-сиёсӣ Иқбол Ҳангоми ҳал намудани баъзе масоили дунявӣ баррасӣ намудааст. Ё мутмаин буд, ки инсонӣ комил - инсонӣ комилан озод метавонад олами кӯҳанро комилан дигаргун созад ва барои дигаргун сохтани олами кӯҳан мардумон эҳтиҷи зарбае ҳастанд /Зарбате бояд, ки ҷони хуфта бархезад, зи ҳоб”,³³ зеро ки “Ба ҳар нафас, ки барорӣ ҷаҳон дигаргун кун”.³⁴ / Ё боварӣ дошт, ки :

Мазҳаби зиндадилон ҳоби парешоне нест,

Аз ҳамин ҳок ҷаҳони дигаре сохтан аст.³⁵

Дар нойил гаштан ба озодӣ мақоми ишқ низ ниҳоят баланд аст:

Ҳусн мегуфт, ки шоме напазирад сахарам,

Ишқ мегуфт, табу тоби давоме дорам,

На ба имрӯз асирам, на ба фардо, на ба дӯш,

На нишебе, на фарозе, на мақоме дорам.³⁶

Ба таври умумӣ метавон гуфт, ки озодиро Иқбол на дар шакли зухуроти мучаррад дарк намудааст. Барои нойил гардидан ба он қамолоти инсонро дар ҳама гуна самтҳои ғайриҷаҳонӣ, маърифат, қобилият, малақа ва ғ... зарур медонад. Тибқи ақидаи Иқбол касби қамолот дар ҳама муносибатҳо ва зухурот лозим аст. Ҳатто агар шахси беимон дар беимонии худ ба қамол расида бошад, ӯ сазовори таҳсину офарин аст, он

чи боиси таассуф мебошад ноқомилии инсон аст. Ў рочеъ ба ин мавзӯ чунин фармуда:

Ту ки ҳам дар кофарӣ комил най,

Дархури тавфи харими дил най.

Мондаем аз чолаи таслим дур,

Ту зи Озар ман зи Иброҳим дур,

Қайси мо савдоии маҳмил нашуд,

Дар ҷунуни ошиқӣ комил нашуд.³⁷

Мавҷуд будани ирода ва азм, ба инсон имконият фароҳам меоварад, то ки ӯ имконияти хешро дарк намуда, нерӯҳои нухфтаи хешро аз ҳолати билқува ё билфеъл биоварад, зеро бе таҳаккуки он рисолати ӯ “бори амонат” бори сангин гардида, маҳруми шарафи “тоҷи офариниш” ва даври “ниёбати иллоҳӣ” мегардад.

Инсони дорои ҳадафу мақсади муайян ва дар талошу кӯшиши амалӣ гардидани онон буда, ба ақидаи Иқбол, инсони ботинан озод мебошад. Инсони озод роҳи ҳаётии худро ихтиёр намуда, озодии ӯ ҳамчунин ба он вобаста мебошад, ки ӯ хешро чи гуна дармеёбад. Ин ҳолат ба ӯ имкон медиҳад, ки дар самти муайяне кӯшиш намуда, ахлоқан ба камол бирасад ва илова бар ин масъулияти шахсии ӯро дар иҷрои вазоифи дар қиблаи қавму миллат истода эҳсос намояд. Камолоти инсон, ба ақидаи Иқбол маъноӣ дар худ бозефт намудани Худовандро дорад. Ин ҳолат танҳо тавассути худшиносии қобили сурат пазируфтани мебошад. Мавзӯи мазбур дар “Муҳовираи Худо ва Инсон” баръало зохир гардидааст.

Иқбол ба масъалаи озодӣ дахл намуда, эҳтироми худро ба аксу амали он - ғуломӣ мутаваҷҷеҳ месозад. Ў ду ҷониби ғуломиро аз ҳам фарқ кунонидааст. Ҷониби манфӣ ва ҷониби мусбӣ. Муҳаққиқ Ш. Пӯлодова дар ин бора чунин қайд намудааст.: “Ғуломии инсон ба ақидаи Иқбол, дар нисбати Худованд ва муҳаббат ин ҷониби мусбати он буда, ҷониби манфии он тамоми анвои ғуломӣ ва тобеияти инсон аз

шаҳси дигар, ҳамчунин дар кибали шабохот - шабаҳи аслу насаб ва табақагӣ ва ё шабаҳҳои дар натиҷаи пешрафтҳои техники тавлид ёфта, зеро онҳо барои тақфийи тобеияти маънавии инсон аз ҳадҳои тамаддун мусоидат менамоянд”.³⁸

Мухаккик ҳамчунин илова мекунад, ки тибқи Куръон, ҳама мардумон бандাগони Худованд, ҳатто Муҳаммад /с/ пайғамбар танҳо банди махбуб аст ҳасту ҳалос”.³⁹ Ҳатто мардумон дар бандагии худ ба Худованд байни ҳам мусовӣ мебошанд.

Иқбол табиати инсонро озодро бо мушоҳидагари ғайрифайзолии инсонро “сукунпараст” муқобил мегузарад:

Сукунпараст набошад табиати озод,

Ҳавои сайри ҷаман ҷун сабо пайдо кун.⁴⁰

Беамалӣ, оромӣ, ҳаёти берун аз рағбату ҳустуҷӯҳо бидуни саъю талош, ва эҳсоси “заъқи амал”, ба қавли Иқбол, ҳаёти инсонро ҷи барои ҷомеа ва ҷи барои ҳудӣ ё бемаънӣ мегардонад. Дар яке аз номаҳои ба унвони Зафар Аҳмад Содикӣ ирсолкардааш дар ҳусуси маҳфуми “ҳудӣ” андеша ронда, норозигӣ ва ҳавфи ҳешро нисбати ҳамватанонаш изҳор намуда, аз ҷумла таъкид бар он кардааст, ки қавми ғуломшуда бар тарҷеҳи моддиёт ва рӯҳониёт маҷбур мешавад. Вақте ки дар инсон ҳуи ғуломӣ росик мегардад барои безорӣ аз ҳар таълиме ва тавқиме ки мақсади он қуввати навс ва тарфеъи рӯҳ бошад баҳонаҷӯӣ мекунад.”⁴¹

Поёнтар Иқбол роҷеъ бар он суҳан мераонад, ки “Дини ислом, ки аз рӯи ақидаи ҳар мусулмон ба ҳар ҷизи дигар муқаддам аст, нафси инсонӣ ба қувваи марказии онро фано наменаояд, балки барои амали он ҳудуд таъйин мефармояд, ки дар истилоҳи ислом шарият ё қонуни илоҳӣ ном дорад”.⁴² Ё ақидаи ҳешро идома дода қайд намудааст: “Дар он сурат “ҳудӣ” побанди қадом қонун набувад ва дар ин сурат побанди қонуни илоҳӣ ва ахлоқ аст. Бар ҳар ҳол номи муайяни “ҳудӣ” шарият аст, вақте ки шариятро дар аъмоқи қалби ҳуд маҳсус қунанд, тариқат номида мешавад. Вақте ки аҳкоми илоҳӣ дар “ҳудӣ” ҷунон роият қунанд, ки амёл ва автоифи маҳсуси ҳудаш боқӣ намонад... баъзе ақобири сӯфияи ислом онро “фано” ва бархе ҳамин қайфиятро “бақо” номидаанд. Лекин

баъзе аз сӯфияи Ҳинд ва Ирон масъалаи “фано”-ро таҳти таъсири фаласафи буддоият ё таҳти асарҳои аҷамият тавсир кардаанд, ки дар натиҷаи он аксари мусулмонони имрӯзаю ҳамин маънотӣ инқори маҳзанд. Ин қор аз сукути табоҳи Бағдод барои ислом хатарноктар аст. Таҳриротӣ ман ба як маънӣ як навъ бағоват аст бар алайҳи ҳамин гуна тавсирҳо”⁴³

Ба ақидаи мо норозигии Иқбол нисбати аз ҳад зиёд будани зӯҳд ва миститсизми таъолими сӯфиёна ба иддае аз муҳаққиқони осораш ҳуқуқи онро додааст, то бигӯянд: “Иқбол таълимоти хешро дар ҷавоб ба фалсафаи тавҳиди мистикӣ ирфонӣ инкишоф додааст”⁴³ Иқбол аз мавқеи ҳуманизм масоили мубрамо ро ҳаллу фасл намудааст, ки мардуми қораи Ҳинд тибқи шароити нави иқтимоӣ-сиёсӣ бо онҳо муваҷҷеҳ гашта буд.

ПАЙНАВИШТҲО:

1. Муҳаммад Иқбол: Таҷдиди фикри динӣ дар ислом. Д., 1997, с.14-15 Минбаъд “Таҷдид”.
2. Ҷалолуддин Румӣ. “Фихӣ мо Фихӣ” Техрон, 1398, с.200.
3. Муҳаммад Иқбол. Куллийети ашъори форсӣ. Техрон, 1343. С.330. Минбаъд: Куллийет.
4. Ҳамон ҷо, с. 330.
5. Ҳамон ҷо, с. 330.
6. Ҳамон ҷо, с. 331.
7. Ҳамон ҷо, с. 290.
- 8-10. Муҳаммад Иқбол “Пайғоми Шарқ”, Душанбе, 1987. С.273.
- 11-12. Муҳаммад Иқбол. Куллийет, с.337.
13. Муҳаммад Иқбол. Таҷдид, 20.
14. Муҳаммад Иқбол, Таҷдид, 50.
15. Муҳаммад Иқбол. Таҷдид, 58.
16. Муҳаммад Иқбол. Таҷдид, 59.
17. Муҳаммад Иқбол. Таҷдид, 59.
18. Муҳаммад Иқбол. Куллийет, 170.

19. Мухаммад Икбол. Пайғоми Шарк, Д., 1987, с.117.
20. Мухаммад Икбол. Куллиёт. с.310.
- 21-21-23. Мухаммад Икбол. Тачдид, с.100-101.
24. Сайид Абдул Вахид. Икбал. Творчество и мировоззрение. Д., 1978, с.22.
25. Мухаммад Икбол. Куллиёт. с.29.
- 26-27-28 Мухаммад Икбол. Тачдид, с.99.
- 29-30 Мухаммад Икбол. Куллиёт, с.30-32.
31. Ҳамон чо. с. 40.
32. Ҳамон чо. с.90.
- 33-34. Ҳамон чо. с. 146-147.
36. Мухаммад Икбол. Пайғоми Шарк, с.119.
37. Мухаммад Икбол. Куллиёт с.141.
38. Пулатова Ш. "Поэма о рабстве" Икбала и его взгляды на искусство". Творчество Мухаммада Икбала. М., 1982, с. 34.
39. Мухаммад Икбол. Куллиёт, с.40.
40. Осори урдуи Мухаммад Икбол., Кобул, 1335, с.35.
- 41-42. Ҳамон чо, с. 35.
43. Саид Абдул Вахид. Икбал: Творчество и мировоззрение. Д., 1978, с.160.

ИҚБОЛ ВА ҒАРБ

Шоир ва мутафаккири Шарқ аллома Муҳаммад Иқбол дар таърихи башарият аз нобиғаҳои камназир махсуб мешавад, ки дар рушту нумӯи фарҳанги ҷаҳонӣ, меъроҷи маънавияти инсон ва ҳудодоҳии он саҳми бузург гузоштаву осори илмиву адабии ишон номашонро абадзинда сохтааст. Ақоиду афкори мухталиф ва эътиқоди Иқбол дар давраҳои гуногун диққати аҳли ғазлу адабро ба худ ҷалб намудааст. Дар як шахси ҳамчун Иқбол таҷассум ёфтани ҷанбаҳои гуногуни ғаласаҳои Шарқу Ғарб, сиёсат, ҷомеашиноса, ирфон ва адаб мӯҷиби он гардид, ки то кунун роҷеъ ба паҳлӯҳои гуногуни ғаъолияти доманадори ӯ на фақат дар Ҳинду Покистон, инчунин берун теъдоди зиёди мақолаву асарҳои захири тадқиқоти ба вучуд оянд. Дар бораи Иқбол ба забони урду он қадар китобҳои тадқиқиву илмӣ нигошта шудаанд, ки баъди классики адабиёти урду ва форсизабони Ҳинду Покистон Мирзо Асадуллоҳон Ғолиб ин қадар қори таҳқиқи барои қасе сурат напасируфтааст.¹ Вале ханӯз аз баҳри пурталотуми осори Иқбол на ҳама дуру марҷоне, ки зеби арзандатарин тоҷи ақлу хирад ва ҳештаншиносии инсон метавонад буд, берун оварда шудаанд.

Вакте ки қас ба олами ғаъолият ва эҷодиёти ин марди начиб ғӯта мезанад, рӯ ба рӯиш симои Иқбол - файласуф, Иқбол - сиёсатмадор, Иқбол - шоир таҷассум мегардад ва ҷунин ба назар мерасад, ки Иқбол шоир аз маҳдудиятҳои Иқбол-сиёсартмадор зинаҳо боло рафтааст. Ҷошнии ғалсафаву ирфон, маънавиёти оля, хираду маърифат ба шеъри

Иқбол лаззату шамими хосе ато кардаанд, ки дар шеъри дигаре аз ҳамзамонони вай ба назар намерасад.

Иқбол шоири ақлу эҳсос аст, қабри лабрес аз ишқ дорад, ки ҳам бо ранчи рӯҳ ошно хасту ҳам бо дарди ҷисм, ҳам Худоро мешиносату ҳам инсонро ва дар пайгирии Саъдии бузургвор хизмат қардан ба халқро хизмат қардан ба Худо меҳисобад. Худшиносиро аввалин зинаи худошиносия маънидод мекунад:

Агар хоҳя Худоро фош бинӣ,

Худио фоштар дидан биёмӯз.²

Ӯ донишманду файласуфест басиру равшанфикр, марди дирӯзу имрӯз ва аз ҳама муҳимтар ояндабини озода, ки нигоҳаш умедбахш ва нурафзост.

Иқбол боре хоксорона иброз дошта буд, ки “ман худро ҳаргиз шоир нашумордаам..., ҳеч дилбастагӣ ба ҳунари шеър надоштаам. Ба ҳар ҳол, баъзе мақсудҳои вижае дорам, ки барои изҳору баёни онҳо аз рӯи аҳволу суннан, тариқи шеър ихтиёр кардаам. Оре, агар иддае аз “мақсудҳои вижа” - фикру андешаҳо ва мазмунҳое, ки шоир ба қолаби назм ғунҷониш додааст, дар шакли мансур ифода кунем чи соддаву муқаррарӣ менамоянд ва ба зохир ҳоси анвои назм набуда, дар иртибот бо минбару воиз мебошанд. Санъати барҷастаи Иқбол аст, ки ӯ бо маҳорати ҳосае чунин фикру мазмунҳои ба зохир содда ва аз шеърият дурро дар ҳоли ба ҳам омехтани ақлу эҳсос бо баёни шоирона ва мантиқӣ таҳрирӣ кардааст.

Нуктаи асосии эҷодиёт ва ҷаҳонбинии Иқбол - таълимот дар бораи Инсон, ҳақиқати ҳастии вай ва зарурати ҳамаҷониба мустаҳкамӣ гиромӣ доштани мақоми ӯст. Аз ин ҷо нақши аввалии шеъри ӯ инъикоси воқеият ва сипас масоили ахлокиву маънавии ҷомеаи он айём аст. Иқбол дар асарқояш ба нобасомониҳои ҷаҳони онрӯза таваҷҷӯҳи зиёд зохир намуда, барои ҳалли масоили доғи он роҳу равиши муносиб меҷуст:

Нағма кучову ман кучо? Сози сухан баҳонаест,

Сӯ қатор мекашам ноқои беҳимомро.³

Аз ин лихоз яке аз мавзӯҳои муҳиме, ки шоир дар эҷодиёти хеш ба он рӯ овардаву дар хусуси ин изҳори ақида кардааст, масъалаи Шарқу Ғарб мебошад.

То фикрҳои роҷеъ ба ин масъала баён кардани Иқболро дуруст дарк карда бошем ва дуруст талқин намоем, зарур аст, ки се нуктаро бояд мадди назар дорем:

1. Ахволи сиёсӣ ва иқтисодии Ҳиндустон дар аҳли Иқбол. Бо шиқдат гирифтани ҷабру истисмори истеъморгарони инглис ва беш аз пеш ошкорову беҳаёна гардидани сиёсати онҳо дар Ҳинд худшиносии миллий бедор шуд, ҷунбишҳои миллий-озодихона авҷ гирифт ва дар ғайолияти равшанфикрон ҷун намуи эътироз, худзохирнамоӣ ҳисси миллатпарастӣ боло рафт.

2. Дар илму адабиёти Аврупо дар бораи Шарқу Ғарб фикру ақидаҳои нодуруст ба вучуд омад, ки асли масъаларо таҳрифкорона ифода менамуд. Масалан, Франсуа Барне /асри XXII/ дар таснифоти худ қабл аз ҳама дар китоби машхураш “Таърихи таҳаввулотҳои сиёсӣ ва даврони охир дар салтанати муғулҳои бузург” бо назари шадиди танқиди муҳокима ронда, Ҳиндустонро ҷун мамлакати бесарусомониҳо ва рӯ ба таназзул оварда қаламдод карда буд. Инчунин муаллифони асри XVIII ва аввали асри XIX - и инглис монанди А.Доу, Д.Грант, бародарон Паттонҳо дар асрҳои охири дикқати асосиро маҳз ба таъкиди тасдиқи ақидае, ки дар мамолики Шарқу Ғарб истибод ҳукмрон асту усули моликияти шахсӣ вучуд надорад, равона кардаанд. Намоёндагони бузургии иқтисодиёти сиёсӣ Ҳиндустон Адам Смит, Чарлс Милл, Чон Стюарт Милл, Ричард Чонсон низ бар ҷунин ақида буданд. Дар натиҷа тасаввуроте ба вучуд омад, ки гӯё ҳолати қарахатавию рукутзадагӣ маҳз ҳоси Шарқу Ғарб мураввич ва муаррифи пешрафту тарақиёт мебошад. Аён аст, ки ҷунин фикрҳо дар шарҳи хусусиятҳои таърихӣ инкишофи Шарқу Ғарб ва мақоми вай дар таърихи умумибашарӣ дар партави ниятҳои мустаъмарӣ ба вучуд омадаанд.

Иқбол шояд ба ҷунин муаллифони ва пайравони онҳо муроҷиат карда гуфтааст:

Эй, ки ту поси ғалаткардаи худ медорӣ,

Он чӣ пеши ту сукун аст, хиром аст ин ҷо! ⁵

3. Бе таваккуф ба тафсили мазмун, мохият ва анвои шарқпарастӣ хотирнишон бояд кард, ки дар шароити истеъмору истибдоди хориҷӣ намоёндогони миллатпарастии миллати мазлум боэҳтирому гиромидошти зиёд нисбат ба арзишҳои фарҳангии тобуржуазии ҳеш гӯё қусури хисороте, ки сохти мустаъмаротӣ ва фарҳангии Шарқ расонида буд, мебароварданд, дар он рамзи истиклолияти гузаштаи худро медиданд. Дар ин сурат унсурҳои шарқпарастӣ, ки ба усули идеологии миллатпарастии миллати мазлум, дохил гардида, хусусияти мусбии зиддимустамликавӣ ва зиддиимпериалистӣ паҳло мекарданд. Аз ин рӯ, ба ҷунбишҳои идеологиву фарҳангии дарони мубориза барои истиклолияти сиёсӣ, ки аксар вобаста ба тамоюли шарқпарастӣ ё ғарбзадагии он қатъиян тараққиҳоҳона ё иртиқоӣ гуфта баҳо медиҳанд, дуруст нест. Ҳатто он ҷунбишҳои фарҳангӣ, ки бештар ранги шарқпарастӣ доштанд дар сурати ба принципҳои миллатпарастии миллати мазлум асос ёфтанишон дар давраи муайяни таърихӣ ҳам демократӣ, ҳам тараққиҳоҳона ва ҳам инсонпарварона буданд.

Дар партави ин нукот мавқеи Иқболро роҷеъ ба масъалаи шарқу Ғарб асосан одилона ва бегараз метавон арзёбӣ кард. Сониян, бояд дар назар дошт, ки Иқбол дар асоси сарчашмаҳои илмӣ, робитаи бевосита бо аҳли илму фаҳанг ва баъзе сиёсатмадорони аврупоӣ, инчунин мушоҳидоти шахсии худ айёми зиндагии сесолааш дар Аврупо қўшидааст роҷеъ ба паҳлӯҳои гуногуни ин мавзӯ изҳори ақида намояд.

Аз осори Иқбол хувайдост, ки барои шоир мафҳуми Ғарб ё Фаранг якрангу маҳдуд нест. Вай тобишҳои гуногун дорад ва эҳсосоти шоир низ нисбат ба онҳо гуногун аст. Муносибати Иқбол ба Ғарб ва ғарбиёни мустаъмар дигар асту ба фарҳангии пешқадам, аҳли илму адаб ва хираду хирфати он, ки дар инкишофи тамаддуни умумиинсонӣ саҳми бузург дорад, дигар аст.

Иқбол ҷун зодаи кишваре, ки дусад сол мустамликаи Инглистон буд, қабл аз ҳама ба ҳаммеҳанонаш сиёсати авомфиребонаву

торочгаронаи истеъморгарони Ғарб ва фош кардани макру фиреби онхоро вазифаи вичдони хеш меҳисобад. Ў тиннами истеъморгарони Ғарбро беникоб сохта, бадбахтиҳои ба сари халки ҷаҳон овардаи онхоро чунин ба қалам додааст:

Одамият зор гардид аз Фаранг,
Зиндагӣ хангома барчид аз Фаранг...
Гурге андар пустини баррае,
Хар замон андар камини баррае.
Мушқилоти ҳазрати инсон аз ўст,
Одамиятро ғами пинҳон аз ўст.
Дар нигоҳаш одамай обу гил аст,
Корвони зиндагӣ беманзил аст.⁶

Шоир дар мисоли таърихӣ ғуломии халқи хеш дарк намудааст, ки ҳарчанд истеъморгарон аз демократия, вазифаи пуршарафи ба халқҳои дигар маърифат омӯхтану ба пешрафти онҳо мусоидат карданашон суҳанҳои воло ба забон меоранд, дар асл баҳри манфиати ғаразҳои хеш ба ҳар усул онхоро сӯи торикиву ҷаҳолат, нифоку ҳамдигарбадбинӣ мекашанд:

Ҳиндӣён бо якдигар овехтанд,
Фитнаҳои қўҳна боз ангехтанд,
То фарангикавме аз Мағрибзамин
Солис омад дар низои қуфру дин.⁷

Донӣ аз Афрангу аз кори Фаранг?
То кучо дар банди зуннори Фаранг?
Заҳм аз ў, наштад аз ў, сўзан аз ў,
Мову ҷўи хуну умеди руфў.⁸

Иқбол ҳаммеҳанонашро ҳушдор медиҳад, ки ба ҷарбзабонӣ ва авомфиребии хоҷагони фарангӣ фирефта нашаванд ва ҳақиқати аҳволи ҳешро дуруст дарк намоянд:

Эй зи кори асри хозир беҳабар,

Чарбдастиҳои Юрупро нигар.

Қоли аз абрешими ту сохтанд,

Боз ўро пеши ту андохтанд.

Чашми ту аз зоҳираш афсун хурад,

Рангу оби ў туро аз чон барад.

Вои он дарё, ки мавчаш кам тапид,

Ғавҳари худро зи ғаввосон харид.⁹

Барои онҳое, ки маҳз бо мақсади талаву тороч кардани сарватҳои Ҳиндустон вориди ин кишвар гардиданд, дар нодонию ҷаҳолат ва ҳолати ғуломӣ нигоҳ доштани халқи он матлуб аст. Пас чи гуна метавонанд ғамгусори ин халқ бошанд?

Туро, нодон, умеди ғамгусориҳо зи Афранг аст,

Дили шохин насӯзад баҳри он мурғе ки дар ҷанг аст.¹⁰

Шоир халқҳои мазлуми Шарқ - меъмори қасри тамаддуни инсониро даъват менамояд, ки саҳми дар таърихи башар доштаи ҳешро фаромӯш накунад ва ба муҳофизати шарафи ҳеш баҳри ҳалоси аз асорати фарангииён бархезанд:

Фарёд зи Афрангу диловезии Афранг,

Фарёд зи Шириниву Парвезии Афранг.

Олам ҳама вайронаи Чингизии Афранг,

Меъмори Ҳарам! Боз ба таъмири ҷаҳон хез!

Аз ҳоби гарон, ҳоби гарон, ҳоби гарон хез!

Аз ҳоби гарон хез!¹¹

Солҳои иқомат дар Аврупо назари Иқболро дар ин мавзӯ таъйир надод. Лафзи “Фаранг” дар сиёсат барояш ҳамон ифодакунандаи мафҳуми манфи боқӣ монд. Чунки муҳити ба зоҳир орому таскинбахш зиддиятҳои иҷтимоии Ғарб, мақсадҳои истеъморгаронаи доираҳои ҳукмрони Аврупо аз назари шоир пинҳон дошта натавонист. Он аёме буд дар арафаи ҷанги аввали ҷаҳон, ки тайёри ба ҷанг ва шиддати ҳавову ҳаваси таъассуби милли сар то сари Аврупо фаро гирифта буд.

Муносибати Икбол ба Ғарби он айём хусусан дар ғазали урдуи шоир, ки тахти унвони “Марти соли 1907” нашр гардидааст, равшан хувайдост. Ў ба “пирони Аврупо”, ки “сармаст аз майи Афранг” оламо сӯи фоҷиаи хунин мекашанд, рӯ оварда мегӯяд:

Эй мардуми диёри мағриб, оламе, ки Худо офаридааст,
дуқкон нест!

Заре, ки шумо холис мепиндоштед, акнун камиёр гардидааст!

Таҳзиби шумо бо ханчари хеш худро хоҳад кушт,

Лонаи дар шохи нозук бунёд гардида бебақост! ¹²

/Тарҷумаи тахтулафзӣ аз урду/

Баробари ин шоир дар Аврупо аз ҷумлаи олимони ва адибони номӣ дӯстхо пайдо кард, аз онҳо бисёр чизхоро омӯхт:

Хирад афзуд маро дарси ҳақимони Фаранг,

Сина афрӯхт маро сӯҳбати сохибназарон. ¹³

Дар навбати худ бо баромадҳои хеш дар донишқадаву мафҳилҳои илмӣ роҷеъ ба таъриху фалсафа ва фарҳанги Шарқ дониши ҳақимони Фарангро низ афзуд. Вале бо эҳсоси он ба Ватан баргашт, ки Ғарб дигар қудрати роҳбарияти маънавии оламо надорад ва фикри ӯ ҷониби ислом ва имкониятҳои наҷотбахши он мутаваҷҷеҳ гашт:

Ман дар ин хоки куҳан гавҳари ҷон мебинам,

Чашми ҳар зарра ҷу анҷум нигарон мебинам. ¹⁴

Икбол қоидаи бозёфтҳои бузурги илму ҳунари Фаранг аст. Вале ӯ дар онҳо маҳз ғалабаи ақли сардро мебинад, ки аз ҳарорати ишқ орист, ба ибораи дигар, ӯ ба масъала аз назари маънавияти Шарқ наздик мешавад:

Аз ман, эй боди сабо, гӯй ба донои Фаранг,

Ақл то бол кушудааст, гирифтортар аст.

Барқро ин ба чигар мезанад, он ром кунад,

Ишқ аз ақли фусунпеша чигардортар аст. ¹⁵

Икболро ақле ҳуш ояд, ки бо нури африштаву сӯзи дили Одам орофта аст:

Эй хуш он акл, ки пахнои ду олам бар ўст,

Нури африштаву сўзи дили одам бо ўст.¹⁶

Иқбол аз як тараф, мардуми мазлуми Шарқро, хусусан ҷавонони онро, аз ғарбзадагӣ ва фирефта шудан ба ҷилои зохирии Фаранг барҳазар дошта, аз тарафи дигар насли ҷавонони Шарқро ба фарогирии улуму фунуни замонавӣ тарғиб мекард. Ў андешаманди огоҳе буд, ки мардумро ба эҷоду озодиву амал даъват мекард ва мегуфт, ки “танҳо кофтуков дар кабристони таърих барои шаркиён кофия нест ва эй вой бар он миллате, ки нигоҳ ба гузашта ва тӯҳя аз ояндафаринӣ рӯзгор ба сар барад”:

Рӯзгори ӯ тӯҳя аз воридот,

Аз қубури кӯҳна меҷӯяд ҳаёт.¹⁷

Иқтидори Фаранг маҳз дар илму дониши вай аст, эътироф дорад шоир. Бинобар ин шаркиёнро аз илму фанни вай сабақ бардоштан бояд, на таклиди кӯркӯрона ба русуму одоти он:

Қуввати Афранг аз илму фан аст,

Аз ҳамин оташ ҷароғаш равшан аст.

Ҳикмат аз катъу буриди чома нест

Монеъи илму ҳунар аммома нест,

Илму фанро, эй ҷавони шӯхшанг,

Мағз мебояд, на малбуси Фаранг.¹⁸

Иқбол дар фаъолияти илмиву адабии ҳеш низ ба ин ақида амал кардааст. Ў бо вучуди ҳамеша шарқи монданаҳ аз фалсафаву сиёсатшиносия, ҳуқуқшиносия, таърихи тамаддун ва адабиёти Ғарб омӯхт ва баҳраҳои зиёд бардошт, бидуни ин ки рӯҳияи Машриқро аз даст бидиҳад, солимтарин ва ҷолибтарин сифоти Мағрибро касб кардаву ин амр бар маҳбубияти шеърӯ фикраш дар Машрику Мағриб афзудааст.¹⁹

Ҳислати ҳоси Иқбол аст, ки ӯ ҳамеша дар омӯзишу ҷустуҷӯ буд, далелхоро аз кӯраи ақли ҳеш меғузaronид ва сипас аз нигоҳи худ ҳулоса мекард. “Ман ҳеҷ гоҳ ба ҷаҳон бо ҷашми ғайр нанитаристаам, - мегуфт ӯ, - ҳамеша онро бо нигоҳи худ дидаам”.²⁰ Дӯст ва устои Иқбол

мушташриқи англис Томас Арнольд дар эътирофи ин хислати шоир навишта буд: “Муҳаммад Иқбол бо вучуди аз таълимот ва назарияти уламои гузашта ба таври васеъ вокиф буданаиш, фикри онҳоро такрор намескард, аз ин рӯ мутафаккири нодир аст”.²¹

Дар чунин равия Иқбол ҳама бурду бохти олами маънавия ва фарҳанги Ғарбу Шарқро аз нигоҳи ҳеш таҳлил намуда, ба ҳулоасе омадааст, ки унсурҳои бехтарини ин ду қисмати тамаддуни ҷаҳонӣ бояд ба ҳам пайваста яқдигарро ғайи гардонанд ва ба пешрафти бония-башар хизмат расонанд:

Ғарбиёро зиракӣ сози ҳаёт,

Шарқиёро ишқ рози коинот.

Зиракӣ аз ишқ гардад ҳақиқинос,

Кори ишқ аз зиракӣ маҳкамасос.

Ишқ чун бо зиракӣ ҳамбар шавад,

Нақшбанди олами дигар шавад.

Хезу нақши олами дигар бинех,

Ишқро бо зиракӣ омеҳ дех.²²

Аллома дар натиҷаи маърифати амиқи ҳеш нуктаи муҳимтарини ҳаёти инсонро дарёфт, яъне ӯ дарк намуд, ки шахс фақат дар ҳолати озоӣ ба таври ҳақиқӣ зиндагӣ кунад ва рушду камол ёбад. Бинобар ин ӯ дар давоми зиндагии ҳеш бар зидди истисморӣ истибдод мубориза бурд ва ба мавзӯи Ғарб низ бештар аз ҳама назар наздик шуд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Муҳаммад Мунаввар. Мизони Иқбол. Лоҳур, 1992, С.20.
2. Муҳаммад Иқбол. Куллияти форсӣ, Исмоилов, 1997, с.456.
3. Дар ҳама ҷо, с.220.
4. Вафа А.Х., “Восток-Запад”: Культурное наследие и взаимодействие культур /некоторые аспекты проблем/, в кн.. Культурное наследие народов востока и современная идеологическая борьба, М.,1987, с.94.
5. Муҳаммад Иқбол. Куллияти форсӣ, Исмоилов, 1997, с.167.

6. Дар ҳамон ҷо, с.339.
7. Дар ҳамон ҷо, с.395
8. Дар ҳамон ҷо, с.401.
9. Дар ҳамон ҷо, с.402.
10. Дар ҳамон ҷо, с.242.
11. Дар ҳамон ҷо, с.229.
12. Мухаммад Иқбол. Бонги дара, Лоҳур, 1969, с. 150 /ба забони урду/.
13. Мухаммад Иқбол. Кулшиёти форся, Исмоиобод, 1997, с.175.
14. Дар ҳамон ҷо, с.191.
15. Дар ҳамон ҷо, с.189.
16. Дар ҳамон ҷо, с.190.
17. Дар ҳамон ҷо, с.360.
18. Дар ҳамон ҷо, с.363.
19. Мухаммад Мунаввар. Ғазали аллома Иқбол /аз урду ба форся таҷуман Шаҳин Комрон Муқаддами Сафиёри/, Лоҳур, 1987, с. 13.
20. Vahid S.A. Iqbal, His Art and thought, Karachi, 1969, p. 8.
21. Arnold Thomas. Islamic Faith, Erust Benn Ltd. London, p/ 77.
22. Мухаммад Иқбол. Кулшиёти форся, Исмоиобод, 1997, с.303.

ИҚБОЛ ВА МАСЪАЛАИ МИЛЛИ

Хиндиву чини сафоли чоми мост,
Румиву шомӣ гили андоми мост.

Қалби мо аз Ҳинду Руму Шом нест,
Марзу буми мо ба чуз ислом нест.

Асри Иқбол /1877-1938/ асри бедорӣ ва низоъҳои милли буд... Ду ҷанги ҷаҳонӣ ҳам дар заминаи пуштибонӣ аз миллату ватан сар заданд... Марти Хайдеггер(1889-1976) файласуфи овозадори асри XX доир ба ҷанги дуҷуми ҷаҳон мегӯяд, ки :

“Дар ҳақиқат ин ҷанги метафизикӣ буд. Чаро ки инсон барои соҳиб шудан ба мақоми ҳудудӣ барои шахси худ мечангид.”

Дар асри мо дину мазҳаб ҷилову дурахши пешинаи ҳудуд аз даст дод. Акнун миллату ватан мақоми сарвариро ба худ касб кардаанд.

Навиштаҳои аввалини Иқбол ҳамагӣ ба мавзӯи ватан ва миллат бахшида шуда буд. Ба ин тартиб “Нолаи ҷетим” (1899), “Ҳитоби ҷетим ба Ҳилоли ид”, “Таронаи ватанӣ”, “Шӯълаи нав”, “Фарёди уммат”, “Кӯхистони Ҳимолой”. Ҳамаи ин манзумаҳо саршор аз мадҳу ситоиши миллату ваган буданд...

Ҳамзамон бо ин падидаи миллапарастӣ, Иқбол дар бомлоди фаъолиятҳои илимии худ ба тасаввуфи исломӣ тавачҷӯӣ ҳосе дошт. Махсусан назарияи “Инсонӣ комил” дар тасаввуф баҳонае шуд, ки рӯҳонияти шарқии Иқболро бо илми муосири ғарбӣ пайванд диҳад. Самараи аввалини ин пайванд рисолаи доктории ӯ буд бо номи “Сайри такомули идеяи ҳудошиносӣ дар кишвари Эрон”, ки соли 1908 ба таъбирасид Муҳаққиқони муосир бар ин ақидаанд, ки Иқбол зери таъсири фалсафаи Фридрих Нитше(1844-1900) ва махсусан китоби “Чунин гуфт

Зардушт” ба фарҳанги Эрони бостон тавачҷӯх зохир намудааст. Худи Иқбол ин ақидаро бо қатъият рад мекунад. Ба ин далел, ки идеяи абармарди, (супермени)-и Нитше дар тасаввуфи исломӣ асрҳои аср бо номи “Инсони комил” мавриди баҳсу андеша қарор дошт. Яъне барои Шарқ ин маъсалаи нав набуд ва худи Нитше ҳам ба навиштаи файласуфи муосири Эрон оқои Манучехри Ҷамоли на танҳо ақидаи абармардро, балки идеяи “бозгашти абади”-ро низ аз “Яштҳо”-и Авасто гирифтааст. Дар ҳар сурат ин баҳс ба анҷом нарасида ва ҳоло ҳам мавриди арзёбии муҳаққиқон қарор дорад. Барои як бор гуфтан зарурат аст, ки бо эътирофи худи Иқбол дар осори насри ва назмиаш аз навиштаҳои Нитше илҳом мегирифтааст. Дар ҷое ӯро ба истилоҳи ринд ёдоварӣ намуда, меғӯяд, ки :

Дӯш рафтам ба тамошои хароботи Фаранг,

Шӯхгуфтории ринде дилам аз даст рабурд...

Муҳаққиқони сайри андешаи миллатгарой бар ин ақидаанд, ки дар пайдоиш ва ривочу равнақи ин ҷараён нақши калисо, фалсафи Огюст Конт (1798-1857), Фридрих Нитше ва Инкилоби Франция хеле бузург будааст. Худи Нитше дар Академияи Илмҳои кишвари худ гузориши муфасссале дода буд бо номи “Миллати Олмон”...

Иқбол истилоҳи миллати Олмонро ба миллати Ислом табдил намуда, асосҳои назарияи миллатпарастии худро дар партави тавҳиди исломӣ устувор намуд.

Иқбол дар маснавии “Асрори худӣ” (1915) идеяи саҳтқӯширо дар партави фалсафаи абармарди Нитше асоснок кард. Вале худшиносии Иқбол ба идеяи динӣ ва махсусан исломӣ тақия мекард. Ҷаро ки Иқбол ориф буд ва Нитше мулҳид. Аксари муҳаққиқон ба он моиланд, ки Иқбол идеяи “Инсони комил”-ро аз тасаввуфи исломӣ гирифта, аз ақидаи абармарди Нитше шоху барге бар он афзудааст. Намунаҳои инсони комили тасаввуфи суннатӣ пайғамбарон, авлиё ва дигар бузургони аҳли имон мебошанд. Вале абармарди Нитше инсонест бебок, бедин ва густох, ки ба ҷуз ҳештани ҳеш ҳеҷ марҷаёро (афторитетро)

этироф надорад. Инсони худогоҳ ва сахткӯши Мухаммад Иқбол қоидаҳои дин ва шариатро ҷиддан риоя мекунад.

Соли 1918 маснавии “Рамузи беҳудӣ” ба нашр расид. Иқбол дар ин маснави мақоми ҷомеъаро дар сарнавишти фард мавриди таҳлил ва арзёби қарор додааст. Ба назари ӯ инсони фард барои он ки ба ҷодаи ифрот наравад, бояд дар ҷомеъаи худ ҳештанро дар хизмати ҳамнавьон, яъне муосирон қарор диҳад. Ин амалро ийсор ва аз худгузаштаги меномад. Ба назар ҷунин мерасад, ки ин маснави зери таъсири ғояҳои инқилоби октябри соли 1917 таълиф шудааст. Аз мўҳтавои улумии ин китоб метавон як назарияи том ва комили сотсиализми исломӣ ҳосил намуд. Барои намуна баъзе мавзӯҳои онро номбар мекунем: Дар маънии рабти фард ва миллат; Миллат аз омезиши афрот пайдо мешавад; Рукунҳои асосии миллати ислом; Мақсади рисолати Мухаммад ташкилу таъсиси озодӣ, баробарӣ ва бародарии ҳамаи инсонҳо аст; Ватан асоси миллат нест; Миллати Мухаммад ниҳояти замонӣ надорад; Асоси миллатро дин ташкил медиҳад; Дини миллати Мухаммад бар Қуръон асос меёбад; Маркази мушаххаси миллати исломӣ Каъба аст; Густариши ҳаёти милли аз истифодаи бурдани қувваҳои табиат аст; Камоли миллат аз худшиносии ӯст; Модарон дар миллати исломӣ мақоми арҷманде доранд... ва ғайра.

Агар ин мавзӯҳоро бо тавсил мавриди муқоиса қарор диҳем, ба натиҷае хоҳем расид, ки Мухаммад Иқбол меҳоста барои ҷомеъаи худ сохти иҷтимоии солим ва содеҳе тарҳрезӣ намояд. Дар ин ҷода аз боби назарияи зери таъсири фалсафаи Маркс буда, аз ҷиҳати амалия ба сохти сотсиалистии Русияи пролетарӣ тавачҷӯх доштааст. Мурочиҳатҳои бардавомӣ ӯ ба Маркс, Ленин, сотсиализм, синфи коргар ва ғайра дар осори урду ва форсии ӯ гувоҳи ин маънӣ мебошанд.

Иқбол миллатро дар маънои динии он қабул дорад. Борҳо ва борҳо таъкид мекунад, ки:

Муслим асти дил ба иклиме набанд,

Гум машав андар ҷаҳони ҷуну чанд.

Менагунчад муслим андар марзу бум,

Дар дили ӯ ёва гардад Шому Рум.

Иқбол назарияи миллати худро дар асоси оятҳои китоби Худо ва ҳадисҳои Пайғамбар устувор намудааст. Аз ҷумла сураи “Ал-ҳачарот”, ояи 12 ва ҳадиси пайғамбар, ки мегӯяд: “Қасе ки моро ба асабият хонад аз мо нест”. Истилоҳи “асабиятро” донишмандони исломӣ ба маънии миллатгарой тарҷима кардаанд.

Муҳаққиқони муъосир доир ба масъалаи милли назариёти гуногуне доранд. Ва баҳс идома дорад. Вале натиҷагирӣ мо аз ин мавзӯ ба ин қарор аст:

Аллома барои ислоҳи ҷомеаи худ аз назарияи миллати муҳаммадӣ дифоъ мекард.

Вале шахсан ӯ пуштибони назарияи миллие буд, ки дар асоси фарҳанги мусбӣ ташаккул ёфта бошад. Ва ҳуди ӯ аз зодгоҳи аҷдодаиаш Қашмир ва бараҳманзода будани худ ифтихор мекард:

Танам гуле зи хиёбони ҷаннати Қашмир,

Дил аз ҳарими Ҳичозу наво зи Шероз аст.

Ва ё:

Сарат гарам, эй сокии моҳсимо,

Биёр аз ниёғони мо ёдгоре.

Дар китъаи шеър бо номи Қашмир мегӯяд:

Рахт бо Кошмар кушо, кӯҳу талу даман нигар,

Сабза ҷаҳон - ҷаҳон бубин, лола ҷаман-ҷаман нигар...

Духтараке, бараҳмане, лоларухе, суманбаре,

Қашм ба рӯи ӯ кушо, боз ба ҳештан нигар.

Мисли он аст, ки Иқбол дар ин пора шеър байни худ ва бараҳмандухтаре фарке намебинад. Яъне мегӯяд, ба худ бингар, туви ин духтарак аз ҳам фарке надоред! Қашмир ҳамон Қашмир аст. Аҳли он ҳамон бараҳманхоянд, ки буданд. Дурусттар таваҷҷӯҳ кун, ҳатто ҳуди ту ҳам (эй Иқбол) то ханӯз дигар нашудай. Ҳоло ҳам ҳамон бараҳманзодаи, ҳамдиёри ин духтари бараҳмани Қашмири.

Иқбол дар чои дигар аз забони шоир Ғании Кашмири бо фарзандони бузурги Кашмир ифтихор мекунад ва меғӯяд, ки зодгоҳи равшанфикрони имрӯзаи Ҳинд ҳамин Кашмири мо мебошад:

Ҳиндро ин завқи озодаи кӣ дод?

Сайдро савдои сайёдаи кӣ дод?

Он бараҳманзодагони зиндадил,

Лолаи аҳмар зи рӯйешон хичил!

Тезбину пухтакору саҳтқӯш,

Аз нигоҳи шон Фаранг андар хуруш!

Аслашон аз хоки домангири мост!

Матлаи ин аҳтарон Кашмири мост!

Ин маъни дар навиштаҳои Иқбол хеле фаровонанд, вале муҳаққиқон бештар саргарми таҳлили он ақидаҳоеанд, ки ба дарди замон меҳӯрад. Вале бузургон баръакс, ҳамеша аз паи дармони ҷонанд. Масъалаи милли дар ҷаҳони мо сарнавишти ғоҷеаборе дорад. То ҳанӯз аҳли таҳқиқ ва сиёсат ба ин масъала бо ҷашми шакку шубҳа менигаранд.

Шояд сабаби ин бадғумони ҳодисоте буданд, ки дар ҳаёти сиёсии мо таъсири манфӣ гузоштанд. Аз қабилӣ ду ҷанги ҷаҳон, пайдоиши ҷараёнҳои сиёсии ифротӣ ба монанди саҳюнизм, фашизм, нацизм ва ғайра. Миллатпарастӣ бо худии худ айбе надорад. Агар дар ҷодаи савоб ва воқеъбинӣ равон карда шуда бошад. Вале дар ибтидои асри XX аксари ҷараёнҳои миллатпарастиро идеологҳои тоталитарӣ қасдан таъриф намуданд. Қўшиш карданд, ки дар симои онҳо ғакат ва ғакат падида ва ҳодисаҳои манфӣ ва ифротиро бубинанд. Ва ҷунин ҳам карданд. Вале ҳама кор аз ин иборат нест.

Ақидаи миллатпарастии мусбӣ падидаи асри мост. Ба ҳудушиносии ва ҳудогоҳии мардуми ҷаҳон таъя дорад. Дар сурате ки умри идеологияҳои тоталитарӣ ба охир расида, аз заминаи воқеъӣ ва илмӣ маҳруманд, танҳо ба ҳукми анъана ба мавҷудияти худ идома медиҳанду бас. Шояд дар асри XXI бо пешрафти илму фарҳанг миллатҳо битавонанд симои ростини ҳудро ба ҷаҳонӣён нишон диҳанд. Муҳаммад Иқбол дар ин ҷода ҳам мақоми ҳудро хоҳад дошт. Иқбол ҳамеша бо мост

ва муосири хамаи наслҳои фарҳанги ояндаи миллати форсу тоҷик боқӣ
мемонад:

Маргро бар ҳазрати Иқбол ҳаргиз роҳ нест,
То забони форсӣ зиндаст, ӯ ҳам зинда аст!

Маҳмодёр Шариф

НАВОФАРИНИВУ ТОЗАКОРӢ ДАР АШӢОРИ ИҚБОЛ

Пайдоиши ситораи пурчилои Иқбол дар осмони назми форсӣ эҳлои нури тозаи худовандӣ ба сарзамини шеърӣ оламгир буд. Мардуми ин диёр, ки қадри шеърӣ форсиро аз рӯи замин то ба курсии ариш аъло бароварда, бо ҷаҳолати он ба лутфу ҳарими зоти Худоандӣ қаробат ҳосил намуда буданд, бо омадани чунин шоире дар ҷавҳари нағмаи шеърӣ форсӣ танини тозае эҳсос намуданд. Мухаммад Иқбол, ки суҳан аз шахсияти нотақрор ва лафзи гуҳарборӣ ӯ меравад дар шеърӣ форсӣ бо лаҳну шеваи хос мақоми бузургӣ ёфтаст. Бояд гуфт, ки мазмуни шеърӣ ӯ дар заминаи фалсафаи Шарқу Ғарб ва табаххур аз таҷрибаи беш аз ҳазорсолаи шеърӣ форсӣ тоҷик шакл пазируфта, аз навофариву тозақорӣ оӣ нест. Аввало бояд гуфт, ки ҳама гуна навофарӣ назар ба мақоли машҳури русӣ чизест, ки як вақтҳо нек фаромӯш шуда буд. Ба дурустии ин ҳикмати халқӣ ҳам бовар накарда намешавад, чунки кас дар рафти зиндагӣ борҳо ба ин ҳақиқат дучор мегардад. Масалан, шакли шеърӣи ғазал ханӯз аз оғози ҳазорсолаи кунунӣ шакли комил пазируфта,¹ дигар дар тӯли қарнҳо шаклан тағироти кулӣ надид. Аммо аз ҷиҳати мазмун вобаста аз сабку услубҳои маъруф дар ақолиму кишварҳои мухталиф ба баъзе тағирот дучор омад. Ногуфта намонад, ки ин шакли шеърӣ дар эҷодиёти Мухаммад Иқбол андаке ба тағирот мувоҷеҳ шудааст, чунончи дар мактаби ғазал ҳам шакли матлаъро истифода карда, вале мазмун ва оҳанги онро ҳамон тавр ҳулосакунанда ва неқбинона овардааст. Дар баъзе маврид ин оҳанг матин ва қотейона садо медиҳад. Чунончи:

Ақли худбин дигару ақли ҷаҳонбин дигар аст,

Боли булбул дигару бозуи шохин дигар аст.

Дигар аст он ки барад донан афтода зи хок,
 Он ки гирад хуриш аз донан Парвин дигар аст.
 Дигар он аст, ки занад сайри чаман мисли насим,
 Он ки дар шуд ба замири гулу насрин дигар аст.
 Дигар аст он сӯи нӯх парда кушодан назаре,
 Ин сӯи парда гумону занну тахмин дигар аст.
 Эй хуш он ақл, ки пахнои ду олам бо ўст,
 Нури африштаву сӯзи дили одам бо ўст.²

Бояд гуфт, ки теъдоди ин намууди ғазал дар девони форсии Иқбол хеле зиёд ба назар мерасад. Фақат ҳаминро илова намудан зарур аст, ки дар баъзе аз онҳо риояи такрори ҳарфи равии қофияро зарур, аммо риояи ҳарфҳои моқабл ва такрори радифро нарасондидааст. Дар қисме аз ин қабил ғазалҳо байти мақтаъ қофияву радиф риоя нашуда қофияву радифи тоза ва аз байтҳои боло озод оварда шудааст. Чунончи ин ҳолатро дар шеъри “Нишони ту кучост?”³ дучор омадан мумкин аст ва ҳамчунон ки гуфта омад теъдоди ин қабил ғазалҳо кам нест. Дар ин ғазал илова ба шеваи тозае дар адои ҳусни мақтаъ боз кӯшише аз ҷониби муаллиф ба ҳарч рафтааст, ки маъниҳои тоза ва ҳулосаҳои амиқу фалсафиву ирфонӣ бо як тарзи роҳиб дар либоси каллимаву ибораҳои дилнишин гуфта шаванд. Ногуфта намонад, ки бар хилҳои маъноӣ истилоҳии ғазал маъно ё мазмунӣ ғазал ишқӣ нест ва ин тағироти маъно дар шакли ғазал ҷои доништа шудааст.⁴

Масъалаи тавофуқи шаклу мазмун дар адабиёти форсу тоҷик чизи тоза нест. Ҳар адиби забардаст, ки дар арсаи адабиёт номвар шуд, моқабл маънии дилҷӯро каломӣ хубро пӯшонид, то бо ду қувваи баробар ба эҳсоси шунаванда муассир бошад. Ин мувозанат ҳанӯз аз замони қадим риоя мешуд, чунончи баъзе аз афкори адаби-бадеии Юнони Қадим ҳам аз ин гувоҳӣ медиҳад.⁵ Таъкиди ҳатмии чунин мувозинатро дар осори умдаи адабиётшиносии форсу тоҷик ба мисли “Ал-мўъҷам”-и Шамси Қайси Розӣ дучор омадан мумкин аст.⁶ Аммо хонанда хангоми мутолиаи шеъри “Шабнам” ба шакли шеъриёе дучор меояд, ки байти

аввал аз ду мисраи хамкофия иборат буда, баъд аз он се мисраи кӯтоҳи хамкофия оварда мешавад, ки бо байти боло хамкофияанд:

Гуфтанд фуруд ой зи авчи Маху Парвез,
Бар худ зану бо баҳри пурушӯб биёмез,
Бо мавҷ даромез,
Накши дигар ангез,
То банда гуҳар хез.
Ман айши ҳамоғушии дарё нахаридам,
Он бода, ки аз хеш рабояд начашидам,
Аз худ нарамидам
З-офок буридам,
Бар лола чакидам.⁷

Ин шеър дар маҷмӯъ аз нӯх банд иборат аст, ки бо ҳамин нақз аз оғоз то анҷом давом дорад. Ҳамчунон ки аз шакл ва мазмунӣ оҳанги шеър хис мешавад, ин намуди шеър дар назми форсӣ нодир аст ва аз шеърҳои маъмулӣ то андозае фарқ дорад. Хусусан бандҳои илҳокӣ, ки аз се мисраи кӯтоҳ иборат аст ва ба оҳанги шеър танини махсус илова мекунад. Илова бар ин дар ин се мисраъ як навъ таъкиди маъноӣ паи хам такрор ёфта, таъсири шеърро ба маротиб афзудааст. Бояд ба хотир овард, ки ханӯз дар қарнҳои аввали инкишофи шеъри форсӣ кӯшишҳои ба арсаи адабиёт овардани шаклҳои тозаи шеъри ба амал омада буд, ки мубтакири он шоири тазачҷӯ ва навоар Манучехрии Домғонӣ буд. Аммо он чи ки шакли шеърии ғавкузизирро ба хотир биёрад, дар оғози қарни XX-ум аниқтараш дар замони зиндагӣ ва айни камолоти шоирии Мухаммад Иқбол бештар ба назар мерасад. Чунончи ба ин ду байти машҳури устод Садриддин Айний назар меафканем, ки аз ҳамзамонии тоҷикӣ Иқбол буд:

Эй машғали рахшони адолат зи кучой,

Тоҷикии бедод зи гетӣ бизудой,

Моно, ки зиёӣ.⁸

Ноғуфта намонад, ки ин дар шакли шеър мустақод ном дошта, дар лугат маъноӣ “зиёд кардашударо”⁹ дорад ва аз он “зиёд” ҳамон мисраи

кӯтоҳи дар поёни мисраъ бо кофияи такрор илова шудааст. Шоири шаҳир Пайрав Сулаймонӣ низ бар ин шакл боз як мисраи дигар афзуда, тобиши зебоии онро зиёдтар намудааст. Чунончи:

Эй дидаи гирёншудаи бесару сомон,

Пурхун шуда чандон,

аз баҳри азизон.

В-эӣ абрсифат қатразани додани борон,

Чун чавҳари ғалтон,

муштоки каримон.¹⁰

Шеърӣ Мухаммад Иқбол, шакли шеърӣ мустазодро ба хотир оварад ҳам, аз он фарқи ҷиддий дорад, чунонҷӣ дар шеърӣ устод Айни ӯ Пайрав Сулаймонӣ мисраҳои кӯтоҳи зиёд бевосита пас аз мисраҳои бо кофияи муайян оварда шуда ҷойгиршуда бошанд, пас дар шеърӣ Иқбол мисраҳои такрор пас аз байтҳои мустақил омада, на ҳамчун мисраҳои кӯтоҳи пуркунандаи камомади мисраъ, балки ҳамчун як ҳиссаи композисионӣ зиннатдиҳандаи шаклу мазмун хидмат мекунамд. Фарқи дигар дар ин аст, ки ҳар байт ӯ банд бо вучуди ҳамвазн будан, кофияҳои мустақил дошта, ин байтҳо байти матлаъ, ӯ байти маснавиро ба хотир меоварад. Дар девони Иқбол шакли шеърӣ вучуд дорад, ки ба қитъа монанд аст, фақат мисраи кӯтоҳи он якто буда, баъди ҳар байти ҳамкофия ин масраи кӯтоҳ ҳамчун мисраи таъкидӣ ба такрор оварда мешавад. Чунончи:

Ё мусулмонро мадеҳ фармон, ки ҷон бар каф бинех,

Ё дар ин фарсуда пайкар тоза ҷоне офарин,

Ё ҷунон кун, ӯ ҷунин!

Ё бараҳманро бифармо, нав худованде тарош,

Ё худ андар синаи зуннориён хилват гузин,

Ё ҷунон кун, ӯ ҷунин!

Ё ҷаҳони тозае, ӯ имтиҳони тозае,

Мекуни то чанд ба мо он ҷӣ қардӣ пеш аз ин,

Ё ҷунон кун, ӯ ҷунин!¹¹

Шеърӣ машҳури Иқбол “Аз ҳоби гарон ҳез” муҳаммас ё агар он мисраи кӯтоҳи такрорро ба ҳисоб гирем, мусаддас аст. Дар ин шакли шеърӣ ҳам бо вучуди он ки мисраи ҷаҳорум ҳамчун ифодакунандаи ғарази аслии шоир дар ҳар банд ба такрор оварда мешавад, ин мисраи кӯтоҳ дар думболаи ҳамон мисраи такрор омада, ғарази шоирро тақвият медиҳад ва аз лиҳози шакл падидаи тоза аст. Инро ҳам бояд гуфт, ки бандҳои дигари шеърӣ мазкур боз як унсури тозаи дигареро дароянд, ки бандҳои собиқаи чунин шакли шеърро дар эҷодиёти шоири дигар ёд надорем. Чунончи дар бандҳои дуҷум ва баъд аз он се мисраи боло ҳамҷофия омада, ду мисраи байти охир ҳамон қофияи банди аввали шеърро дорад. Мисраи кӯтоҳ ҳам дар ҳамин қофия аст. Инак банде аз ин шеър:

Фарёд зи Афрангу диловезии Афранг,

Фарёд зи Ширинию Паврезии Афранг.

Олам ҳама вайрона зи Чингизии Афранг,

Меъмори Ҳарам! Боз ба таъмири ҷаҳон ҳез,

Аз ҳоби гарон, ҳоби гарон, ҳоби гарон ҳез!

Аз ҳоби гарон ҳез! ¹²

Ин ҷо бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки шоир дар ин шакли шеърӣ ва ҳам дар баёни мазмуни он навоварона рафтор кардааст. Факат илова намудан мумкин аст, ки шеър дар азоҳифи муҳталифи баҳри ҳазач, аниқтараш, ҳазачи мусаммани садр ва ибтидо аҳраб, арӯз ва зарб маҳзуф ҳашвайн мақфуф суруда шудааст, ки нақароташ мафъулу мафъоилу мафъоилу фоилун мебошад. Ин шеър ва лиҳози таносуби вазн боз як чизи ҷолиб дорад, ки мисраи кӯтоҳи такрор бар вазни мафъулу мафъулун омадаст ва ин рукни аввалу охири шеър буда, дар мавриди тактеъ ба пораҳои тараннумии боло, масалан, ҳашфи дуҷум бидуни ҳичон аввал ва зарб таносуби баробарвазн додааст ва ба самъи шунаванда хеле гӯшнавоз мерасад. Бо он ки ба шакли шеър муносиб аст, то андозае баён шуд, аммо дар хусуси мавзӯ бояд гуфт, ки Иқбол дар ин шеър синтези афкори озодихонии файласуфони тозаафкори Шарқу Ғарбро ривҷ дода, ҳалки дар ғафлат мондаву ҳоболуди худро бонг мезанад, ки

ба худ оянд ва аз ин хоби тўлониву гарон бархезанд. Зиёда аз ин муаллиф ба соҳибони аслии обу замин ба нидои “Меъмори Ҳарам! Боз ба таъмири ҷаҳон хез”-мурочиат мекунад ва роҳи раҳиҳои ӯро аз Афранг дар ҳалос аз ӯ мебинад. Иқбол дар офаридани шеър кӯшиш мекунад, ки побанди қолибҳои суннатӣ намонад, ӯ гоҳ дар байни ғазал байти ҳамқофияи ҳушмазмунро истифода бурда, дар ғазали дигар инчунин байтро ба мактаи шеър мебарад, дар ҷои дигар шакли мисраи ҳамқофияро чун мусаммати мусаддас дар оғози ғазал оварда, байтҳои боқимондари чун байтҳои муқаррари шакли ғазал ҷо ба ҷо мекунад, чунончи:

Зиндагӣ дар ҳадафи ҳеш гуҳар сохтан аст,
Дар дили шўъла фуру рафтани нағдохтан аст,
Ишқ аз гунбади дарбаства бурун сохтан аст,
Шишаи моҳ зи тоқи фалак андохтан аст,
Салтанат нақди дилу дин зи каф андохтан аст,
Бо яке доди ҷаҳон бурдану ҷон бохтан аст.
Ҳикмату фалсафаро ҳиммати марди бояд,
Теги андеша ба рӯи ду ҷаҳон охтан аст.
Мазҳаби зиндадилон хоби парешоне нест,
Аз ҳамин ҳок ҷаҳони дигаре сохтан аст.¹³

Ин ғазал аз оғоз то интиҳо гуфтутӯи файласуфона аст. Баъзан фикри томи ҳақимонаи шоир дар мисрае ҷо ёфта, ҷои дигар нуктаи қолибе дар қолиби байте рехта омадааст, ки услуби шевову ғаррои Иқбол аз он ҳувайдост. Аз тарафи дигар, он шаш мисрае, ки дар аввали шеър дар як қофия дар шакли тасмит омадаанд, дар оҳанги шеър танини тозае илова намудаанд. Дар ин ҷо калимаи “аст” ҳамчун феъли ёридиханда ба вазифаи радифи шеър дар охири ҳар мисраи омада, ҳар фикру нуктаи дар мисраи ё байт омадари нерӯи таъкид мебахшад, аммо аз лиҳози мазмун ҳамчунон, ки дар боло гуфта омад ҳам мисраву байт дорон рози файласуфона аст, ки онро фақат маҳрами роз метавонад дарки маъния кунад. Чунончи байти аввалро ба хотир меорем:

Зиндагӣ дар садафи ҳеш гуҳар сохтан аст,
Дар дами шўъла фуру рафтани нағдохтан аст.

Муаллиф дар мисраи аввал нуктаи ҳакимонаашро ба шакли хеле собиту рехта овардааст. Аз назари ӯ инсон бояд ба мушкилот нигоҳ накарда, шахси худро тарбия намояд ва дар зиндагӣ мавқеи хос пайдо кунад. Ҳамчунон ки садаф дар қаъри дарё бо фишору таъйин рӯ ба рӯ буда, бо вучуди он ғарази асливу ниҳони худ гухарро ба вучуд меорад, ки ёдгори арзандае аз натоиҷи ҳастии ӯст. Аммо дар мисраи дуюм нуктаи дигар омадааст, ки аз ҷиҳати маънӣ гӯё ба мисраи аввал чандон робитае надорад, вале вусъати ҳамагон нуктаи болост. Нуктаест мустақил, ки боз ҳам дар таъкиди ғарази аслии омада, онро аз пояе такмил мебахшад. Ду байти дигар, ки думболаи ин байт омада, вале қофияи такрор доранд бо ҳамин тарз сохта шудаанд.

Чуноне ки дар боло гуфта омад, ин қабил тозақориҳо дар девони шоир фаровон ба назар мерасанд ва шеърӣ зайл, ки “Замзамаи Анҷум” ном дорад, метавонад фикри моро қувват бахшад:

Ақли ту ҳосили ҳаёт, ишки ту сирри коинот.

Пайкари ҳок ҳуш биё, ин сӯи олами ҷиҳот.

Зӯҳраву моҳу муштарӣ аз ту рақибӣ яқдигар,

Аз паи як нигоҳи ту кашмаши тачаллиёт.

Дар раҳи дӯст ҷилваҳост тоза ба тоза нав ба нав,

Соҳибӣ шавқу орзу дил надихад ба қуллиёт.

Сидқу сафост зиндагӣ, нашғу намошт зиндагӣ,

То абад аз азал битоз мулки худост зиндагӣ.

Шавқӣ ғазалсароиро руҳсати ҳою ҳӯ бидех

Боз ба ринди мӯҳтасиб бода сабӯ-сабӯ бидех.

Шому Ироқу Ҳинду Порс ҳӯ ба набот қардаанд,

Ҳӯ ба набот қардари талҳии орзу бидех.

То ба ями баланди мавҷ маърақе бино кунад,

Лаззати сайли тундрав бо дили оби ҷӯ бидех.

Марди факир оташ аст, миррию қайсарӣ ҳас аст,

Фолу фари мулукро ҳарфи бараҳнае бас аст.¹⁴

Ҳамчунон ки аз сохти ин ғазал бармеояд, муаллиф дар иншои он ҳам дар матлаъу васат ва ҳам дар мактаъ байти ҳамқофия, яъне

маснавиро истифода бурдааст. Ин шакли шеър қасидаҳоеро ба хотир меорад, ки муаллифонаш маъниҳои зиёде пайдо мекунанд, аммо аз тангии кофия дар монда, кофияи такрорро истифода бурдани мешаванд, дар ин маврид шарт ин аст, ки миёни қасида матлаъи тоза оварда, пасон метавонад дар думбалаи он байтеро илова намояд, ки кофияаш дар тӯли қасида такрор ёфта бошад.¹⁵ Аммо дар ин ғазал, ки ҳамагӣ аз ҳашт байт иборат аст, ғӯё хочат ба ин гуна байти ғурез ё байти таҳаллус нест, вале муаллиф ин роҳро раво дида, баъд аз он кофияро тағир медиҳад. Ва минбаъд эҷоди шеърро бо ҳамин кофияи нав давом дода ва охири шеърро боз ба ҳамин гуна байти мусанно, вале бо кофияи нав хусни мақтаъ мебахшад. Гузаштагонӣ мо кўчонидани маъноро аз як намуни шеър ба намуни дигар адами сиркот ба қалам дода, истифодаи онро ҷои шуморидаанд.¹⁶ Аммо истифодаи лавозимоти қасида аз қабилҳои истифодаи байти ғурез дар давоми он истифода бурдани кофияи навро дар ғазалиёти форсӣ дар хотир надорем. Чунонки аз шакли мазмунӣ ин ғазал бармеояд аз оғоз то интиҳои он хеле латифу дилҷасп ва ғарову фасеҳ ва ба қавли муаллифи “Ал-Мўъҷам” Шамси Қайси Розӣ “шеъре бар вазни хушӯ лафзи ширин ва ибороти матину қавофие дуруст ва таркибе сахлу маъноии латиф”¹⁷ ниҳодааст, ки гумон мекунам дар ғояти нақъист ва ҷои аст, ки ин амалро аз навоҷариву тозақориҳои Иқбол ба қалам диҳем.

Чунонки аз ғуфтаҳои боло ва омӯзиши эҷодиёти шоири ҷарбзабону нақъуғтор Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ бармеояд эҷодиёти ӯ аз ин гуна тозақориҳо сероб аст ва хонандаи хушзавқ метавонад аз мутолиаи қуллӣҳои ӯ маъниву қаломи дилҷаспи зиёдеро пайдо кунад, ки аз ғуфтори ҳақимонаву орифонаи ӯ музайян буда, мувофиқи маъниҳои баланд онро ба қалому ибороти хушоянда оро додааст. Ин мувофиқат дар таъби хонанда ангезиши таҳаюли латифро бедор мекунад, ки дар сулуку шеър аз муҳимоти он ба ҳисоб меравад. Ноғуфта намонад, ки ин қабил навоҷариҳо дар дигар шаклҳои шеъре, ки Муҳаммад Иқбол аз он истифода бурдааст, хеле зиёд ба назар мерасад, вале мо бо муқтазои ҳол ба ин иқтифо мекунем ва дар охир ҳаминро афзуданием, ки Иқбол дар

эчоди шеър маҳорати комил дошта, аз шоирони ҳамзамонаш низ тақозо мекунад, ки мувофиқи талаби замон амал кунанд ва шаклу мазмунҳои тоза эҷод намоянд. Инҳақ яқ қитъан Иқбол, ки мазмунаш дархӯри мактаби гузориши мост:

Дамодам нақшаҳои тоза резад,
Ба яқ сурат қарори зиндагӣ нест.
Агар имрӯзи ту тасвири дӯш аст,
Ба хоки ту шарори зиндагӣ нест.¹⁸

АДАБИЁТ

1. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. Душанбе, Ирфон, 1966, с.146.
2. Муҳаммад Иқбол. Паёми Маширик. Д.: Ирфон, 1966, с.110.
3. Ҳамин асар, с.143.
4. Мирзоев А.М. Рӯдакӣ. М.: Наука, ГВЛ, 1968, с.255.
5. Древнегреческая литературная критика. М.: Наука, 1975, с.242.
6. Шамси Қайси Розӣ. Адавати шеър ва мукаддамоти шоирӣ. Исфохон. 1348, с.17.
7. Паёми Маширик., с.84.
8. Садриддин Айни Куллиёт. Д.: Ирфон, 1981, с.287.
9. Ҳасан Амид, Фарҳанги Амид. Техрон, 1344, с. 1087.
10. П. Сулаймонӣ, Д.: Ирфон. 1971, с.18.
11. Паёми Маширик., с.145.
12. Ҳамин асар, с.163.
13. Муҳаммад Иқбол. Пайғоми Шарқ, Душанбе, 1987, с.160.
14. Ҳамин асар, с.181.
15. Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Розӣ. Ал-мӯҷам фи маъири ашъорил Аҷам. Техрон, 1338. С.329.
16. Унсурмаолӣ Қайковус. Насихатнома. Д.: Ирфон, 1968, с.109.
17. Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯҷам, с.329.
18. Муҳаммад Иқбол. Садои Маширик, Душанбе, Дониш, 1978, с.45.

НАЗАРЕ БА МУҲИМТАРИН ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКИИ АШҶОРИ ФОРСИИ ИҚБОЛ

Яке аз муҳимтарин самтҳои таҳқиқоти забоншиносӣ омӯзишу таҳлили хусусиятҳои забонии осола гаронбаҳои бузургтарин намоёндагони илму адаби форсӣ буда, он дар муайян намудани рушду такомули диахронӣ ва синхронии забон, аз як тараф ва нақши олимону адибон ва шоирони алоҳида дар ғанӣ сохтани таркиби луғавии забон, аз тарафи дигар, дорои аҳамияти назаррас аст. То имрӯз ҷанбаҳои гуногуни луғавӣ, услубӣ ва калимасозии бисёр асарҳои ҷудогона ва эҷодиёти шоирону олимони забарласти гузашта аз тарафи муҳаққиқони забоншиносии Эрон таҳлилу тадқиқ шудаанд.¹

Аллома Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ (1877-1938) бо осори гаронбаҳои худ дар ғанҷинаи илму адаби форсӣ мақоми назаррасеро ишғол мекунад. Ӯро на танҳо чун шоир, балки ҳамчун олим, файласуф ва ходими ҷамъиятӣ низ ҷӣ дар кишварҳои форсизабон ва ҷӣ берун аз он хуб мешиносанд. Қобили зикр аст, ки ӯ ашҷори худро ба забонҳои форсӣ ва урду иншо намудааст. Вале ашҷори форсии ӯ (“Асрору румуз”, “Паёми Машриқ”, “Пас ҷӣ бояд кард?”, “Ҷовиднома”, “Забури Аҷам”, “Армуғони Ҳичоз”) мавқеи хосаеро дорост ва кайҳост, ки таваҷҷӯҳи адабиётшиносону пажӯхишгарони соҳаи фалсафаро ба худ ҷалб намудааст. Роҷеъ ба паҳлӯҳои гуногуни эҷодиёти ӯ то имрӯз аз тарафи олимони кишварҳои гуногун мақолаву рисолаҳои зиёди илмӣ ба таъъ расидаанд. Аксари тадқиқоти илмӣ, ки ба эҷодиёти Иқбол бахшида шудааст, бештар хусусиятҳои адабӣ ва фалсафӣ дорад. Чунин бузургони суҳан, мисли Иқбол, новобаста ба мазмуну мундариҷаи осор ва тафаккури ҷаҳонбинии худ дар такомулу инкишофи забон низ нақши

мухиме мебозанд. Аз ин чост, ки осори бехамтои Иқбол аз нуктаи назари забоншиносия низ дорои аҳамияти ҳосе аст. Вале то имрӯз хусусиятҳои забонии осори ӯ, мавқеи ӯ дар раванди инкишофи забон, умумияту тафовутҳои ашъори ӯ ва дигар намоёндагони барҷастаи назми форсӣ аз лиҳози забон омӯхта нашудаанд.

Бояд гуфт, ки масъалаи омӯзиши хусусиятҳои лексикии осори форсии Иқбол вобаста ба ҳаҷми ашъор, даврони зиндагӣ, ҷаҳонбинӣ ва хусусиятҳои этникии ватани ӯ хеле гуногунҷабҳа, доманадор ва васеъ буда, аз доираи як мақолаи ҳаҷман хурд берун аст. Аммо шиносоии умумӣ бо муҳимтарини онҳо аз аҳамият ҳоли набуда, барои равшан сохтани паҳлӯҳои ҷудогонаи хусусиятҳои забонии ашъори ӯ кӯмак мекунад.

Ҳар яке аз қисматҳои ашъори Иқбол вобаста ба мавзӯ, жанр, усул ва ҳадафи худ низ аз нуктаи назари тарзи баён, мавқеи истеъмоли калимаву ибораҳои арабӣ, хусусиятҳои фонетикӣ ва ғайра аз ҳамдигар фарқ дорад. Ин ҷо мо мехоҳем роҷеъ ба муҳимтарин хусусиятҳои лексикии ашъори ӯ, ки дар асоси қисмаи аввали Куллииёти форсӣ (Асрору румуз) таҳия шудааст, маълумоти мухтасаре диҳем. Мисолҳо аз рӯи китоби “Куллииёти Иқбол. Форсӣ”, ки соли 1990 дар Лоҳур (Покистон) ба таърифи расидааст, оварда мешаванд.²

Чанд омилҳои муҳимро зикр кардан мумкин аст, ки ба ақидаи мо барои ташаккули хусусиятҳои лексикии ашъори ӯ нақши муассир бозидааст. Пеш аз ҳама, бояд гуфт, ки ҳуди Муҳаммад Иқбол забони форсӣ (нутқи шиғҳӣ)-ро хуб балад набуд. Инро чанде аз муҳаққиқони осори ӯ низ қайд кардаанд. Вале Иқбол аз бехтарин донандагони осори суҳанварони назми барҷастаи назми форсӣ буд. Ба эҷодиёти ӯ баландарин намунаҳои назми форсӣ, махсусан ашъори Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ ва “Маснавии маънавий” -и ӯ таъсири назарас дорад. Дар баробари ин Иқбол дар сарзамине умр ба сар бурдааст, ки бо вучуди нуфузи муайян доштан забони форсӣ забони расмии давлатӣ будани худро аз даст дода, танҳо дар шакли забони назму наср боқӣ мондааст. Яъне, забони форсӣ ҷаъ дар замони Иқбол ва ҷаъ имрӯз дар Покистон дар

шакли классикии худ боқя монда, аз бисёр хусусиятҳои лексикии давраи муосир ория аст. Инро, пеш аз ҳама, дар фаровонии калимаҳое, ки дар забони форсии муосир ба ғурӯҳи архаизмҳо дохил шудаанд ва ё ҳеле кам истеъмоли мешаванд, мушоҳида кардан мумкин аст. Калимаҳои ғадягар, шероза, ҳужабр, муғ, саҳра, кеш, дудмон, таркаш, реф, гусалидан, доваридидан, куништ, пашиз, ёва ва ғайраро ба ин ғурӯҳ дохил кардан мумкин аст. Барои мисол истеъмоли калимаҳои ҳужабр (шер) ва пашиз (тангаи аз мис сикказада)-ро дар байтҳои зерин меорем:

Тангдил аз рӯзгори қавми ҳеш,
Аз ситамҳои ҳужаброн синареш(сах.43).
Ҳешро аз барқи лутфи ғайр сӯхт,
Бо пашизе мояи ғайрат фурухт. (Сах.46).

Дар баробари ин Муҳаммад Иқбол аз барҷастарин дондагони дини ислом ва Қуръон, тарғибгари ҳастагинопазири волотарин неъматҳои маънавии он эътироф шудааст. Ҳақ ба ҷониби роҳбари аввалини Покистон Муҳаммад Али Ҷино аст, ки мегӯяд:

“Марҳум (Иқбол) дар давраи ҳозир ҳубтарин шорехи ислом буд, зеро дар ин замон ҳеҷ кас исломро ҳубтару беҳтар аз Иқбол дарк накардааст”.³

Аз ин ҷост, ки дар ашъори форсии Иқбол лексикаи арабии мақоми ҳосе дорад ва аз нуқтаи назари мавқеъ, миқдор ва сифати истеъмоли калимаҳои арабии эҷодиёти ӯ нисбат ба шоирони муосир тафовутӣ ҳосе дорад. Лексикаи арабии “Асрору-рӯмӯз”-и Иқболро шартан ба се ғурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Ғурӯҳи аввалро калимаву ибораҳое ташкил медиҳанд, ки қайҳо ба фонди луғавии забони форсӣ дохил шуда, ҳамчун калимаҳои умумистеъмоли пазируфта шудаанд. Миқдори ҷунин калимаҳо ҳеле зиёд буда, аз ин ҷиҳат эҷодиёти Иқбол ва дигар намоёндагони адабиёти муосир тафовутӣ ҷиддӣ надорад. Калимаҳои олам, сахар, маҳрам, қатра, барқ, фикр, айш, шӯъла, манзил, эътибор, фуруғ, мавҷ, назора, лаззат, исроф, ҳиммат, машҳар, урӯн, қасд, маҳмил ва ғайра аз ин қабиланд.

Гуруҳи дуввум он калимаҳои арабие мебошанд, ки ба услуби баланди бадеӣ ва илмӣ тааллуқ доранд, маънои онҳо ба намоёндагони оддии забон равшан нест ва ба гуруҳи калимаҳои камистеъмол дохил мешаванд. Чунин калимаҳоро ба ин гуруҳ дохил кардан мумкин аст: тасриб, рафъат, мусаххар, истикбор, касват, масхур, марғуб, чўъ, тахзиб, маъдум, музмар, махсуб, мазаллат, махсур, тасалсул, мустанир, моъ, маъбуд, этисоб, раъшаъ, илҳод, таъдуб, маъшар, ичтиъод ва ғ.

Нихоят гуруҳи севвумро калимаву ибороте ташкил медиҳанд, ки бевосита аз оятҳои Куръони шариф иқтибос шуда, шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Аз лиҳози истеъмоли ибороти характери динӣ дошта ва ибороту оятҳои китоби муқаддаси Куръон қисмати “Асрору румуз” аз дигар бахшҳои осори форсии Иқбол ба қулӣ фарқ мекунад, ки сабаби асосии он ба мазмун, мундариҷаи ҳуди ин қисмат вобаста аст. Ҳатто дар охири ин қисмат оятҳои сураи “Ихлос” ба пуррагӣ ба сифати унвонҳои порчаҳои шеърӣ оварда шуда, шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Табиист, ки чунин ибороти арабӣ аксаран бо мақсади равшан сохтани фикри шоир, маънидои онҳо, исботи ҳулосаҳои муаллиф омаданд ва онҳоро ба гуруҳи калимаҳои иқтибосӣ дохил кардан нашоёд. Ибораҳои ҷумлаҳои “Ал-ир-рахмони абдан”, “лохавфун алайҳим”, “яҳди мин юрид”, “халл мин мазид”, “ё хайю ё қайюм”, “сайфун мин суюфуллоҳ”, “наҳну назално”, “рахматун мин оламин”, “индаху ҳусн-ул-маоб” ва ғайраро ба ин гуруҳ дохил кардан мумкин аст.

Барои намуна як мисол меорем:

Гуфт: “Сайфун мин саюфуллоҳ” гў,

Ҳақпарастӣ, ҷуз ба роҳи Ҳақ мапў. (Саҳ.123)

Яке аз хусусиятҳои дигари лексикӣ арабӣ дар ашъори Иқбол ба таври фаровон истеъмол шудани шаклҳои ҷамъӣ арабӣ аст. Вазнҳои гуногуни ҷамъбандии арабиرو мушоҳида кардан мумкин аст: замоим, асвор, асном, асмо, аъсоб, або, ниям, аслоф, олом, русум, улум, мақосид, афвоч, авқот, анҷум ва ғайра. Истеъмоли калимаҳои арабиرو бо префикси инкорӣ “ло” низ яке аз хусусиятҳои дигари калимаҳои

иктибосии арабӣ ба қалам додан мумкин аст: лоябло, лотасаббу-д-даҳр, лоинтихо, лохавфун, лотахаф, лоило (лоилах), лоянфак, лотуад, лоязол ва ғайра.

Мусаллам аст, ки дар назм бо талаботи вазни шеър дароз талаффуз шудани садонокҳои кӯтоҳ тағири овозӣ дар калимаҳо (афзуда шудан ё ихтисори овозҳо) ҳодисаи маъмулист. Вале кӯтоҳ талаффуз шудани садонокҳои дароз ба нудрат дучор меояд. Дар ашъори Иқбол ҳодисаи кӯтоҳ талаффуз шудани садонокҳои дарозии “и” бештар ба мушоҳида мерасад. Аз ҷумла, дар калимаҳои гулқорӣ, бедорӣ, тезӣ, маҷбури, маъзури, ҳастӣ, соқӣ ин чизро пай бурдан мумкин аст:

Гул ба чайб офоқ аз гулқориаш,
Ҷаб зи хобаш, рӯз аз бедориаш. (Саҳ.33)

Тезии дандон туро расво кунад,
Дидаи идрокро аъмо кунад.(саҳ.47)

Тағири овозӣ дар калимаҳо, ба таври дигар хонда шудани калимаҳо вобаста ба талаботи вазн хеле кам ба мушоҳида мерасад. Ба шакли “гулситон” хонда шудани “гулистон”, “найситон” талаффуз шудани “найистон”, “Хизар” хонда шудани “Хизр” ва ғайра намунаҳои ин падидаи фонетикӣ аст:

Эй хунук он ташна, к- андар офтоб,
Менахоҳад аз Хизар як ҷоми об. (саҳ.43)

Табиист, ки хусусиятҳои лексикӣ ашъори форсии Иқбол бо нуктаҳои ғавқузикр маҳдуд намешавад. Он доманаи васеътар аз ин ишораҳо дорад. Ономастика дар ашъори ӯ, махсусан, мавқеи ҷолибе дошта, аз бехтарин мавзӯҳои татқиқотӣ шуда метавонад. Маҳорати баланди калимаофарӣ ва маъноофарӣ ва нақши он дар ғанӣ сохтани фонди луғавӣ забони форсӣ низ интизори муҳаққиқони худ аст.

АДАБИЁТИ МАВРИДИ ИСТИФОДА:

1. Баҳриддинов Д. “Ҷароғи Ҳидоят” Алихана Орзу и его отношение к сов. тадж. языку.-Душанбе, 1981, 17стр. ва ғайра

2. Куллиёти Икбол. Форси. Лохур, 1990, сах.23-176.

3. Куллиёти Икбол. Форси. Лохур, 1990, сах. 9.

ДУБАЙТИ ДАР ЭҶОДИЁТИ МУҲАММАД ИҚБОЛ

Як баҳши мукаммали эҷодиёти Муҳаммад Иқбол дубайтиҳои ӯ мебошад, ки ҳам ба забони форсӣ ва ҳам ба забони урду иншо шудаанд. Дубайтиҳои ба забони форсӣ эҷод намудаи шоир тақрибан 550-то ва забони урду эҷод намудааш 52-то мебошанд. Дар Куллии Иқбол, ки моҳи сентябри соли 1981 ба таъъ расидааст, 549 дубайтии шоир оварда шудааст, ки онҳо дар бахшҳои “Лолаи Тур” ва “Армуғони Ҳичоз” шомиланд.¹

Донишманди тоҷик, шодравон Абдуллоҷон Ғаффоров, ки яке аз муҳаққиқони шинохтаи эҷодиёти Муҳаммад Иқбол дар Тоҷикистон мебошад, осори форсии адибро бо ҳарфи кириллӣ ду дафъа бо номҳои “Пайғоми Шарқ”³ ва “Садои Машрик”⁴ ба таъъ расонидааст. Дар пешлафзи ин маҷмӯаҳо ҳарчанд аз эҷодиёти Муҳаммад Иқбол муфассал суҳан равад ҳам, доир ба дубайтиҳои адиб ҳомӯши ҷой дорад. Дар рисолаи “Муҳаммад Иқбол”⁶ низ ин чиз мадди назар шудааст. Иқболшиноси рус Пригарина Н.И.⁵ низ дар асарҳои тадқиқотиаш нисбати дубайтиҳои Иқбол ягон боби ҷудоғонае иншо накардааст. Ҳол он ки муҳаққиқони номбурда барои тасдиқи ин ё он ақидаи худ роҷеъ ба ғаъолияти адабии Муҳаммад Иқбол чун мисоли боварибахш дубайтиҳои ӯро ёдовар мешаванд.

Номгӯи асарҳоеро, ки ба Муҳаммад Иқбол бахшида шудаанду он ҷо роҷеъ ба дубайтиҳои адиб муаллифони таваҷҷӯҳ накардаанд, метавонем боз идома диҳем (мо аслан он асарҳоеро дар назар дорем, ки дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ба таъъ расидаанд). Ҳадафи мо ҳам таҳлили муфассали

дубайтиҳои Иқбол нест, чунки ҳаҷми ин мақола имкон намедихад. Мо фақат чанд суҳане дар ин боб гуфта, таъкид карданӣ ҳастем, ки агар дубайтиҳои аллома таҳлили ҳамаҷонибаи худро ёбанд аз манфиат холя нахоҳад буд.

Дубайтиҳои Муҳаммад Иқбол мисли ҳамаи дигар асарҳои ӯ, ки нисбати арзишашон ҳеҷ шубҳае нест, бештар мазмунӣ фалсафиро дарбар мегиранд. Шоир ишора ба он кардааст, ки худ кӯтоҳу фишурда гуфтан ва дар аини ҳол дар ифодаи пурмаънӣ муваффақ шуданро пеша кардааст, ки барои пиёда кардани ин матлаб ду ҷайтӣ бисёр имкониятҳо дорад:

Чӣ хоҷат тӯл дода дostonро

Ба ҳарфе гӯям асрори ниҳонро.

Ҷаҳони хеш бо савдогарон дод,

Чӣ донад ломакони қадри маконро (1-1028)

Аллома ин жанри адабиёро низ барои ифодаи фикру ақидаҳои хеш, ки ифодакунандаи муҳимтарин масъалаҳои замони шоир будаанд, ниҳоят бомаврид истифода бурдааст:

Худо он миллатеро сарварӣ дод,

Ки тақдираш ба дастӣ хеш бинвишт.

Ба он миллат сару қоре надорад,

Ки деҳқонаш барои дигарон кишт. (1-651)

Шоир дар дубайтиҳои худ ба бисёр масъалаҳои музӣкунандаи ҳама гуна паҳлӯҳои зиндагӣ эътибор дода, он ҷӣ ҳадафи зиндагии пурмаъноӣ қомил ҳаст ҳамоноро бештар таъкид намудааст. ҶУн машхуртарин классикони адабиёти форсу тоҷик дар мавзӯи адаб суҳан ронда, онро дар бисоти ҳама гуна инсон аз дониши мукамал ҳам долотар гузоштааст:

Адаб пирияи нодону доност,

Хуш, он к-ӯ аз адаб худро биорост.

Надoram он мусулмонзодаро дӯст,

Ки дар дониш фузуду аз адаб қост. (1-981)

Иқбол дар бисёр офридахояш аз чумла дар дубайтихояш бузургӣ, нерӯмандӣ ва донишмандии инсонро тасвир намулдааст. Шакли зебою дилкаш ғирифтани заминро дар меҳнати мӯъҷизакоронаи инсон мебинад ва орзуи ҷовидон мондани заминро дорад:

Яке андоза кун суду зиёро,
Чу ҷаннат ҷовидонӣ кун ҷаҳонро.
Намебинӣ, ки мо хокиниҳодон,
Чӣ хуш ороистем ин хокдонро. (1-9000)

Вақте ки шоир аз зиндагиро хуб донистани худ сухан меғӯяд, вай на танҳо чун як қаҳрамони лирикии маъмулӣ, балки чун донишманди огоҳ чун шоири ҳассос, чун сарояндаи бемислу монанд худро нишон медиҳад:

Маро аз пардаи соҳ оғай нест,
Вале донам навои зиндагӣ чист.
Сурудам он ҷунон дар шахсорон,
Гул аз мурғи ҷаман пурсид, ки ин кист? (1-231)

Яке аз ҷиҳатҳои муҳими Муҳаммад Иқбол инсондӯстии ӯ мебошад, ки онро дар дубайтиҳои шоир низ мешоҳида қардан мукин аст. Вай инсонро сарбаланду соҳиббэхтиром ва доною шарафманд дидан мехоҳад. Мехоҳад ҷомеа аз мардуми нодору бадбахт ва зерӣ бори гарони тангдастӣ монда озод бошад:

Қабои зиндагонӣ ҷок то кай?
Чу мӯрон ошён дар хок то кай?
Ба парвоз ою шохиния биёмӯз,
Талюши дона дар хошок то кай. (1-245)

Муҳаммад Иқбол он ҷи ба забони урду иншо кардааст, худ онро бо номи Куллиётӣ Иқбол тартиб дода будааст, ки дар Покистон гаштаю баргашта ҷоп мешавад. Он нусхаи ин Куллиёт, ки дастраси мост дар шаҳри Лоҳур ҷоп шудааст, вале мутаасифона соли нашри он маълум нест. Ин Куллиёт аз “Бонги даро”, “Боли Ҷабраил”, “Зарби калим” ва “Армуғони Ҳичоз” ном асарҳои адиб иборат аст. Дар баҳши “Боли

Чабраил” 39 ва дар бахши “Армуғони Ҳичоз” 13 дубайти ба забони урду гирд оварда шудаанд.

Муҳаммад Иқбол дар дубайтиҳои ба забони урду эҷод кардаш низ ба мавзӯҳои гуногун дахлат кардааст. Гоҳе васфи табиат (шабнам, чаман, гул, сабза, насими сахар,), гоҳе васфи хирад (оқили, илм, маърифат), гоҳе васфи худӣ (тану рӯҳ, мақоми инсон), гоҳе васфи ишқ ва ғайра, бисёр тоза ва форам менамоянд. Шоир ба ишқ нигоҳи хоҳе дорад. Ўнд дубайтии худро чи тавре ба қалам додааст, ки ғӯе ба саволи ишқ чист ҷавоб меғуфта бошад. Мавзӯи ишқ ҷа дар дубайтиҳои ба забони форсӣ ва ҷа ба забони урду эҷодшуда ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати мазмун яқ ҳел менамояд. Аз ҷумла дар дубайтии форсӣ:

Ба барги лола рағомезии ишқ,
Ба ҷони мо балоангезии ишқ.
Агар ин хокдонро во шиқофӣ,
Дарунаш бингарӣ хунрезии ишқ.(1-169)

Дар дубайтиҳои урду ба мавзӯи ишқ бахшидашуда монандиро ба ҳамин гуна дубайтиҳои форсӣ мебинем. Вале бояд илова намуд, ки дубайтиҳои урду боз бо баъзе хусусиятҳои зоҳириашон фарқ мекунад. Барои мисол ду дубайтии ба ишқ бахшидаро мебинем, ки ҳар қадом бо калимаҳои кабҳӣ (гоҳе) сар шуда, бо калимаҳои ишқ анҷом меёбанд. Ишқ аз нигоҳи шоир гоҳе танҳо дар қўҳу саҳро ғаштан, яъне ҷун Мачнун, гоҳе сўхтан, қудрати азим доштан, ҳоси ҳамагон будан, Хайбаршикан будааст:

Ғаҳ танҳои қўҳу даман ишқ,
Ғаҳ сўзу суруру анҷуман ишқ.
Ғаҳ сармояи меҳробу минбар,
Ғаҳ мисли Алия Хайбаршикан ишқ. (2-70)

Дар дубайтии дуҷум ишқ гоҳе овораи беҳонумон, гоҳе шоҳи шоҳон Анушервон, ғаҳ марди зирехпўши майдон ва ғаҳ бечораву бенавоҷу нотавон нишон дода шудааст:

Ғаҳ овараю беҳонумон ишқ,

Ғаҳе шоҳи шоҳон Нушеровон ишқ,

Ғаҳе майдон ҳамеояд зирехпӯш,

Ғаҳе урёну бе теғу синон ишқ. (2-70)

Як дубайтии дигар низ шакли қолибе дорад. Калимаҳои аввал бо ҳам ҳамқофия шуда омаданд. Ин бар зами он қофияи маъмулие, ки дар ҳар дубайти мебинем:

Қамоли ишқу масти найнавозӣ,

Қалоли ишқу масти бениёӣ.

Қамоли ишқу масти зарфи Ҳайдар,

Заволи ишқу масти ҳарфи Розӣ. (2-68)

Мисле, ки мебинем калимаҳои қамол, қалол, қамол ва завол дар аввал ҳамқофия шуда омадаанд ин шакл то ағдозае содда намояд ҳам қофияи дар аввал омада ба такрори зиёди калимаҳо дар дохил қувваи таъсирбахши дубайтиро афзунтар мегардонад.

Консепсияи худӣ, ки дар эҷодиёти Иқбол мавқеи хос дорад, дар дубайтиҳои ӯ ҳам дида мешавад. Худиро Иқбол чун воситаи бедорсозии мардум, чун кадршиносии ҳештан, чун ниғадори бутунии миллат ва мисли инҳо нишон медиҳад:

Дар ин дарёи ту тӯфон чаро нест?

Худии ту, эй мусулмон, чаро нест?

Чаро шиква зи тақдирӣ худодод?

Шудан тақдир ба он Яздон чаро нест? (2.175)

Баъзе дубайтиҳои Муҳаммад Иқбол маълумотиҳои қолиби диққат медиҳанд, ки аз рӯи онҳо шояд чанд масъалаи ба шахсияти адиб дахлдошта ҳал гардад. Чунончи дар яке аз дубайтиҳо чунин омадааст, ки нафас хиндӣ, мақоми нағма тозӣ, нигоҳ фарангӣ, табиат ғазнаӣ, қисмат Аёзӣ:

Қасе донад маро он найнавозе

Нафас хиндӣ, мақоми нағма тозӣ.

Нигоҳ олузаи андозӣ Афранг,

Табиат Ғазнаӣ, қисмат Аёзӣ. (2.66)

Хамин тарик Мухаммад Иқбол дар дубайтихояш худро нотақдор, дурандеш, донишманд, инсондӯсту таблиғотчи маданияти халки худ, некойин, носех ва рӯхбахши очизон нишон додаст.

Ин қисмати эҷодиёти Мухаммад Иқбол дар баробари дигар асарҳои безаволи ӯ ҳазинаи адабиёти форсӣ ва урдуро ғанитар ғардониданд. Онҳо бо бисёрмаъноӣ, хушоҳангӣ, тозагии мазмун ва таъсирбахш буданашон фарқ намуда, безавол хоҳанд монд.

Дар охир бояд илова намоем, ки дар Тоҷикистон бахши форсии Мухаммад Иқбол васеътар омӯхта шудааст. Вале осори урдуӣ ӯ безътибор мондааст. Ҳоло вақти он расидааст, ки аз шароити фароҳам омада хуб истифода бурда, бо осори урдуӣ аллома ба таври ҷиддӣ эътибор дода шавад ва он мавриди тадқиқоти ҳамаҷониба қарор гирад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Куллии Иқбол (форсӣ), нашри ҷаҳорум, Лоҳур-Ҳайдаробод-Қароҷа, 1981.
2. Куллии Иқбол (урду), Лоҳур, бидуни соли нашр.
3. Мухаммад Иқбол, Пайғоми Шарк. Мураттиб. А. Ғаффоров. Душанбе, 1987.
4. Мухаммад Иқбол Садои Машрик. Мураттиб А. Ғаффоров. Душанбе, 1978.
5. Пригарина Н.И. Поэзия Мухаммада Иқбала. М. 1972.
6. Ғаффоров А. Мухаммад Иқбол. Душанбе, 1977.
7. Ғаффоров А. Назми форизабони Ҳинду Покистон дар нимаи дуюми асри XIX ва асри XX. Душанбе, 1975.

*Нурмухаммад Сафарзода
Рухшонаи Равшан*

БАНДАҒИ ВА ОЗОДИИ ИНСОН АЗ НАЗАРИ АЛЛОМА ИҚБОЛ

Мухаммад Икболи Лоҳурӣ шоири намоёни ибтидои асри XX бо ашъори шӯрангезаш Шарқи мазлумро ба ларза оварда, шӯро исён ва рӯҳи мочарочӯёнаи Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, Ҳофизи малакутӣ ва Саъдии суҳангӯро аз нав дар замири Шарқиёни дар зиндони бандагӣ асир афтода зинда кард. Ў ба халқ ҳамчун нерӯи бузурги мағлубнашаванда, қаҳрамони асосӣ ва пешбарандаи таърих назар дӯхта, озоду хушбахтона зиндагӣ ба сар бурдани онро орзу мекард:

То кучо ин хавфу васвосу харос,

Андарин кишвар мақоми худ шинос.

Ин чаман дорад басе шоҳи баланд,

Бар нагуншоҳ ошёнӣ худ мабанд.

Андаруни туст сайли бепаноҳ,,

Пуши ӯ кӯҳи гарон монанди коҳ.(5.309)

Шоир дар муборизаи ҳаёт, яъне озодии истиқлолият қурбон шуданро аз таслим шудан хазор бор авло медонад ва он - марғро шараф меҳисобад. Ў дар сифати абармардони озодихоҳ чунин менигорад:

Дар ҷаҳон натвон агар мардона зист,

Ҳамчу мардон ҷон супурдан зиндагист. (6.16)

Иқбол чун Шарқро дар зулмати бандагию ғуломӣ роҳгум мебинад ба ғазаб омада, дар бораи ғуломӣ ва офатҳои он ба дод меояд:

Аз ғуломӣ дил бимирад дар бадан,

Аз ғуломӣ рӯҳ гардад бори тан.

Аз ғуломӣ зарфи пири дар шабоб,
Аз ғуломӣ шери ғоб афканда ноб.
Аз ғуломӣ базми миллат фард-фард,
Ину он бо ину он андар набард. (7.172)

Шоир халку миллатҳое, ки дар олами берангу бӯи ғуломӣ саргум гаштаанд ва инро онҳо аз ихтиёри иродаи инсонӣ бетаалук мешуморанд, муқобил баромада, афроди ҳар миллатро ба сарнавиштсозию тақдирсозӣ даъват менамояд:

Ба пой худ мазан занчири тақдир,
Таҳи ин гунбади гардон раҳе ҳаст.
Агар бовар надора ҳезу дарёб,
Ки чун по во кунӣ, ҷавлонгаҳе ҳаст. (4.50)

Бандагону ғуломпешагонро ҳатто Худо шинохтан намехоҳад. Шоир тақдирӣ инсон, хушбахтию бадбахтии онро вобаста ба ҳуди ӯ медонад:

Худо он миллатеро сарвари дод,
Ки тақдираш ба дасти ҳеш бинвишт.
Ба он миллат сару коре надорад,
Ки деҳқонаш барои дигарон кишт. (3.96)

Иқбол хушбахтии тамоми миллатҳоро хушрӯзии худ медонад. Ӯ як-як бо бузургон чун Румӣ, Толстой, Ленин, Байрон, Мирзо Ғолиб, Ғўте, Лок, Конт, Бергсон ба мунозира меҳезад ва гоҳо аз номи онҳо ба ояндагон рӯ оварда, меғўяд:

Эй хуш он қавме, ки чони ӯ тапид,
Аз гили худ ҳешро боз офарид.
Аршиёно субҳи ид он соате,
Чун шавад бедор ҷашми миллате. (7.185)

Ба андешаи Иқбол сабаби ҷангу ҷидолҳои ҷомеаи нобаробарихонӣ замон ва бандагӣю хоҷагӣҳои ҳукмронӣ замон аст. Зимомдорони замон равиши ҷомеааро тавре сохта, ки барои ҳукмронии онҳо созгор бошад:

Зери гардун одам одамро хурад,
Миллате бар миллати дигар чарад.
Чон зи ахли хита сӯзад чун сипанд
Хезад аз дил нолаҳои дардманд. (2.359)

Иқбол ҷомеъае, ки тахти идеяҳои Маркс бунёд гардиду дар Русия
ба музаффарият ноил омад, дер напоядани онро дар беаминагии
рӯхонияти он ба дарк гирифта, мегӯяд:

Русро қалбу ҷигар гардида хун,
Аз замираш ҳарфи “ло” омад бурун,
Он низоми кӯҳнаро бар ҳам задаст,
Тезнеше бар раги одам задаст.
Кардаам андар мақомоташ ниғах,
Лосалотин, локалито, лоиллаҳ. (2.395)

Ва ё дар бораи пешгоми ин сохтори навини ҷомеъадорӣ - Маркс
аз нигоҳи амиқу фасеҳи ҳикматомез чунин назар менамояд:

Соҳиби сармоя аз насли Халиил,
Яъне он пайғамбари бе Ҷабраил.
З-он, ки Ҳақ дар ботини ӯ музмар аст,
Қалби ӯ мӯъмин димоғаш кофар аст. (1.116)

Чунин андешаҳои пурҳикмату озодиҳохона дар ашъори Иқбол
басо зиёд ба ҷашм меҳӯрад. Агар мо бо нияти ҷустуҷӯи ин қабил шеър
пораҳои дилангезу исёни ба олами ботини шеъри Иқбол вуруд гардем
дар уқёнусе ҳеҷро дармеебем, ки мавҷҳои пуриёну беқарораш чун
марғони озодиҳох бо лаппишҳои саркаши он иртиботи ногустастани
баҳодуруна дорад. Имрӯз ин уқёнуси худшиносию озодиҳои Иқбол ба
ташнабони озоди муждаи тӯфонии мустақиялиятро меорад. Мо бо
омӯзишу баҳрабардорӣ аз ин ашъори пуршӯри шоир нидои исёни Румӣ,
Ҳофиз, Саъдӣ, Ҷомӣ ва дигаронро тафаккур менамоем. Гӯе уқёнуси
шеъри Иқболро рӯдҳои софу беолиши ашъори Румӣ, Ҳофиз, Саъдӣ ва
Ҷомӣ шодоб карданд. Аз ҳама бештар аз тору пуди Иқбол замзамаи
нолаи найи Мавлавӣ садо медиҳад. Марҳум Саъид Нафисӣ таъсири

Мавлавиро дар эҷодиёти Иқбол ба инобат-гирифта менигорад: “Нуктас, ки бояд ба он бештар тавачҷӯх кард, ин аст, ки дар миёни садҳо шоири бузургу кўчак, ки тақлид аз “Маснавия” кардаанд ҳеҷ кас ба андозаи Иқбол ба он наздик нашулааст. На танҳо бисёр аз ақоид ва афкори Мавлоноро дар шеърӣ урдуи худ баён карда, балки дар шеърӣ форсӣ гоҳе ба андозае ба Мавлоно наздик шуда, ки инро навиё аз эҷоз бояд донист.” (2.305)

Иқбол дар роҳи Мавлавӣ ҳақиқат ба муваффақияти калон ноил шуда, шӯру исёни пири Румиро дар вучуди худ ва дар асри XX-и Шарқи ислом бедор кард. Шоир ба Румӣ ба услуби тоза пайравӣ мекунад. Ӯ ақоиди фалсафии Румиро ба таври шеър меорад ва бо номҳои гуногун афкори фалсафии худро ибраз дошта, баҳс мекунад. Ин тарзи пайравӣ ва тақлид дар назми форсӣ нав аст, балки ин ба услуби асарҳои фалсафӣ хос аст, ки ба таври мунозира ақоиди худро баён менамудаанд.

Баҳсу мунозираи ин нобигаҳои тамаддуни башар ҳам аз якдигар боз фарқиятҳо дорад. Румӣ агар бо диди тоза ба тасаввуф ва ислом назар карда, онро ба замони худ созгор сохта, “Маснавини Маънави”-и Мавлавӣ, Ҳаст Қуръон дар забони паҳлавӣ”-ро ба вучуд оварда бошад, Иқбол ҳамин ҳадафи Мавлавиро ба таври ҳоса ва талаботи замони нав бозгӯӣ намуд. Ӯ дигар намехоҳад шарқиён дар эри завлонаҳои ғуломӣ тамоми бадбахтиро мўҳточиро аз сарнавишт дониста, бандавор хизмати арбоби ҳасудро кунанд. Иқбол дар ин самт танҳо аз номи як қавм не, балки аз номи як қитъаи дунё ба суҳан меояд ва мехоҳад, ки шарқиён дар баробари дигар мардумони олам сарбаланд бошанд:

Даргузар аз ҷилваҳои ранг-анг,

Хешро дарёб аз тарки Фаранг.

Гар зи макри ғарбиён бошӣ хабир,

Рӯбаҳӣ бигзору шерӣ пеша гир.

Чист рӯбаҳӣ? Талоши созу барг,

Шери мавло ҷўяд озодию марг. (5.89)

Иқбол пеш аз ҳама худ таҷассуми олами рӯҳонияти инсонӣ аст. Дар ин маврид ӯ ба Шарқи мазлум менигорад, ки аз як сӯ бегонагон

завлонаҳои ғуломӣ дар поин он барбаста бошад, аз сӯи дигар рӯхониёни мутаассиб бозори макру фиребро дар ивази имону ислом гарм дошта, суди хешро андар ин бозори хариду фурӯш бармедоранд:

Олимон аз илми Қуръон бениёз,
Сӯфиён дарандагургу мӯдароз.
Ҳам мусулмони афрангимаъоб,
Чашман Кавсар бичӯянд аз сароб.
Беҳабар аз сирри динанд ин ҳама,
Аҳли кинанд, аҳли кинанд ин ҳама.
Хайру ҳубӣ бар хавос оғд ҳаром,
Дидаам сидқу сафоро дар авом (5.84)

Дар ин самт Иқбол мунозира бо Худо мекунад ва ин гуна исёну мунозирааш оҳанги мунозираҳои Носири Хисравро ба ёд меорад. Аллома дар назди офаридгор арзе ба миён мегузорад, ки мавҷудоти офаридаш бо ҳалли бисёр корҳои мушкилписанд имкону идроки хосаро молик аст. Биноан дар мушкilotи пешомада тадбирчӯй менамояд ва халосиву раҳириро меёбад:

Ту шаб офарида, чароғ офаридам,
Сафол офарида, сӯғ офаридам.
Биёбону кӯхсору роғ офарида,
Хиёбону гулзору боғ офаридам.. (7.102)

Чунин кушодагӯйҳову исёнкорихон Иқбол дар миёни аҳли таассуби Шарқ чандон мақбул наафтод. Абу Сулаймон Аҳмади Панҷобӣ мутахаллис бо Фазлӣ, ки сӯфӣ ва тарғибкунандаи ғояҳои ислом буд, Иқболро саҳт сарзаниш карда, мегӯяд:

Бандаро Фиръавн ба сомон мекуни,
Бо Худо дасту гиребон мекуни.
Чун ба худ мебинад аз рӯи худӣ,
Айбро гӯяд ҷамоли маънавӣ. (9.277)

Дар шеъри “Бандагинома” Иқбол сабабгори ҳама бадбахтии инсон ғуломиро доништа, гуфтааст:

Аз ғуломӣ завқи дилоре маҷӯй,
Аз ғуломӣ ҷони бедарде маҷӯй.
Дидаи ӯ меҳнати дидан набурд,
Дар ҷаҳон ҳӯрду гарон ҳобиду мурд. (7.173)

Ҳазли ин нуқтаро шояд дар назар дошта, дар васфи бандагию
ғуломӣ ҷунин нигоришро алайҳи ақоиди Иқбол пешниҳод мекунад:

Банда шуд аз бандагӣ тобандатар,
Зиндатар, арзандатар, фархундатар.
Мақсади таҳлиқи инсон бандагист,
Бандагӣ сар ҳасту сомон бандагист. (9.277)

Ин ҳама аз кӯтоҳбинӣ нисбати Иқбол ва ақоиди ӯ хеле зиёд буд.
Иқбол меҳост, шарқӣёро дар озодӣ ва мустақилият бинад. Намеҳост
бегонагон дар сари ӯ бадбахтиҳо оварда, заминашро тороч намоянд.
Биноан таҳ андар таҳи афкори аллома дар вучуди шарқӣён дидани нерӯи
худӣ, яъне бедорӣи милли қарор мегирад, ки шоир меғӯяд:

Дили бебокро зарғом ранг аст,
Дили тарсандаро оху паланг аст.
Агар биме надорӣ баҳр саҳрост,
Агар тарсӣ ба ҳар мавҷаш наҳанг аст (7.75)

Донишманди маъруфи Ҳиндустон Рашид Аҳмади Сиддиқӣ дар
“Паёми Иқбол” ном мақолаи худ менигорал: “Ин асарҳо (“Асрори худӣ”
ва “Рамузуи беҳудӣ”-Н.С.,РР.) нафақат ба халқҳои мазлуми Ҳиндустон
илҳомӣ мардонагиву шучоат бахшид, балки таълимоти муҳими фалсафи,
сиёсӣ ва тарбиявӣ-ахлоқӣи шоир ба тамоми мардуми ба зерӣ юғи
аҷнабиён гирифтормудаи кишварҳои Шарқ таъсири бузург расонда,
оброӣро ӯро ҷӣ дар Ҳиндустон ва ҷӣ дар хориҷи он хеле баланд бардошт”.
(8.1)

Дар ҳақиқат, шеърӣи Иқбол то имрӯз дар тамоми Ховарзамин ҷун
машғали озодиву худшиносии роҳи миллатхӯву халқхоро равшан қарда, ба
оиндаи дурахшон ҳидоят месозад.

Хамин тарик, масоили бандагӣ ва озолии инсон - муҳимтарин андешаи башардӯстонаи аллома Иқбол буда, нақши бочилои ўро дар миёни тамоми халқҳои Шарқ ғарб маҳбуби ҳамагон медорад. Бад-ин манзур агар як гурӯҳ ўро исёнғари лоиллал дида бошанд, гурӯҳи дигар дар симояш пешвои озолихохонаи ранҷбаронро дарёфтанд. Гурӯҳи саввум бо ҷуръат аз шахсияти ў нубуғи олами рӯхонии хешро дарёфтаанд. Аз ин рӯ, осори аллома барои худшиносиву ҳамхелписандии инсон пуле миёни имрӯзу фардои башарият меистад. Иқбол баъди таҳлили бандагиву озолихохихо меҳодад тамоми мардуми оламо дар халқаи дӯстиву баробарӣ ва ҳусни тафохуми якдигарфаҳмӣ бинад:

Мардумон ҳўгар ба якдигар шаванд,
Суфта дар як ришта чун гавҳар шаванд.
Дар набарди зиндагӣ ёри ҳаманд,
Мисли ҳамкорон ғирифтори ҳаманд.
Маҳфили анҷум зи ҷазби бо ҳам аст,
Ҳастии кавкаб зи кавкаб маҳкам аст. (6.99)

Ва ё дар ҷои дигар аз миллату халқият гузашта, ҳама оламо чун фарзандони як волидайн меҳонад:

На афғонему не турку татарем,
Чаманзодему аз як шохсорем.
Тамизи рангу бў бар мо ҳаром аст,
Ки мо парвардаи як навбаҳорем. (7.213)

АДАБИЁТНОМА:

1. Доктор Абдулҳамиди Ирфонӣ. Иқбол аз назари эронӣён. - Қароҷа, 1957.
2. Куллийти Иқбол (мураттиб Мухаммад Абдураззоқ), - Ҳайдаробод, 1343.
3. Мухаммад Иқбол. Армуғони Ҳичоз.-Ҳайдаробод, 1950.
4. Мухаммад Иқбол. Паёми Машрик, Лоҳур, 1954.
5. Мухаммад Иқбол. Ҷовиднома. Лоҳур, 1954.
6. Мухаммад Иқбол. Асрор ва румуз.-Лакхнау, 1950.

7. Мухамад Икбол. Паёми Машрик. Душанбе, Адиб, 1987.
8. Рашид Ахмади Сиддики. Паёми Икбол //Сухайл, наشري Алигарх, январ-апрели 1926.
9. Сархан Хоча Абдурашид. Тазкираи шуарои Панҷоб.- Қарочӣ, 1967.

ДАР ВАТАНИ ИҚБОЛ

Аввали мохи ноябри соли 1998 аз номи муншии масъули конгресси сеюми байналмилалии аллома Мухаммад Иқбол чаноби доктори Абсор Аҳмад мактубе гирифтам, ки маро ба ин конгресе, ки аз 9 то 11 ноябри соли 1998 дар Донишгоҳи Панҷоби шаҳри Лохур барпо мегардад, даъват менамояд. Фишурдаи (тезисҳои) суханрониамро таҳти унвони “Гуфтори Мухаммад Иқбол ва бедории ҷавонони тоҷик” қаблан навишта, ирсол намуда будам. Аммо дар зехнам ёддоштҳои сафари пешинаам, ки баҳори ҳамон сол сурат гирифта буд, аз нав эҳё гардида, пешни назарам омад. Хостам, ки чанд лаҳзаи онро ба тавачҷӯҳи хонандагони азизи кадрдон пешкаш намоям.

Мохи декабри соли 1997 буд. Фонди хайрияи Сорос (ИМА) барои корҳои илмӣ озмун эълон кард. Ман, ки чун узви Анҷумани Иқбол барои тавсия додани ҳамкорӣ бо Академияи Иқбол дар Покистон (Лохур) омадагӣ меиддам дар ин озмун ширкат варзидам, ва азбаски аз Сафорати Мухтарами Ҷумҳурии Ислонии Покистон дар даст даъватнома доштам хайати жюрии озмун аз байни довталабони зиёд Грант (ҷоиза)-ро ба барномаи ман ҷоиз дидаанд.

Рӯзи 29 апрел бо роҳи Душанбе - Хучанд - Тошканд - Лохур худро ба макони матлуб расондам. Ҷавони адабпешаи наҷиб Иршодулмуҷиб ва ронанда Мухаммад Назир мувофиқи телеграммаи котиби сафорати Покистон дар Тоҷикистон чаноби Сачҷод Аҳмад Сихор маро пешвои гирифта, бурда дар меҳмонхонаи “Шохтоҷ” ҷой қунонданд.

То ба Лохур расидан ман дар бораи Покистон, табиат, таърих, тамаддун ва адабиёти он баъзе маълумотҳо доштам. Хусусан олимону

адибони он кишвар Шиблии Нўъмонӣ (1857-1914), Мухаммад Шафъ, Мухаммад Риёз, Мирзо Ғолиб (1797-1869), Мухаммад Иқбол (1877-1938), Сайид Ансорӣ Наштар (1894-1958), Файз Аҳмади Файзро хуб мешинохтам ва бо осори онҳо ошно будам. Аммо ҷунонки дар урфият меғуянд: “Шунидан қай бувад монанди дидан”, ки алҳақ росту дуруст будааст. Шабро дар Лоҳур гузарондам.

Субҳи 30 апрел аз ҷой бархоста, баъди шустушӯ аз паи субҳона шудам. Барои ноштар равған, панир, асал, мургбирён ва ҷой фармудам. Ҷойро бо ширу шакар медоданд. Дар тамоми Покистон ҷойро бо шакар ва шир менӯшидаанд ва баробари сари суфра ништастан як истакон оби сард бо ҷағ меовардаанд. Бо дархости супоришдиҳанда оби сард бо нӯшоба, ё оби маъданию ҷағ иваз кардан мумкин. Нони чаппотӣ, равғанӣ ва тунуки мисли нони ҷағӣро, ки хангоми рӯзадориашон меҳӯранд, нав аз пухтгоҳ қанда медиханд. Кулли пешхизматон писарҳои ҷавон. Онҳо мувофиқи супориши телефонӣ таъому моеъоти ошомиданиро ба номерҳои низ мебаранд.

Сипас машинаи сабукрави Нозими Иқбол Академия (раиси Академияи Иқбол) омада маро ба он ҷо бурд. Академияи Иқбол соли 1951 бо максали густариши академия ва афкори аллома дар Қароҷӣ чун муассисаи нимрасмӣ таъсис шуда, соли 1962 он ба муассисаи расмӣ зери назорати бевоситаи Раиси Ҷумҳурии Покистон қарор дода шуда, ҳоло он тахти итоъати вазири омӯзиш мебошад. Фарзанди арҷманди аллома Ҷовид Иқбол ноиби раиси академия ба шумор меравад. Аз ин ҷаҳат қасди таъсиси корфармои академияро “Нозим” меғуфтаанд. Академияи Иқбол иморати базеба ҳашт ошёнаест, ки дар Айвони Иқбол ҷой гирифта, сахти мармарфарш бо ҷаввора, ойинае, ки об дар он сайлон мекунад, кабудизор ва дар таххонааш барои 74 мошин ҷои паркинг сохта шудааст. Дармадгоҳро полис посбонӣ мекунад. Хизматҳои нозимӣ бо бонкҳои идораи рӯзномаҳо, аэроқасса ва идораҳои коргузори буда, аз қабати шашуми он қисми зиёди намои Лоҳур, иморатҳои мӯташам ва қанд қорбоғи мусаффаро дидан мумкин аст.

Рохбарияти академия, корманди илмиву техники, китобхона ва ҷои истироҳати омадаҳо дар ошёнаи шашум ҷой гирифтаанд. Мо бо лифти тезгарад ба ошёнаи шашум баромадем. Низоми академия профессор Муҳаммад Сухайл Умар он ҷо набуд. Вай дар кучоҳе ҷаласа доштааст. Маро муъовини ӯ доктори фалсафа, профессор Ваҳид Ахтар Ишрат истиқбол намуд. Баробари дар курсҳои мулоим нишастан ба ман як даста китоб, аз ҷумла кулӣётҳои форсӣ ва урдуи Иқбол, таъкирани шуъраҳои форсинависи Кашмир, ҷанд китоб роҷеъ ба аллома Иқбол аз ҷумла асарҳои 4-ҷилдаи писари шоъир Ҷовид “Зиндарӯд” ва амсоли инҳоро тӯҳфа карда, гуфт, ки ба ҳар ҷизе, ки ниёз дошта бошад, бифармояд, иҷро мекунем. Баъд ҷой, қаҳва, нӯшоба, оби хунок ва ширу шакар фармуд. Оварданд, нӯшидем. Таъом фармуд, оварданд, хӯрдём. Нӯшокхоро дар ҳуди ҳамон ҷо тайёр мекунанд, сардашро аз яхҷол мегиранд. Таъомро аз ресторан оварданд. Доктор Ишрат марди 58-сола. Аммо сарсафед. Ба форсӣ каме оҳиста сухан меронад. Донишманд, сӯҳбаторо ва меҳрубон. Он ҷо доктори фалсафа Аҳмад Ҷовид низ ҳузур дошт, ки маро ғоибона мешинохтааст. Камсухан. Вале ниҳоят бо қамоли мантиқ сухан меронад.

Соатҳои 13 ё 13.30 устод Муҳаммад Сухайл Умар ба дафтари хизматҳои омада, бо мо вохӯрия карда, пушти мизи кориаш нишаст. Дар тарафи дасти чап аз ҷониби мо ва пуштаи ҷевонҳои пури китоб. Китоб аксар аз ҳаёту гуфтор ва сабаки Иқбол ба урду, форсӣ, англисӣ ва араби. Ҷанд кардон китоб дар рӯи фарш. Яхҷол ҳам дар тарафи чап. Дар девори тарафи дасти рост нақшаи дорой ва харҷи он. Дар девор бо харфҳои ҷалии настиълик сабт гардидааст. Аз Иқбол, аз “Паёми Маширик”:

Маёро базм бар сохил, ки он ҷо,

Навои зиндагонӣ нармаҳез аст.

Ба дарё ғалту бо мавҷаш даровез,

Ҳаёти ҷовидон андар ситез аст.

Дар рӯзҳои минбаъда ва мулоқотҳои пасин маълум шуд, ки ҷаноби Муҳаммад Сухайл Умар, марди 42-сола, доктори фалсафа, мавзӯи кориаш роҷеъ ба ваҳдати вучуди Ибн-ал-Алаби, забони кориаш араби,

забони форсиро низ ба дараҷаи аъло медонад, урду ва англисӣ забонҳои модарӣ ва таҳсилаш. Яъне ба ин ҷаҳор забон метавонад, ки доди суҳанро диҳад. Вай аслан инсонӣ бисёр муаддаб, шариф ва босафо. Агар Шумо акси ҳазрати Исои Масеҳро, ки ба шаҳри Қудс раван аст, дида бошед, гӯё он ҷо Муҳаммад Суҳайл Умар тасвир шудааст. Ҳамон қаду боло, ҳамон чехраву ораз, ҳамон ришу сиблат ва ҳамон либос, ҳамон виқору тамкин, бар изофа ҷӣ қадар самимӣ, муҳаррик, гӯё ва ҷӯё. Вай шахсан шахси ашрофзода. Аз авлоди таъсискунандан силсилаи ирфонии Шохҷали, ки қариб ним ҳазор сол боз дар Ҳинд, Ифриқия ва Урупою Амрико оқоидаи ин силсиларо густариш додааст, ки ҳадафаш зӯҳд дар дунё ва рӯй овардан ба Худо буд. Пайравони ин тариқат мусулмонон ва яҳудию насрониро баробар ба Ҳақ даъват мекарданд ва ба ҷабборону салотини замони худ эътибор намедоданд.

Мо ҳамроҳ барномаи якҷафтаинаро сохтем. Ё маро ва ҳадафи таширифамро ба кормандони Академия ошно кард. Ҷаноби Ишрат китобхонаи академияро нишон дод, ки тамоми осори Иқбол ба забонҳои дунё ва тадқиқотҳо пирумунӣ эҷодиёти ӯ он ҷо гирд оварда шудаанд. Аз СССР-и собиқ фақат ду рисолаи Н.И.Притарина ва ду брошюраи А. Ғаффоров мавҷуд буду ҳалос. Дигар 7 ҳазор китоб ба забонҳои олам. Китобҳои феҳрист, энциклопедия, қомусҳо ва луғатҳои арабӣ, форсӣ, урду, англисӣ, испанӣ, олмонӣ ва ғайра низ гузашта шудаанд, ки хоҳишмандон озодона истифода карда метавонанд. Мувофиқи гуфти роҳбарони Академияи Иқбол асарҳои зиёди Муҳаммад Иқбол ба Ҷакарта, Жанон, Олмон, Инглистон, Миср, Туркия, Сурия, Амрико ва кишварҳои дигар маҷҷонӣ фиристода шудаанд, ки эҳтиёҷмандон аз онҳо баҳра баранд. Соли 1985 асари пураризиши Ҷовид Иқбол дар ҷаҳор ҷилд ба форсӣ тарҷума шуда, тавассути сафорати мӯхтарамии Покистон дар Эрон байни донишгоҳҳо паҳн карда шудааст.

Кори бисёр наҷибе, ки Академияи Иқбол соли 1984 ба роҳ мондааст, таъсиси “Ҳалқаи Иқбол” мебошад, ки мақсадаш расонидани паёми Иқбол ва кӯшишҳои вай барои аҳли олам аст.

Мехостам, ки чанд харфи англисиро ёд бигирам. Китобчаи “Муҳоваран инглиси-тоҷики-руси-форси”-и Шаҳובה дар дастам буд. Роҳбаладам Иршодулмуҷиб ба он хеле мароқ зоҳир кард. Ба ӯ бахшидам.

1 май. Рӯзи истироҳат. Рӯзи ҳамбастагии меҳнаткашони олам. Рӯзи ҷаҳонии қору қорғар. Саҳар барвақт мардум ҷамъ шуда, митинг оростанд ва парешон шуда рафтанд.

Маълум мешавад, ки тамоми шаҳри Лоҳур, ки беш аз 7 миллион ҷамъият дорад ва бо қалби Покистон маъруф аст, бо ному ёди аллома Муҳаммад Иқбол нафас мекашад, менозад ва меболад. Айвони Иқбол, шоҳроҳи Иқбол, хиёбони Иқбол, ошёни Иқбол., базми Иқбол, музеуми Иқбол, кӯи Иқбол, мазори Иқбол ва ғайра. Чун 1 май рӯзи ҷумъа ва таътил буд, Иршодулмуҷиб бо мошина омад, ки маро ба зиёрати масокини муқаддаси Лоҳур барад. Ҳамроҳ баромадем. Аввал ба манзили Иқбол рафтем, ки аз соли 1922 то 1935 шоъири бузург он ҷо зист кардааст. Алҳол он филиали музеи бостоншиносӣ. Сарвари манзили Иқбол марди 60-сола Ғулом Раббонӣ китобхо, кати хоб ва бастаи бузурги маҷаллаи солҳои гузаштаи “Иқбол-ревью”-ро бо муҳаббат ба мо нишон дода, чанд лаҳзаҳои ҷолиби ҳаёти ӯро ба мо нақл кард. Вай бо ҷунон мамнуният ифҳор кард, ки аллома “Ҷовиднома” ва “Мусофир”-ро дар ҳамин ҷо офаридааст. Маълум шуд, ки Академияи Иқбол ҳар сол мураттаб се маҷалла мебаровардааст: “Иқболиёт”, ки дар моҳҳои январ ва июн ба урду, “Иқбол-ревью”, ки моҳҳои апрел ва октябр ба инглисӣ, ҳамаҷунин “Иқболиёти форсӣ”, ки дар моҳҳои апрел ва ноябри ҳар сол нашр шуда, бозёфтҳо ва таҳқиқотҳои навро фаро мегиранд. Ҳавлии хеле васеъ ва иморати ҷадин утокдор, ки як дарахти бор ва як дарахти бед шукӯҳи саҳни ҳавлии он аст, аз муҳити зисти аллома дар он солҳо дарак медиҳанд. Дар ҳамин ҷо ӯ сохти давлатиеро орзу карда буд, ки шаҳрвандонаш бигӯянд: “Қас дар ин ҷо сойилу маҳрум нест, Абдунавло ҳокиму маҳкум нест”. Бо як ҷаҳон таъассуроти амиқ аз ин ҷо ба “Ҷовидонманзил” хостем, ки биравем. Гуфтаанд, ки он ҷо имрӯз таътил аст. Барои зиёрат роҳи мазори Иқболро пеш гирифтем. Он дар назди қалъаи Лоҳур наздикии мунори “Истиклоли Покистон” ҷой гирифтааст.

Оромгохи Аллома дар масҷиди Подшоҳӣ дар ихотай иморатҳои пуришукӯҳ
басе хоксорона менамояд. Кафшхоро кашида ба дари он наздик
мешавем. “Инна мин-аш-шеъра ла хикматин ва инна мин-ал-баъна ла
сеҳрин”, яъне “Ба дурустӣ, ки шеър аз хикмат аст ва баён аз сеҳр”. Ин
аввалин навиштаҷоте буд, ки ба ҷашм мехӯрд. Навиштаи дигар дар
девор:

На афғнему на турку татарем,

Чаманзодему аз як шохсорем.

Тамизи рангу бӯ бар мо ҳаром аст,

Ки мо парвардаи як навбахорем.

Мо дар тарафи машриқи мадфани аллома рӯ ба ғарб истода,
оятро аз Қуръони мачид тиловат карда, савобашро ба рӯи пурфутӯҳи ӯ
бахшидем. Фарши мазорро бо қолинҳои зебо орошта буданд. Боз 5 қолин
рӯйкор нагирифта дар ғӯшае таҳ карда мондагӣ буд. Иршодулмуҷиб гуфт,
ки он вақтҳо Ҳинд мустамлика буд, ин санги мармари шаффофи
сафедро, ки болои қабр аст, дар вақташ аз Афғонистон фиристодаанд.
Санги навишти рӯи он чунин буд: “Хувал ғафур-ур-рахим. Шоъир ва
файласуфи Шарқ доктор Муҳаммад Иқбол, ки роҳи саъй ва амали рӯҳи
исломро ба ҳамгирон рӯшан сохта ва аз ин рӯ мазҳари қабули аълоҳазрат
Муҳаммад Нодиршоҳи Ғозӣ ва миллати афғон воқеъ шуд. Дар санаи 1294
қамари таваллуд шуд ва ба санаи 1357 вафот ёфт”. Мо ҳоки қабри
алломаро ба ҷашм молида, дақиқае чанд аз наздикӣ ба рӯҳи поки ин
инсонӣ муборизи роҳи Ҳақ ва мунодиҳои озодии Шарқ лаззат ва ҳаловат
мебурдем. То ин замон ханӯз ман сармасту мадҳуш аз шароби васл бо
рӯҳи аллома Муҳаммад Иқбол будам. Инак ба худ омадам ва акнун
оқилона номаи мазорро меомӯзам. Сақфу деворҳои даруни бино саршор
аз гуфтори хуби Иқбол дар ситоиши бузургии инсон, ваҳдати ашъи
хастӣ, васфи қудрати беинтиҳои офаридагори бузург. Дар даромадгоҳ
чунин навишта сабт шудааст: “Марқади мунаввари ҳаким мулуммат
аллома Муҳаммад Иқбол (р.х.), валодат дар 3 зилқадаи санаи 1294 х. (9
нӯвмбри санаи 1877 исавӣ), вафот 12 сафари санаи 1357 х. (21 апрели
санаи 1938 исавӣ)”. Дар ҳолати нимкайф аз оромгоҳи ҳазрати аллома

бадар шудем ва мадхушона ба мошини худ нишастем. Соҳат аз 12 гузашта буд.

Кўчаҳои Лоҳур ҳолати ачибе дорад. Дар роҳ қояидаву русум, сару либос ва василаҳои рафтуоии ҳазор солро мебинед, ки одамон дар либоси қарнҳои гуногун мулаббас рафтуоӣ мекунанд. Васоити нақлиёт ҳам ёдгоре аз ҳар асру замон. Хараробаву аспаробаву хару асп, дучарха, мотолеру мотоциклетҳо, мошинаҳои маркаҳои навтарин ва автобусҳои дуошёна. Дар паси бисёр мошинҳо меҳонем: “Аллоҳ”, “Мухаммад”, “Ё Али”, “Бисмиллоҳ”, “Алмадад, ё аллоҳ” ва амсоли инҳо. Дар миёنҳои роҳ ба форсӣ сабт аст: “Чашми мо равшан, дили мо шод”. Кўчаву хиёбонҳоро давр мезадему мушоҳидаҳои чандрӯзаи худро ҳаёлан аз зехн мегузaronдам ва бо мушоҳидаҳои имрӯза киёс мекардам. Имрӯз ман бисёр ба қиёфаи мардум ва тарзи рафтори онҳо дар кўчаю хиёбонҳо нигаристам. Маълум мешавад, ки аксари кулли мардуми Покистон, Ҳиндиуласт, сиёхчурда, ағлаб миёнақад, фарбхпайкар, сиёхмў, бинибузург ҳастанд. Дар кўчаҳо гадою талбандаҳои шилқин ҳам бисёр буданд. Мардони ниҳоят ришдароз, мўйҳои сарашон хеле дарозу парешон ҳам вомерхўрданд. Қариб 98 фоиз (98 дар сади) одамон дар либоси милли мегарданд. Занҳо перохани каме аз зону поёни аз ду тараф чобукдор, почомаҳои хеле васеъ, шарфи дарози гўшаҳояш аз миён поёнтав партофта, баъзеҳо рўмол дар сар доранд. Дастпона, нигин (ангуштарӣ), гўшвораҳои хурд, баъзан дар як гўш дуто дар ду сўроҳ, нигинча дар бинӣ зебу ороиши онҳост. Аммо каси дандони тиллодорро надидам. Дар ин қиёфа занҳои тоҷик монанд нестанд. Ағлаби мардон низ либоси милли мепўшанд. Чун моҳи май - фасли гармо буд, аксарияти кул бо перохани сафеди то соки по дароз ва изори болояш васеъу нўташ танг мегаштанд. Рангҳои бўр кабудча ва кахвай низ вомерхўрад. Камзулчаи беостини сиёхранг гоҳе илова мешавад. Токиаш гулдўзии пешаш чок ва қулоҳчаи сафеди монанди қулоҳи Қояида Аъзам ҷаноби Мухаммад Али Қиноҳ низ онҳоро зеб медиҳад. Аммо агар мардҳо либоси урупой пўшанд, хеле олуфта менамоянд ва шабеҳи мардони тоҷик мегарданд.

Қарибҳои намози пешин ба масҷиди Алии Хучвири омадем. Он
чо ҳар рӯзи ҷумъа 30-40 ҳазор салотгузор намоз меҳондааст. Зоирини
зиёди зану мард низ он ҷо буданд. Гуё масҷид дар қабати дуввум ҷойгир
аст. Мазори Алии Хучвири низ дар ҳамон ошёнаи дуввум дар рӯ ба рӯи
он ҳучраи бунёдгузори фиркаи Чиштиа Муъниддини Чишти. Зоирон ҳар
ду мазорро бўсақунон зиёрат мекунанд. Касе аз назоратчиён аз афташ
қаси ғайрипокистонӣ ва хориҷӣ будани маро фаҳмид, ки омада аз байни
изтиҳом аз ман пурсид: Муслим? Посух додам: Алҳамду лиллоҳ!
Иршодулмуҷиб ба урду ба он нозир аз Тоҷикистон будан ва ба
Академияи Иқбол омаданамо гуфт. Бо садои “аҳсан” як қулоҳи
бӯриёро ба сари ман гузошта, ду ғалчанбари аз гулҳои сип-сурхи
арғувонӣ ба тозагӣ бофташударо ба гарданам овехта, як хавуч ҳаббаи
хушбӯи хиндуиро ба чайбам андохт. Росташиро гӯям, ман ба шахсияти
Абдулҳасан Алия ибни Усмон Чуллобии Хучвири Ғазнави (ваф. 465 ҳиҷрия,
мусовӣ ба 1071) ақоиди ӯ ва асараш “Қафш-ул-маҳҷуб” то андозае ошно
будам. Лекин аслан бо Шибхқорраи Ҳинд робита доштан ва дар Лоҳур
ҳок шулари намедонистам. Ҳамчунин намедонистам, ки мазори
Хучвири дар Лоҳур зиёратгоҳ аст. Онро Дото Ғачбахш мегӯянд. Баъд аз
чанд рӯз сарпарасти хонаи фарҳанги Эрон дар Лоҳур ҷаноби оқои
Бетақсир наشري нави “Қафш-ул-маҳҷуб” (Бо кӯшиши М. Тасбеҳӣ,
Исломобод, 1995)-ро бароям тӯҳфа кард, ки чандин шаб онро мутолиъа
доштам. Ба назарам, дар хоки Покистон аз бузургони ирфон аз Алии
Хучвири мукаддастар касро намениносанд ва эътироф надоранд.
Бинобар ҳамин месароянд:

Сайиди Хучвир - маҳдуми умам,

Марқади ӯ пири Санҷарро Ҳарам.

Хоки Панҷоб аз дами ӯ зинда гашт,

Субҳи мо аз ҳаҷри ӯ тобанда гашт.

Аз мазори Алии Хучвири мо ба зиёрати макбараи шох Ҷаҳонгир,
мадфини завҷаи ӯ Нурҷаҳонбегим ва макбараҳо дар Боғи Дилқушо, ки
алҳақ дилқушост, ҷойгир будаанд. Боғи Дилқушо милки Нурҷаҳонбегим
будааст. Вале акнун қабри ҳуди Нурҷаҳонбегим беруни девори кунуни

боғ мондааст. Дарахтони азимчуссаи хоси Хинд Манг, Сафеда, пипл, шохбулут ба вижа дарахти баргад, ки азимтарин шачари Шибхкорра буда, онро будоихо мукаддас мешуморад, бисёр боғҳои Лохурро зеб медиҳанд. Чунин дарахтонро фақат обу хоки Покистону Хинд мепарварад, ки ин ашчор ба ин сарзаминҳо хосияти асрорангез мебахшанд. Буттагулҳо ва гулҳои соф зеби дигари ин сарзамин аст. Лохур бошад, дар воқеъ боғшаҳри ҳақиқист.

Мақбараҳои Ҷаҳонгир дар вақташ (соли 1617) хеле мўхташам сохта шуда, баъдан рӯ ба харобӣ оварда, соли 1889 аз нав тармим карда шудааст. Мадфани Осафхону Нурҷаҳонбегим ҳам гўё бехисоб мондаанд. Аз шукӯҳу таровати аввалааш фақат бузургии деворҳои нимвайрона шаҳодат медиҳанд. Бидуни ихтиёр байти Урфии Шерозӣ ба ёд омал:

Аз нақшу нигори дару девори шикаста,

Осор падид аст санодиди Аҷамро.

Масҷидҳои вазирхон (1634), Марворид (1645), Тиллокори (1753), шох ё подшоҳӣ ҳар кадом бо азамат ва шукӯҳи худ ҷашми касро мебарад. Дар масҷиди подшоҳӣ Қуръонест, ки “Тиллои Қуръони пок” номида шуда, бо тавассути Қорӣ Ато Муҳаммад дар варақҳои матоӣ абрешим андозааш 50 ба 70 сантиметр шуда, аз болояш бо наҳи тиллоин баҳиядӯзи шуда, тамоми Қуръон дар ҷа мучалад анҷом пазируфтааст.

Рӯзи 2 май маро ба ориентал коллеч, яъне факултаи ҳоваршиносии Университети Панҷоб бурданд, ки соли 1870 бо шўъбаҳои араби, форсӣ, туркӣ ва урду таъсис гардида будааст. Раиси курсии форсӣ доктор Асғар Офтоб, раиси курсии Иқболиёт профессор Сайид ақрами Иқром, профессор Таҳсин Фироқӣ ва дигарон моро пешвоз гирифтанд.

Устод Офтоб марди доно, сўхбаторо ва шоғир будааст. Сўхбат хеле ҷўшид. Ҳангоми сўхбат маълум шуд, ки доктор Офтоб аслан аз аҳли Мўлтон будааст. Ман гуфтам, ки номи мўлтонро ханўз аз кўдаки шунидаам. Бо номи Мўлтон қиссаҳои аҷибу ғарибе маро дар ёдхост. Доктор Офтоб бо танз роҷеъ ба Мўлтону мўлтониён қисса кард. Аз ҷумла гуфт, ки дар байни мардум ин шеър машҳур аст:

Ҷор ҷиз аст тўхфаи мўлтониён:

Гарду гармо, гадову гӯрситон.

Касе аз хозирон гуфт, ки байти дигар ҳам вирди забонхост:

Мӯлтони мо ба чаннати аъло баробар аст,

Охиста по бинех, ки малак сачда мекунад.

Ин сӯхбатро касе намахост, ки тарк гӯяд. Чанд муъаллима ва донишҷӯ низ хузур доштанд. Онҳо китобҳои худ “Иқбол ва Кашмир”, “Иқбол дар роҳи Мавлави”, “Танбех-ул-Ғофилин”-и Сирочиддин Алихони Орзу, як даста шеърҳои худ ва боз чанд китоби дигарро тӯхфаам карданд. Ба ақидаи ин устодон касе то форсиро надонад, наметавонад ва ҳақ надорад, ки мутахассиси забону адабиёти урду бишавад. Ба гуфти устод Иром форсӣ забони шеърӣ илм, забони дин, забони идоравӣ, дарборӣ ва сиёсӣ буд, тамоми уламои мо (яъне покистониҳо - А.А.) ба форсӣ менавиштанд ва ба ин ифтихор мекарданд. Иқбол забони форсиро дар меҳани мо ҷовидонӣ гардонд:

Агарчи зодаи Ҳиндам, фуруғи ҷашми ман аст

Зи хоки поки Бухорову Кобулу Табрес.

Иқболшиносия дар Покистон ҷуз бо ёд гирифтани забони форсӣ ғайримумкин аст.

Ман изҳор кардам, ки форсӣ, ки Иқбол мегӯяд ва дар Покистон мешиносанд, ин пеш аз ҳама забони тоҷикӣ ва урфу одатҳое, ки покистониҳо, хоса лохуриҳо қабул кардаанд, урфу одати мардуми Бухорову Самарқанд аст. Маълум аст, ки аксарияти куллии покистониҳо мавзёҳои Эронӣ Афғонистон ва Тоҷикистон, ҳатто Туркменистону Озарбойҷон ва Ўзбекистонро дуруст наметавонанд ва аз ҳам ташхис наметавонанд. Ба пиндори онҳо кириллик на хат, балки забони мост. Устод Офтоб аз ман хост, ки роҷеъ ба тоҷикон, дар қучо воқеъ гардидани Бухорову Самарқанд, Марву Боқу, Нишопуру Ганҷа ва Балху Ҳирот лекция хонам. Пазируфам.

5 май соли 1998 ҳамроҳи доктор Ишрат ба зиёрати “Ҷовидонманзил” рафтем. Ин иморатро соли 1935 ҳокими Лоҳур хос барои шоғири бузург сохта будааст. Он дорои 10-12 хуҷра буда, акнун мезен Иқбол аст. Он ҷо тамоми ашё, ҷизу чора, либосҳо, гарданбанду

чанд айнак, китобҳо ва дахҳо суратҳои нодири аллома ва ёрону дӯстони ӯ гирд оварда шудааст. Хучраҳои кор, истироҳат, барои аҳли хона чудо-чудо. Тибомгоҳ низ алоҳида, ду-се сачҷодаи Мухаммад Иқбол низ он ҷо махфуз аст. Марги Иқбол соҳатҳои 4-у 5 дақиқа дар субҳи баҳорон рух дода будааст, ки соҳати девории манзили ӯро ҳамон вақт хомӯш карда монда будаанд, он то имрӯз дар девор овезон аст. Дар рӯи хавли барои хотираи мулоқоти Қоъиди азам ҳазрати Чинох (1876-1948) манорае қад афрохтааст. Рочеъ ба саргузашти рӯзи охиринаи зиндагии Иқболро аз рӯи ёддоштҳои Човид Иқбол ман дар маҷаллаи “Дайри муғон” (Панҷекат) ҷоп кунондам.

9 май мо чанд нафар устод - Мухаммад Сухайл Умар, Ваҳид Ахтар Ишрат, профессор Таҳсин Фироқӣ, рассом Аслам Камол, Рафеъуддин Ҳошимӣ, муаррихи исломшинос Мухаммад Акрам Чағатой ба зодгоҳи Мухаммад Иқбол шаҳри Сиёлкӯт, кам аз Лохур дар масофаи 125 км ҷойгир аст, рафтем. Он ҷо манзили падари Иқбол сӯфия Нурмуҳаммад, кате, ки дар болои он шоъири бузург ба дунё омадааст, китобхона, масҷиду мактаб, мадфани падару модар ва хохару бародари алломаро зиёрат кардем, бо режими кориаш, бисоти хонаводааш мандар - ибодатгоҳи хиндуҳо ошно шудем. Ҳамчунин дар ресторани бародарони Чағатой зиёфатро хӯрдём, мазороти бузургони Сиёлкӯтро зиёрат кардему беғоҳӣ дар соҳати 20-21 ба Лохур баргаштем. Фақат ду байт аз навиштаҳои девори мазори олими бузургӣ ислом файласуфи машҳур Абдулҳакими Сиёлкӯтӣ (асри XV)-ро навишта гирифта будаам, яке:

Хаёлотӣ хаёли бас азим аст,

Барои ҳалли ӯ Абдулҳаким аст.

Дигаре:

Як замонӣ сӯхбате бо авлиё

Бехтар аз садсола тоъат бе риё.

Дар Сиёлкӯт ман мушоҳида кардам, ки аҳли он шаҳр ба ҷамшаҳрии бузургӣ дигарашон Файз Аҳмади Файз (1911-1984), ки муборизи хастагинопазири озодии Покистон ва сулҳи пойдори байни халқҳо буд, низ арзи азим қоилад буда, ҷойҳои таҳсили ӯро бо навиштаҷоти

хотирави мумтоз гардонда, дар китоби Муъиниддин Акил “Покистони ғазал” (Қарочи, 1977) асарҳои “Нақши фарёда”, “Дасти сабо”, “Дасти тахти санг”, “Зиндагинома” ва ғайраҳо таҳлил шуда, баҳои баланд гирифтаанд.

Рӯзи 12 май, соли 1998 ман ба ҷаноби устод Муҳаммад Сухайл Умар изҳор кардам, ки мехоҳам Куллийтоҳи форсӣ ва урдуи Мирзо Ғолибро ба даст биёрам. Вай бо ман ёвари худ Сайид Қайсар Маҳмудшоҳро ҳамроҳ карда, ба ронандааш Муҳаммад Назир фармуд, ки моро ба “Маҷлиси тараққӣ-адаб” борад. Он ҷо мумкин аст, ки китобҳои меҳостағиямро пайдо кард. Мо ба он муассиса рафтем. Дар пушти дар навишта шуда буд: “Нозими аъло Аҳмад Надим Қосимӣ”. Ман ба ҷашмони худ бовар накардам, зеро ин ном бароям аз ибтидои солҳо шастум шинос буд. Аҳмад Надим Қосимӣ (ба талаффузи панҷобиҳо Қасмӣ) соли 1916 таваллуд шуда, бо шеърҳои хикояҳои дар мавзӯҳои иҷтимоӣ, ҷидди истисмор навиштаи худ ном бароварда, соли 1949 хангоми дар Лоҳур таъсис гардидани Иттиҳодияи нависандагони тараққиқарвари Покистон ба ҳайси котиби генералии он интиҳоб шуда буд. Вақте роҳбаланд маро ба ӯ муъаррифи намуд ва ман гуфтам, ки дер боз ёро ғоибона чун нависандаи мубориз, озодиҳо ва истиклолиятҷӯ мешиносам, дар қаъри ҷашмони ӯ оташаки мамнуният медурахшид. Ба ӯ хабар додам, ки ханӯз соли 1956 дар Тоҷикистон дар китоби “Ҳикояҳои ҳиндӣ ва покистонӣ” хикояи “Абрӯ кай ғун мешаванд” интишор ёфта буд, ки мо хондаем. Сипас маҷмӯаҳои русии ба ман ошно “Золотая печатка”, (М., 1958) ва “Багрянные цвета” (М., 1966)-ро вай аз ғаладони мизи кориаш бароварда нишон дод. Ман боз ба ӯ хабар додам, ки китоби хикояҳои ӯ “Лавҳи хатнависӣ” низ ханӯз соли 1965 ба тоҷикӣ ҳам тарҷума шуда буд.

Тоҷикистониён аз хикояҳои маҷмӯаҳои ӯ “Тапиши дил”, “Қатраи борон”, “Дашти вафо”, “Қароҳат”, хикояҳои “Ассалому алайкум”, “Сипоҳисар”, “Масҳарабоз”, “Дузд” ва ғайра огоҳанд. Афсӯс, ки ман иглӣ ва урдуро намедонистам ва ӯ бо забонҳои медонистагии ман ошно набуд. Як хонуми зебои покистонӣ, ки ёвари ҷаноби Қасмӣ буд.

моро тарчимонӣ мекард. Ман гуфтам: “Чӣ илоҷ хамдиль аз хамзабонӣ бехтар аст”. Ин сухан ба он марди фозил хеле писанд афтод. “Мачлиси таракки-адаб” нашриёт буда, китобҳои чоп мекардигиашро хуб мефурухтааст. Ман ба нархи 200 рупия ду куллиёти Ғолиб (урду ва форсӣ), “Ишораи каломӣ Иқбол” ва “Иқбол-ситораи баланди Шарқ”-ро харидам. Пирамарди равшанзамир Аҳмад Нодил Касмӣ адреси телефонҳоиашро навишта ба ман дод ва таклиф кард, ки меҳмони ӯ шавам. Басе шодмону хурам аз ҳам ҷудо шудем. Дар муҳлати як моҳе, ки дар Покистон будам, бо дахҳо мардонӣ илму адаб вохӯрда, дар хонаи бисёриҳо меҳмон шудам, бо садҳо одамон: одди мулоқотҳо оростам ва ба он имонам кавӣ гардид, ки Лоҳур дар ҳақиқат яке аз марказҳои тамаддуни халқи тоҷик будааст. Боғҳо, иморатҳо, мусиқӣ ва асбобҳои ғиноӣ Покистон аз синтези эҷодӣ тоҷикон ва покистонӣҳо пайдо гардидааст.

12-V-1998 бо раҳномоии устои забону адаби форсии Донишгоҳи Панҷоб оғои Муъин Низомӣ аз қалъаи Лоҳур дидан кардем. Ин қалъа бо вуҷати худ дар кишварҳои, ки то ба ҳол ман дидам, ҳамто надорад. Он дар Асри XVII сохта шудааст. Ана боғи ҷои ҷамъомади шуъро ва мусобиқаҳои адабӣ. Каме дуртар иморате, ки аз он ё дар он омадаҳо ва рафтаҳо ба зери назорат гирифта мешуданд. Боз каме дурунтар девони ом ва шаҳнишин, баъд давлатхонаи хосу ом, ойнахона, хобгоҳи Шоҳичахон, ки ойнахона мегуфтанд. Шишмаҳал (шиш-ойна). Мақоми тафреҳ ва базмо. Дар ҳамаи деворҳо дар вақташ дуру марҷон, забарҷад, лаъл ва ҷавохироти дигар касб карда буданд. Ҳар девор ва иморати он аз анъанаҳои меъморӣ Самарқанди Ҳинд таркиб ёфтааст. Соиб шоъд азамату шуқӯи онро дида гуфта буд, ки оқибат он хароб мегардад.

Нишаста бар сари айвони шоҳу ҷузъе, гуфт:

Хароб мешавад ин қасри зарнигор охир.

Шоҳичахон ҳамаи ин боигариҳо гузошту бо як қафани ба гӯр рафт. Соли 1765 сикҳи Лоҳурро забт карда, қасрҳои ғорат намуда, ҷавохироти онро қанда ба Амритсар бурда, маъбадҳои ҳиндӣ худро ба он ҷавохирот оро додаанд, ки инак он ғанабот дар он ҷо низ нест.

Покистониho хеле бохунаранд. Дар кӯчаю бозор, фурушгохҳои назди музеумҳо, корхонаҳои хунаремандӣ, экспонати музей ва намоишгохҳо дида мешавад, ки покистониho дар хунареҳои кандакорӣ ва хакоӣ дар ҷӯбу фулузот, кулолгарӣ, чинисозӣ, мисгарӣ, заргарӣ, хотамкорӣ, қолибофӣ, наққошӣ, рассомӣ, гулдӯзӣ, мучассамасозӣ, хайкалтарошӣ, хаттотӣ, хушнависӣ ва дигар хунареҳои мардумӣ хеле мохир буда, дар эҷодиёти худ унсуреҳои хунари халқи худро бо асосҳои хиндӣ тобишҳои мусулмонӣ ва аҷзои эронӣ хеле дилрабо омезиш медиҳанд. Ин хусусият дар меъморий, мусиқӣ ва театри онҳо, ки таҷрибаи Урупойро низ таҷассум мегардонад, ошкоро ба мушоҳида мерасад. Ман ин хунареҳои покистониhoро дар намоиши асарҳои наққошии оқои Шахнавоз Зайди, ки 18 май маро ба тамошои он ба саллереяи хунари устод Аллоҳбахш бурда, таблуҳои наққошӣ, нигораҳо, портретҳои ашхоси маъруф, занҳои зебо ро дар тасвири мӯкалами ӯ нишон доданд, дар тасвири суратҳои Аслам Камол аз рӯи зиндагӣ ва осори Муҳаммад Иқбол, экспонатҳои музеи Лоҳур ки нозими он ҷаноби Аъҷам Раҳмонӣ моро ба тамошои онҳо тақлиф кард ва дӯкону фурушгохҳо мушоҳида кардам.

Меҳмонхонаи “Шохтоҷ” дар маркази шаҳри Лоҳур қад афрохтааст. Дар ин кӯча боз ҷандин меҳмонсароҳои дигар, ду китотеатр, фурушгохҳои зиёд ва устохонаи мошинсозкунӣ мавҷуд аст, ки тақрибан масофаи дарозиаш қариб як км-ро ташкил мекунад. Дар ҳар ҷое, ки имкон дорад, дар атрофи роҳ одамон меҳобанд. Онҳоро дида шаҳрвандони Лоҳур бо шӯҳӣ мегӯянд, ки дидед, Покистон кишварест, ки масъалаи манзилро ҳал кардааст?

Мо рӯзҳои гуногун парки Шаломарбоғро, ки зиёда аз 300 сол боз бо 452 ғавворааш дар се бахш (Ғарахбахш, Ғайзбахш) ба одамон ғараху ғайз мебахшад, боғи Ҷинох, музей ва амсори инро тамошо кардем. Лоҳуриho гурӯҳ-гурӯҳ баъди соати 19.⁰⁰ ба боғҳои историхат рафта, аксар рӯи сабзаҳо нишаста, гоҳе дар рестораноҳо бо нӯшобаю яхмос ва таъомҳои сабук истирохат мекунанд. Ман бо ҳамроҳии Таҳсин Ғироқӣ ва устод Ҷаъфар Балуч борҳо сайри боғҳо кардем ва боре ба зиёрати макбараи

шоъираи точик Зебуннисо (ваф. 1669) рафтем, ки дар вақташ оромгоҳи мӯхташаму мучаллое лоиқи духтари шох сохта буданд. Аммо хозир он ҳолати харобе дошту пешашро устохонаи тунукасоъи гирифта буд. Дар сари қабри Зебуниссо байти ӯро хондам:

Китобхонаи олам варақ-варақ чустам,

Хати ту дидаму гуфтам, ки муддаъо ин қост!

Маҳз барои зиёрати оромгоҳи қоъиди аъзам Муҳаммад Алия Чинох ман ба Қарочӣ рафтам. Гуфтанд, ки он шаҳр-бандари аз ҳама ҷанубии Покистон буда, беш аз 16 милён сокин доштааст. Дар ӯхонаи сарватманд Имтиёз Алия Сиддиқӣ, ки падараш аслан бухорӣ буда, ханӯз дар қарни гузашта хангоми Осиёи Миёнаро забту истило кардани русҳо ба Ҳинд хичрат карда будааст, рӯзҳои 14-17 май қарор гирифтам. Завҷаи ӯ Ситорабиёӣ ва фарзандонаш Ҳайдаръалию Сабила ва Зайнъалия гӯё табори ман буданд. Дар тӯли чаҳор шабонарӯз он қадар маро меҳмондорӣ карданд, ки фақат боъиси сипосгузорӣ шуда метавонад. Бегоҳ дар соъатҳои 1900 ба зиёрати оромгоҳи ҳазрати Чинох рафтем. Мазори ӯ дар баландӣ қой гирифта, аз чаҳор сӯйи кафшхоро кашида, ба тавофи гӯр расидан мумкин аст. Ба ғайр аз ин мо қойҳои диданбоб, сохилҳои баҳр, бандар ва бозорҳои онро тамошо кардем. Бо додарони ӯ, ҳешу табори занаш ошно шудем. Ситорабиёӣ, ки аслан ӯро Ситораҷабин ном карда буданд, зани хеле пазанда ва меҳмондӯст буда, тайёр кардани таъомҳои бухорӣ, канду курс, баҳусус халвоҳои бухороиро хеле дӯст медорад. Рӯзе ман ва консули Тоҷикистон Сайвалиев Умаралия ва косули тоҷоратӣ Ҳочиев Солеҳҷонро бо аҳли авлоди худ зиёфат дод. Олуфтаву танноз буд ва гулгул мешукуфт. 21 май дар Лохур маро профессор Ваҳид Қурайшӣ, ки қаблан сарпарастии Академия буд ва соли гузашта дар ҷашни 120-солагии Иқбол ба Душанбе омада буд, ба хонааш даъват кард. Китоберо аз таълифоти худ ба ман бахшид. Марди ниҳоят пурдон, сӯҳбароро ва фурутан будааст ин пирамарди дунёдида. Рӯзи сешанбеи 26 май. Ман пагоҳ бояд ба Ватан баргардам. Рӯзона чанд нафар аз дӯстони лохурӣ омада, хеле сӯҳбат карда, шеър хонда, китобхояшонро тақдим карда, рафтанд. Бегоҳя оғои Таҳсин Фироқӣ ва устод Ҷаъфар Балуч бидуни

огохонидан омаланду маро ба боғи Чинох бурданд. Рӯи курсиҳои пастак дар фазои кушод болои сабзаҳо нишастем. Аз ресторани "Гулшан" таъом оварданд. Сӯхбат аз он мерафт, ки дигар аз ҳам чудо мешавем. Оғои Балуч аз чумла гуфт:

Чун азми сафар кардио рафти зи бари мо,

Бастӣ камари хешу шикастӣ камари мо.

Тахсин Фироқӣ, ки васлгари дилхост, гуфт:

Зи рафтани ту ман аз умр бенасиб шудам,

Сафар ту кардио ман дар ватан ғариб шудам.

Ман гуфтам, ки аз Покистон бо сарвати гарон ба Ватан бармегардам. Бехтарин сарвате, ки чун армуғон бо худ ба Тоҷикистон мебарам, ёди одамони нек, муҳаббат, самимият ва одамгарии онҳост.

Ба ҳӯтел баргаштем, фурсате чанд хомӯш нишастем, ҳамдигарро ба оғӯш кашидем, гуфтем: Миёни тоҷикону покистониҳо хаймаҳо чудо, аммо дилҳо якест. То боздид, худо хофиз!

Барои дигар ба Покистон сафар карданам аз ҳақиқат хеле дур менамуд. Бале бо даъвати Донишгоҳи Панҷоб ва ҳиммати ҷаноби Холид Амир Хон сафири қабири Покистон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1998 ман боз ба Покистон парвоз кардам. Мувофиқи даъвати котиби кумитаи тадорукоти конгресси сеюми байналмилаллии аллома Муҳаммад Иқбол Абсор Аҳмад бояд дар кори он ширкат варзам. Бо маслиҳати сафири мӯхтарами покистон ҷаноби Холид Амир Хон аввал ба Пишовар рафтам, ки аз кӯдакӣ орзуи дидани онро дар дил мепарвардам. Дар Пишовар, ки маркази маъмурии Музофоти Сарҳадии Шимолу Ғарб мебошад, донишгоҳ, музей, бозору дӯконҳо ва фурӯшгоҳхоро тамошо карда, махсус ба дараи Хайбар, ки дар ағбаи ба ҳамин ном ҷойгир аст, рафтам. Дини мубини ислом ҳанӯз дар соли 44 ҳиҷрии қамарӣ (667) аз роҳи Қобулу Хайбар нахустин бор ба Синду Панҷоб ва баъд аз панҷох сол аз тариқи Балучистон ба кишвари нопайдокарони Ҳинд ба ҳамин роҳ ворид шуда буд. Фотеҳи шимоли ғарбии Ҳинд Ғазнавиён низ аз ҳамин дара омада буданд. Аммо ин даъфа забони форсӣ (тоҷикӣ) чун забони дину сиёсат, илму фарҳанг, таблиғи афкори исломӣ фалсафа, калом,

тасаввуфу ирофон, шеър ва дарбор дохили ин кишвар шуд. Зеро ғазнавиён худ туркнажод бошанд ҳам, забони фарҳангии онҳо форсӣ (тоҷикӣ) буд. Аз ин рӯ ман шавк доштам, ки он ағба ва он дараро бузидам. Дар замоне, ки аз 9 то 14 сола будам падарам амомаи домодии худро ба ман ҳаля карда буданд, ки зимистонҳо баста мегаштам. Он амома шоҳии пистоксиранги пишоварӣ буд. Ҳамон вақтҳо ман меандешидам, ки Пишовар чӣ хел шаҳр бошад ва чаро аз Ҳинд, маҳз аз Пишовар қабл аз инқилоби Бухоро амомаҳои базебро меоварданд? Дар ҳақиқат он ҷои диданӣ, бофарҳанг ва адабраппарвар будааст. Мардуми покистониин Пишовар хеле муаддаб ва меҳрубон буданд. Вале дар тамоми кӯчаву хиёбонҳо ва майдонҳо сарбозҳо ба назар мерасиданд. 8 ноябр ба Лохур расидем. Чаро ин кишварро Покистон мегуфта бошанд? Ҳанӯз дар солҳои сӣ Идеаи ташкили давлати исломӣ дар Шибхқорра пайдо шуд, ки меъмори он аллома Муҳаммад Иқбол буд. Пазируфтани вожаи “Покистон”-ро акнун ба ду маъно шаҳр медиҳанд. Аввал он аз таркиби ҳуруфи музофотҳо ва халқҳои он гирифта шудааст: “П”-ҳарафи аввали “Панҷоб” “О” (алиф) ҳарфи нахустини “афғон”, ки мардуми асосии Музофоти Сарҳадии Шимоли Ғарбист, “К” рамзи Кашмир, “С” ибтидои Синд ва “истон” ҷузви охири “Балучистон” ва умуман ҳиссае, ки маҷмӯъ ва ё анбӯҳи чизеро, дар ин маврид ҷамъулҷамъи мардумонро мефаҳмонад. Дигар, Покистон чун мамлакати қавмҳо ва одамони поку софдил, тозақору ростқал ва исломӣ маънидод карда мешавад. Аз таърих маълум аст, ки дар баъзе шаҳрҳои Ҳинд аксар дар асрҳои XII мусулмонҳо ва хиндиҳо дар маҳаллаҳои ҷудо-ҷудо зиста, маҳаллаи худро Покистон меномиданд. Ба ҳар ҳол ҳамаи ин мӯҷиба ба чунин ном сазовор дониستاني кишвар гардидааст.

Субҳи 9 ноябр моро аз барномаи рӯзҳои конгресс огоҳ намуданд. Дар соҳати 10 маросими дуъову фотиҳа ва гулгузорӣ болои марқади аллома барпо шуд. Шарафи бо ректор сабадгулро рӯи қабри аллома гузоштан насиби ман шуд. Барои ман гуворо ва ҳам шигифтомез он буд, рӯзи мавлуди аллома Муҳаммад Иқбол 9 ноябр бо қарори ҳукумат дар тамоми Покистон рӯзи ид ва истироҳати умумихалқӣ эълон гардида аст.

ва тамоми мардум истирохат мекунанд. Баъд аз зӯҳр дар толори Донишгоҳи Панҷоб, ки қариб 1200 нафар гунҷоиш дошт, конгрес сар шуд. Онро Президенти Ҷумҳурии Ислонии Покистон ҷалолатмаоб Муҳаммад Рафиқ Тарор, ки бо губернатори Панҷоб, ҷанд вазир, шаҳрдории Лоҳур, вакилони парламон, Ҷовид Иқбол, ректори университет ва ашхоси мӯътабар омада буд, ифтитоҳ намуд. Нутқи президент хеле пурмӯҳтаво ва донишмандона буд. Баробари нутқ матни ҷопии онро ба забони асл ва тарҷумаи англисӣ ба ҳазирон доданд. Умуман ҳамаи маърузаҳоро дар тарҷума ба забонҳои урду ва англисӣ ба ахли ҷаласа медоданд. Фақат намоёндаи Эрон ва ман ба форсӣ ва тоҷикӣ сухан рондем. Ағлаби мақолаҳое, ки дар конгрес эрод гардиданд, ба мавзӯҳои Муҳаммад Иқбол ва ислом, афкори исломии Муҳаммад Иқбол, Муҳаммад Иқбол ва бедории афроди Шарқ, эҳёи афкори исломӣ ва нуктаҳои алоҳидаи фалсафаи ӯ, равобити онҳо ба сураҳои Қуръон, аҳолиси набавӣ ва аҳкоми шаръ бахшида шуда буданд. Ман роҷеъ ба мавзӯи “Аллома Муҳаммад Иқбол ва бедории ҷавонони тоҷик” сухан рондам, ки ҳозирин хуш писандиданд.

Тарзи маҷлисбарии покистонӣҳо ба ман хеле маъқул шуд. Ду соъат маҷлис меравад, баъд понздаҳ дақиқа танаффус бо сарфи кулчақанду широваз, ҷой, қаҳва, яхмос ва мева. Таъоми зӯҳр ва шомро дар боғу тарабхонаҳои ҳавои кушод ба тарзи шведӣ медоданд. Сӯҳбатҳо озод. Барномаҳои “Қаломӣ Иқбол”, консерту шеърҳои ва ташриф ба базмҳои сухан ва маҷлисҳои илмӣ берун аз барномаи конгрес дар вақтҳои ҳоли аз қори конгрес бо тартиб баргузор мегардад.

11 ноябр моро ба боғи губернатори Панҷоб буданд. Ҷалолатмаоб Шохид Ҳамид - губернатор қабул кард. Боғи ҳоким аҷаб ҷои пурсафое буд. Ягон 20 га бо зеботарин дарахтони ҳоси сарзамини Панҷоб, ҳавзу фавораҳои мрамрини сафед ва қасри пуршукӯҳ аз мрамри сафед, ки онҳоро тамошо кардем. Зиёфат дар сахни боғ рӯи сабзаҳо барпо гардид. Аз он ҷо ба консерти “Қаломӣ Иқбол” рафтем, ки шеърҳои аллома ба тарзи декламатсион ва сурудҳои суннатӣ хонда мешуданд. Сипас дар Боғи Ҷиноҳ шаҳрдорӣ сӯҳбат ва зиёфат ташкил кард.

11 ноябр конгрес хеле мўхташам фарҷом пазируфт. Ба ғайр аз ҷалолатмаоб Ҳамид, раиси Донишгоҳи витсе-кансери музофоти Панҷоб ҷаноби профессор, доктор Холид Ҳамид Шайх, ки кори конгрессро ҷамъбаст намуданд, намояндагони Ҳиндустон, Эрон, Банглазеш, Туркия, Ўзбекистон ва ман таассуротамонро бо сипосгузорӣ ба ташкилкунандагони он изҳор кардем..

Дар рӯзҳое, ки мо дар Лохур будем, ман бо дӯстон ва ёрони қадим Муҳаммад Сухайл Умар, Ваҳид Ахтар Ишрат, Таҳсин Фироқӣ, Ваҳид Қурайшӣ, Ҷаъфар Балуч, Асғар Офтоб ва дигарон мулоқот карда, аз навигарии зиндагӣ ва ғайрияти илмиву эҷодиашон огоҳ гардидам. Ҳама роҷеъ ба рисолаи ман “Қамоли Хўҷандӣ - устои ғазал”, ки қаблан бурда будам, суҳанҳои неқ гуфтанд. Бо шиносҳои нав Муҳаммад Солим Азҳор, профессор Шибли ва бисёре дигарон самимона сўҳбатҳо ороستم. Бисёриҳо осори худашонро ба ман тақдим карданд. Хусусан донишҷӯи соли ҷаҳоруми факултаи фалсафа Суғро Садаф - ин духтараки мавзунқомати ҷашму абрувон сиёҳ ва мўйҳои киргун маҷмӯаи ашъори урдуӣро бо соядаш ба ман тақдим кард, ки ҳавии ғазалҳои рангин ва манзумаҳои дилкаш буда, аз онҳо тароват, зебӣ, гармӣ ва ҷазабаи Покистон махсус мешавад. Аз мутолиаи маҷмӯаи ашъори форсии профессор Аслан Ансорӣ, ки “Ҷароғи лола дар роҳи фарҳанги исломӣ” номида шуда, аз он як нусха ба ман дод, муноҷотҳо, шеърҳои хитоба, манзумаҳои даҳрошӯб, китъаҳои хирадпарвар ва ҳикматҳои донишмӯзро фаро мегирад, метавон, як ҷаҳон ғайз бурд. Маҷмӯаи мақолаҳои доктор Оғои Муҳаммад Ямин “Иқбол авр наҷоди нав” таҳлилҳои хуб дорад. Муаллифи он, ки марди 74 сола аст, гуфт, ки ҳамроҳи қотиби азам Муҳаммад Али Ҷиноҳ кор карда, бо Абдулғани Мирзоев дӯстӣ доштааст. Китобҳои нашр кардаи “Баъзи Иқбол” таҳти унвонҳои “Зикри Иқбол”, “Фикри Иқбол”, “Фалсафаи Иқбол”, “Шеърҳои Иқбол”, “Иқбол мамдӯхи олам”, “Иқбол авр тасаввуф” ҳар қадоме як ҷаҳон муъаммоҳои сарбастиро мекушояд. Дар китоби тўҳфакардаи доктор Рафеъуддин Ҳошимӣ “Иқболиёт кайтин сол” тамоми рисолаву мақолаҳое, ки 1987-1989 дар шакли китоб ва навиштаҳо дар маҷалла ва рӯзномаҳо тарҷумаҳо,

накдхо чоп шудаанд, гирд оварда шудааст. Алҳақ кас онро мутолиъа намуда ба ҳаққонияти гуфтаи бузургон мегаравад ва он ҷо, ки устод Маликшуъро Баҳор гуфта буд, ки “асри хоссаи Иқбол гашта” ва шоъири миллии Эрон Содик Сармад мефармояд:

Агарҷи мард бимирад ба гадиши маху сол,

Намурдасту намирад Муҳаммади Иқбол!

Ҳамаи ин таваҷҷеҳи фалсафаи худӣ мебошад. Маҳз дар асоси ҳамин фалсафа ӯ ба таъкид мегӯяд:

Киро ҷӯй, чаро дар печу тоби,

Ки ӯ пайдост, ту зери ниқоби?

Талоши ӯ кунӣ, ҷуз худ набинӣ,

Талоши худ кунӣ, ҷуз ӯ наёбӣ.

Бо дархости мистер Холид Амир Хон ман “Куллиёти форсии Аллома Муҳаммад Иқбол”-ро бо хати кириллик, ки адабиётшиносони тоҷик Шарафнисо Пӯлодова, Алии Муҳаммади, Ҷобулқои Додалишох, Азим Байзоев ва Музаффари Муҳаммадӣ таҳия намуда буданд (соли 1997), ба академияи Иқбол бурдам. Боз чандин китобҳои уламои тоҷикро ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ бурдам. Лоҳуриҳо нав хабар ёфтанд, ки Тоҷикистон кишваре будааст, ки Муҳаммад Иқболи Лоҳуриро чун яке аз шоъирони бузургтарини худ мешинохтаанд, дар ин ҷо шеърӣ форсии ӯ вирди забонҳо будааст ва ҳар сол озмунҳои Иқболхонӣ гузашта, ӯ бо мазмунҳои баланди шеъраш ҷузвӣ маънавиёти халқи тоҷик қарор гирифтааст. Барномаи симпозиуми соли 1998 - и АУҶТ, ки ман бурда будам, бурхони ин даъво буд.

Забони форсӣ ва тоҷикӣ, ки айни як чиз аст, ба қавли яке аз иқболшиносони машҳури панҷобӣ доктор Сайид Муҳаммад Ақрамшох “Забони форсӣ дар ин ҷо (яъне дар Покистон - А.А.) ҳазор сол ба унвони забони фарҳангӣ, забони идорӣ, дарборӣ ва сиёсӣ ранҷ буда... забони форсӣ қалби мост, забони мост... тамоми уламои мо ба форсӣ менавиштанд ва ифтихор мекарданд. Форсӣ ҷузвӣ лоянфаки адаби мо ва зиндагии мост ва ба хусус он ки тамоми мероси динӣ ва ирфонӣ ва илмӣ қадимӣ ва адабиётӣ мо форсӣ будааст. (Мачаллаи “Симои фарҳангии

Лохур", 1998, шумораи 9 с.5). Ислом ва форсӣ бо ҳам ба Шибхкорра ворид шудаанд, аз ин рӯ исломо дар Покистон бе форсӣ тасаввур кардан мумкин нест. Иқболшиноса дар Покистон чуз бо ёд гирифтани забони форсӣ ғайри мумкин аст. Ба гуфти устод Муҳаммад Акрамшоҳ: "Иқбол забони форсиро дар Шибхкорра ба қадре маҳкам кард, ки заволнопазир шудааст. То кунун шаш-ҳафт ҳазор ҷилд китоб ба забонҳои мухталиф дар бораи афкор ва ҳунари Иқбол навишта шудааст, дар китобхонаи Иқбол академӣ мавҷуд аст. Ҳазорон ҷилд китоб ба забонҳои мухталиф навишта шудааст. Ҳоло ҳеҷ кас наметавонад афкори Иқболро баррасӣ кунад, чуз ин ки ба забони форсӣ ошно бишавад. Касе, ки дар Шарқ ё дар Ғарб меҳонад Иқболро мутолаа ва баррасӣ бикунад, маҷбур аст форсиро то андозае бишносад, бидонад, ёд бигирад, то андешаҳои Иқболро баррасӣ бикунад" (ҳамон манбаъ, с.6-7). Ҳақ асту рост. Ба ин шаҳодати олими барҷастаи Покистон ба чуз он ки форсӣ ва тоҷикӣ як забон аст, чизе дигаре илова кард. Муҳтасари таассуротамро ман дар гуфтугӯе, ки бо хабарнигори маҷаллаи "Симои фарҳангии Лохур" (1998, шумораи 10, с. 25-28) баргузор гардида буд, ҳамчунин сафарномае, ки дар маҷаллаи "Тоҷикистон" (1999) ба ҷоп расида, баён карда будам.

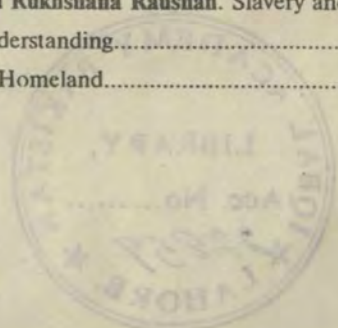
Баъд аз Конгресси сеюми байналмилалӣ аллома Муҳаммад Иқбол мо ба Исломобод рафта, симои умумӣ пойтахти кишвар, нигористони рассомӣ, музей миллий, боғи миллий ва аз баландӣ масоҷид, биноҳои ҳукуматӣ, қасри президент, кохи парламон, коргоҳи сарвазир, иморатҳои суди оӣ, корпусҳои дипломатӣ ва манотиқи дарахтзорро тамошо кардем. Ватани Иқбол бароям писанд омад.

МУНДАРИЧА

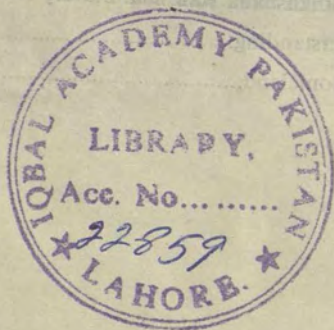
Мукаддима	3
Холид Амир Хон. Фарзанди номбардори Ховарзамин	7
Расул Ходизода. Иқбол ва ҷаҳони имрӯз	10
Қурбон Восеъ. Қуввати ҳар миллат аз ҷамъият аст	21
Зоҳир Аҳрорӣ. Муҳаммад Иқбол ва адабиёти Афғонистон	30
Амрияздони Алимардон. Муносибати Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ ба забони форсӣ	44
Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. Ғазали форсии Муҳаммад Иқбол	55
Шамсиддини Нуриддин. Иқбол ва Мавлоно	65
Зиёзода Идибеки Ғозӣ. Масъалаи озодии инсон дар фалсафаи Муҳаммад Иқбол	76
Шарафбону Пӯлодова. Иқбол ва Ғарб	92
Комил Бекзода. Иқбол ва масъалаи миллий	102
Маҳмадёр Шариф. Навофариниву тозақорӣ дар ашъори Иқбол	108
Байзоев А.М. Назаре ба муҳимтарин хусусиятҳои лексикии ашъори форсии Иқбол	117
Ҳабибулло Рачабов. Дубайти дар эҷодиёти Муҳаммад Иқбол	123
Нурмуҳаммад Сафарзода ва Рухшонаи Равшан. Бандагӣ ва озодии инсон аз назари аллома Иқбол	129
Аълоҳон Афсаҳзод. Дар ватани Иқбол	137

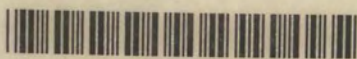
CONTENTS

Preface	3
Khalid Amir Khan. Famous Son of the East	7
Rasul Hodisoda. Iqbal and the world of today.....	10
Qurban Vose. Might of each Nation is in its society.....	21
Zahir Ahrori. Mohammad Iqbal and Afghan Literature.....	30
Amriyazdon Alimardon. Relation of Muhammad Iqbal and Lahuti with Farsi.....	44
Alii Muhammadii Khorasoni. Farsi Qazals of Muhammad Iqbal.....	55
Shamsiddin Nuriddin. Iqbal and Mavlono Rumi.....	65
Ziyazada Idibek. Human Liberty in Muhammad Iqbal's Philosophy..	76
Sharafbonu Pulotova. Iqbal and the West.....	92
Kamil Bekzoda. Iqbal and National Problems.....	102
Mahmadyor Sharif. Innovation in Iqbal's Poetry.....	108
Baizoev A.M. A glimpse at Lexical Peculiarity of Iqbal Persian Poetry.....	117
Habibilla Rajabov. Distich in Iqbal's work.....	123
Nurmuhammad Safarzoda and Rukhshana Raushan. Slavery and Human Liberty in Iqbal's Understanding.....	129
Alokhon Afsahzod. In Iqbal's Homeland.....	137

1	
7	
10	
11	
10	
44	
55	
65	
76	
93	
103	
108	
111	
123	
129	
137	

00022859

IQBAL ACADEMY PAKISTAN